

નિવેદન

આપણા દેશી ભાષાના સાહિત્યની અલિપ્તિ કંઠના મદદેશથી, પતિતપાવન કે શ્રીમન્ત સન્કાગ મહાગજ સાહેબ, શ્રી સયાજીગવ ગાયકવાડ ત્રીજા, સેનાપ્તાસખેલ, સમશેરજીહાદુર, જી. સી. એસ. આઈ., જી. સી. આઈ. ઈ., એલએલ ડી, એઓશ્રીએ કૃપાવન્ત થઈને બે લાખ રૂપિયાની રકમ અનામત મૂકેલી છે. તેના વ્યાજમાથી શ્રી સયાજી સાહિત્યમાળા રૂપે વિવિધ વિષયોને લગતા પુસ્તકો તૈયાર કરાવવામા આવે છે.

તદનુસાર, આ 'મીંગળાઈ-એક મનન' એ નામનું પુસ્તક, ડૉ. મંજુલાલ ગ. મળમુદાગ ખાસે તૈયાર કરાવવામા આવેલુ તેને મહાગજ સયાજીગવ વિશ્વવિદ્યાલય, વડોદરા તરફથી ઉક્ત માળામા ઉત્તરમા પુષ્પરૂપે, પ્રસિદ્ધ કરવામા આવે છે.

સો. ધૂ. પારેખ
સંશોધન અધિકારી,
પ્રાચ્યવિદ્યા મંદિર,
વડોદરા
તા. ૨૫-૬-૧૯૧૧

જ્યોતીન્દ્ર મા. મહેતા
હપકુલપતિ,
મ સ વિશ્વવિદ્યાલય,
વડોદરા

અર્પણ

તેના સાથમાં ' મીરા-સંશોધન ' શરૂ કર્યું

તે

જીવન-સહચરી ચૈતન્યબાલાના

સ્મરણને અર્પણ !

‘મંથસાહેબ’ અને મીરાંબાઈ—૫૧ : સિખધર્મ અને ચૈતન્યનો
વૈષ્ણવધર્મ—૫૨ : સિખ અને વૈષ્ણવ : પરસ્પર ભેદ—૫૩ : નાનક
અને ચૈતન્ય—૫૪ : ‘મંથસાહેબ’માંનું મીરાંનું પદ—૫૬ : મીરાંનાં
પદોનો વર્તમાન સુગમાં પ્રચાર—૫૭ :

ખંડ ૨ : મીરાંબાઈ-ભક્તિની ભૂમિકા (પૃ. ૫૮-૭૨)

દિંદમાં ભક્તિયુગ—૬૧ : કૃષ્ણભક્તિ—૬૨ : ‘નિશ્ચય’પંથ’નો
ઉદય—૬૩ : કબીર—૬૪ : પશ્ચિમ દિંદમાં ભક્તિમાર્ગનો પ્રચાર—
૬૫ : શુદ્ધસતમાં ભક્તિની જ્વાલા ક્યાંથી આવી?—૬૬ : સંત-
પરંપરાનું કાર્ય—૬૭ : મીરાંની સંત-પરંપરા—૬૮ : ભક્તિનિદાતા
ભક્તિનાં પદો—૬૮ : ભક્તિ જ્ઞાનના કુટકળ વ્યાપારી—૬૯ : મીરાંનો
ભક્તિ-સંપ્રદાય—૬૯ :

ખંડ ૩ : મીરાંબાઈ-કવિતાનો સંદેશ (પૃ. ૭૩-૧૨૬)

મીરાંનું જીવન અને કવન—૭૩ : મીરાંના જીવનની લોકપ્રિયતા—
૭૬ : મીરા-સખી લલિતા દ્વારા જિતરાવેલાં પદ—૬૯ : ડાકોરવાળી
સ. ૧૬૪૨ની પોથી—૭૮ : મીરાંની પદરચના—૭૯ : પદોનું આત્મ-
લક્ષીપણું—૭૯ : મીરાંની કાવ્યસંપત્તિ—૮૦ : ‘નરસીજી કે
માલશે’—૮૦ : ‘સતભામાનું રસણું’—૮૦ : મીરાંના પદોની
ગદ્યવણી—૮૧ : ‘નરસિંહ કે બેચે માલશે’—૮૨ : મીરાંનાં પદોની
ભાષા—૮૪ : ‘શમદ્વારા’ના ગુટકામાં નરસિંહ સહેતાનાં પદો—૮૫ :
ભાષણનાં કાવ્યોની વિવિધ ભાષા—૮૬ : કબીરના મારવાડી પદોની
મિશ્ર ભાષા—૮૭ : મીરાંનાં પદોમાં વિવિધ ભાષાના શબ્દો—૮૬ :
પદોની ભાષા—૮૭ : ‘ખડી બેચી’નાં ઉદાહરણ—૮૭ : ફારસી-મિશ્ર
શબ્દો—૮૮ : કેટલાક પદોનું બનાવટીપણું—૮૮ : મીરાંને નામે
પદો—૮૯ :

મીરાના જીવન પ્રસંગોના પદો—૯૦ : મીરાના પદોમા આત્મ-
 ચરિત્રના અંશો—૯૧ : ‘શ્રીમુખના પદો’ : ‘પરચી’નો ઉલ્લેખ—૯૧ :
 પદોમા આત્મચરિત્રના અંશ—૯૪ : પદોનો પ્રધાન સૂર—૯૪ :
 મીરાના પદોનો વિષય : બાલકૃષ્ણલીલા—૯૫ : પ્રાર્થનાના પદો—૯૫ :
 પદોનું, હૃદયસ્પર્શપણ—૯૬ : મીરાના કૃષ્ણલક્ષિતના પદો—૯૬ :
 પદોનો એક જ પ્રધાન સૂર—૯૭ : ‘પદ’નું સ્વરૂપ—૯૮ : ‘પદ’નો
 પદ્યપ્રકાર—૯૯ : ‘પદ’ : એક ગેય-પ્રકાર—૧૦૦ : પદોની રાગ-
 રાગણી—૧૦૧ : રાધાકૃષ્ણના પ્રેમનું આલંબન—૧૦૨ : ‘હારે ધર્મ’
 માધવ હ્યો ‘તું’ પદ : મુક્તદેવના મૂળ—૧૦૩ : મીરાના પદની રસ-
 મીમાસા—૧૦૫ :

મીરાના ‘રમૈયા રામ’—૧૦૭ : કૃષ્ણલક્ષિત—૧૦૯ : લક્ષિતના
 પ્રકાર—૧૧૦ : મીરામા નવધા લક્ષિતો ઉદય—૧૧૦ : મીરાની લક્ષિત
 વિયોગાત્મક—૧૧૧ : સેવા નિમિત્તે નિકટતા પામવા અખના—૧૧૩ :
 ન્દાનપણના લક્ષિત સ્વરૂપ—૧૧૪ : કન્તલાવની મીરા-લક્ષિત—
 ૧૧૪ : પત્ની-લાવની ઉપાસના—૧૧૬ : મીરાના પદોમા નિર્ગુણ
 અથવા ગૃહ્યવાદ—૧૧૭ : અગમવાદના પદોનું રહસ્ય—૧૧૯ :
 ‘હોલી’મા પરચગ ‘ચોલા’—૧૨૦ : ‘જોગિયા’ના પદ—૧૨૧ :
 ‘સુરત-નિરત’નો અર્થ—૧૨૨ : ‘સતચરુ’નો અર્થ—૧૨૩ : સંત
 રેદસનો ઉલ્લેખ—૧૨૪ : ‘જોગિયા’ પદોનો પ્રયોગ—૧૨૫ :

અંક ૪ : મીરાંબાઈનું કવન (પૃ. ૧૨૭-૧૮૨) ૧૩૦—

પદ-રચનાનો યુગ—૧૨૯ : પદોની ગાનપદ્ધતિ—૧૨૯ : મીરાનો
 ગોપી સદશ પ્રેમ—૧૩૦ : સ્ત્રીહૃદયની લક્ષિત—૧૩૨ : મીરા ટોનો
 અવતાર ?—૧૩૩ : મીરાની પ્રેમમૂલા લક્ષિત—૧૩૪ : સ્વક્રીયા તથા
 પરક્રીયાનો ભાવ—૧૩૫ : મીરા અને રાધા—૧૩૭ : આત્મતત્ત્વના
 અંશો—૧૩૮ : મીરાનો સર્વજ્ઞ લક્ષિત-શૃંગાર—૧૪૦ : વિપ્રવંશ

શૃંગારનું આલેખન—૧૪૦ : વિરહભાવનાં ગીતો—૧૪૧ : ‘મીરાં
વ્યાકુલ વિરહણી’—૧૪૩ : મીરાંને પતિ-વિરહ—૧૪૫ : ‘બાલા-
નેગન’ મીરાંનું ઠોમ્મર્થ—૧૪૬ : ‘મીરા વ્યાકુલ વિરહણી’ માંથી
‘બાહિલ’ શબ્દ—૧૫૧ : બાહિલ ગીત—૧૫૨ : સહજિયા પંથના
વેષ્યવે—૧૫૩ : ‘બાહિલ’ લજ્જાનિધિ—૧૫૩ : મિલનો-કંઠાની
ઝનુ—૧૫૪ : વર્ષા—૧૫૫ : ‘હોરી’—૧૫૬ : પદોમાં પ્રકૃતિ
વર્ણન—૧૫૭ : પ્રકૃતિ રંગમાં લક્ષિતો રંગ—૧૫૮ : રાધાને
ઉલેખ—૧૫૯ : બંસી સંબંધી પદ્યવલી—૧૬૧ :

‘મીરા કે પ્રેમ’નું સ્વરૂપ—૧૬૨ : મીરાના પ્રેમનું સ્વરૂપ—૧૬૩ :
મીરાંની પ્રેમ-સાધનાનું સ્વરૂપ—૧૬૩ : પ્રાર્થનાનાં પદો—૧૬૪ :
‘હોલી’ તથા ‘સાવન’ના પદો—૧૬૪ : પદોની ત્રિવિધ ભાષા—
૧૬૬ : ઘજજાધાનાં પદો—૧૬૭ : મીરાંનાં પદોમાં આવતી ‘છાંપ’—
૧૬૭ : મીરા અને ‘ચંદ્રસખી’—૧૭૦ : મીરાં અને ‘દાસી જીવણુ’—
૧૭૩ : નરસિંહ અને મીરાં—૧૭૫ : નરસિંહ અને મીરાંને શૃંગાર—
૧૭૭ : નરસિંહ, મીરાં, દયારામ—૧૭૭ : મીરાંનાં પદના પાશ્વર્ય—
મીરાનાં પદોનું હાર્દ—૧૮૦ : મીરાનાં પદોની અનુનિમિત્તા—૧૮૨ :

ખંડ ૫ : મીરાં માધુરી (પૃ. ૧૮૩-૨૬૧)

૧. આત્મચરિત્રના પદો—૧૮૭-૧૯૨ :
૨. વિરહ-ઉત્કંઠાનાં પદો—૧૯૩-૨૦૭ :
૩. વૃજ્ઞ-વૃંદાવન વિહારીનાં પદો—૨૦૮-૨૧૬ :
૪. પ્રાર્થના-વિનંતિનાં પદો—૨૧૭-૨૨૨ :
૫. દાસ્યનાં પદો—૨૨૩-૨૨૬ :
૬. હોરીનાં પદો—૨૨૭-૨૨૯ :
૭. સાવન-મહારનાં પદો—૨૩૦-૨૩૧ :
૮. સંતમતના પદો—૨૩૨-૨૩૪ :
૯. ગુજરાતી પદો—૨૩૫-૨૬૧ :

પરિશિષ્ટ ૧ મીરાઝાદે કી પરત્વી (પૃ ૨૬૨-૨૯૮)

પરિશિષ્ટ ૨ ત્રિપાદસનુ મીરાચરિત્ર (પૃ ૨૯૯-૩૦૩)

પરિશિષ્ટ ૩ 'બાલાજ્ઞેગન'ના ગુજરાતી પદો (પૃ ૩૦૪-૩૦૬)

પરિશિષ્ટ ૪ જોયેલા ત્ર ઘો-લેખોની યાદી (પૃ ૩૦૭)

(૧) સામાન્ય ત્ર યશ્ચયિ (પૃ ૩૦૭)

(૨) વિશિષ્ટ ત્ર યશ્ચયિ

(૧) ઇતિહાસની ભૂમિકા (પૃ ૩૦૮)

(૨) ભક્તિની ભૂમિકા (પૃ ૩૦૯)

(૩) મીરા પદ સંગ્રહો (પૃ ૩૧૦)

(૪) મીરા-ચરિત્ર (ત્ર યાકારે) (પૃ ૩૧૨)

(૫) મીરા સળ'ધી છુટક લેખો (પૃ ૩૧૩)

(૬) પૂર્તિ-પ્રકાશનોની (પૃ ૩૧૬)

ઉપોદ્ધાત

પ્રસ્તુત ‘અધ્યયન’ અને ‘મનન’નો ઇતિહાસ જરાક લાંબો છે. ૪૩ શરૂમાં મીરાબાઈ સંબંધી વ્યવસ્થિત સંરોધન થઈ શકે એવા હેતુથી સને ૧૯૨૭માં તથા સને ૧૯૩૦માં મુબઈ યુનિવર્સિટીએ, તેની સ્થાપનાના ઇતિહાસમાં પહેલી વાર, સાહિત્યના વિષયમાં સંરોધન કરવા માટે રૂ. ૩૦૦ની તથા રૂ. ૨૫૦ની મને ‘રિસર્ચ ગ્રાન્ટ’ આપી હતી.

આ પહેલા, શ્રી તનસુખરામભાઈ ત્રિપાડીએ મીરાબાઈ સંબંધી સંરોધન કર્યાનું જાણુમાં હતું. છતાં એ પોતે મીરાબાઈની મારવાડની ભૂમિમાં જન્મ-તપાસ કરવા ગયાનું જાણુવામાં નથી તનસુખરામભાઈએ ભેગી કરેલી કેટલીક અસલ નોંધો, સ્વ. મું. અબ્બાલાલ જનીદાર તનસુખરામભાઈના પુત્ર ધર્મસુખગમ પાસેથી મને મળી હતી, તેની સાભાર નોંધ હું લઉં છું.

મીરાબાઈના પદોની ભાષા ‘જૂની પશ્ચિમ રાજસ્થાની’ હોવી જોઈએ—જે આગળ જતા, મારવાડ અને રુજરાતના સંબંધો છુટા પડવાથી ‘મારવાડી’ અને ‘રુજરાતી’ જેવી પ્રાદેશિક ભાષાઓ રૂપે વિકાસ પામતી ગઈ—તે વ્યાપક ભાષામાં રચાયેલા પદો મળે છે કે કેમ? તે વિધાનનું સંરોધન કરવા માટે, મીરાબાઈના હસ્તલિખિત પદોની અસલી ભાષાની શોધ કરવાની મને પ્રેરણા મળી પશ્ચિમ ગજસ્થાનનો પ્રવાસ અનિવાર્ય બન્યો.

‘રિસર્ચ ગ્રાન્ટ’ના ઓત્તરાહનથી પ્રવાસ સુલભ બનવાથી, અને તે સમયે બિકાનેરના દીવાનપદે હતા તે સર મનુબાઈની ભલામણથી બેઠપુર, બિકાનેર, કિશનગઢ વગેરે રાજ્યોના અમલદારો તથા

‘રામ દ્વારોએ ના સત-આશ્રમોમા ફરવાની બીજા પ્રાઈને નહોતી મળી તેવી અનુકૂળતા મને મળી જેને પરિણામે મીરાના અનેક અપ્રકટ પદો, જૂની રાજસ્થાની ભાષામા નિત્ય લજ્જનના ગુટકાઓમા ઊતારેલા મારા જોવામા આવ્યા

સાથે સાથે નરસિંહ મહેતાના પદો પણ આ લજ્જન-ગુટકાઓમા ઊતારેલા મારા જોવામા આવ્યા, મને સાનદાયકાર્ય થયું. મે પદોની નોંધ કરી લીધી અને આ સળધી મે ૧૮૩૬મા અમદાવાદમા મળેલી ‘ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ’ વખતે લેખ રજૂ કર્યો, “નરસિંહ અને મીરાના પદોનો મારવાડમા પ્રચાર” આ નવી રોધનો ઉલેખ કરી મેં અવેરીના ‘ગુજરાતી સાહિત્યના માર્ગસૂચક સ્તંભો’ની નવી આવૃત્તિ ૧૮૩૮મા પ્રગટ થઈ તેમા થયો, અને આ રોધ હવે સર્વવિદિત બની ગઈ છે

મીરાબાઈના પદોનો સારો એવો સંગ્રહ ભેગો કરનાર ‘કાન્ય માધુર્વ’ન સંપાદક મુરબ્બી શ્રી હિમ્મતલાલ ગણેશજી અંબરિવાને તેમના ‘પ્રભુકૃપા’ નિવાસમા ખાર મુકામે, હું તથા મારા પત્ની (સ્વ) ચૈતન્યબાલા જઈને મળ્યા, અને ૧૮૨૭ના સપ્ટેમ્બરમા મુનિવર્સિટી તરફથી મળેલી આ ટની વાત કરતા બરોબર, આ ઉદાર મનના સહૃદય સાક્ષરે પોતાનું સર્વેતુ પદ ધન અમારા હાથમા મૂક્યું તે ધન્ય પ્રસંગ આજે સભારીને હું કૃતકૃત્ય થાઉં છું, કારણ કે એમના આશીર્વાદથી જ આ કાર્યનો પ્રારંભ થયો હતો

સ ૧૬૪૨મા દારકાના મંદિરની પોથી ઉપગયા ઊતારેલી એવી એ-મીરાના પદોની પોથી ડાંગરમાથી પ્રાપ્ત થયેલી છે તે બનારસના ડો સ્થામ સુદરદાસ પાસે પહોંચી ગઈ છે, અને તેમાના ષેટનાક પદોની પ્રતિલિપિ ‘મીરા સ્મૃતિપ્રથમ’મા ૧૮૫૧મા પ્રગટ કરેલી છે મીરાની સખી લલિતા દ્વારા આ લજ્જનોની નોંધ થઈ હતી એમ શ્રુતિ પર પાછું છે એ મુરલીવર શ્રીવાસ્તવે આ ૬૮ પદો ઉપરાંત, કાશીની સ ૧૮૦૫મા ઊતારેલી

પોથીમાથી બીજા ૭૦થી ૧૦૩ પદ જિમેરીને એક ' પ્રામાણિક પદવધી ' આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. આવા સાધનોને આધારે, મીંગના પદસાહિત્યની એક પાર-ભેદ સહિત સરોધિત આવૃત્તિ અગ્રટ ૬ વાની ખૂબ અગત્ય છે. " મીંગ માધુરી "ના એવા પદસમૂહની વિસ્તૃત ' અસ્તાવના ' ૨૫ બને એવા હેતુથી જ આ ' મનન ' પહેલા મે તૈયાર કર્યું હતું.

દરમિયાન, વચમાં સને ૧૯૪૩માં મુળર્થ યુનિવર્સિટી દ્વારા ' નારાયણ મહાદેવ પુસ્તકાલય પ્રાઈઝ ' માટેનો વિષય " મીરાબાઈ-કવન અને કવન " એવો ગણવામાં આવ્યો હતો તે માટે, મીંગ સંબંધીના મનનનો, અગ્રટ સાધન-સામગ્રીને આધારે તૈયાર કરેલો નાના કદના સો પાનાનો એક ટૂંકો નિગંધ, મે જૂઠું કર્યો હતો. ' પ્રાઈઝ ' માટે તેને સ્વીકારવામાં આવ્યો હતો. એટલું નોંધતા મને સ્વાભાવિક સંતોષ થાય છે.

આ ' મનન 'માં આજ દિન સુધીમાં મળી શક્યા છે તે બધા પ્રાપ્ત સાધનોનો ઉપયોગ ૬ વાની તક મે લીધી છે એમાં, ' નરસીંહ માયરો ' તથા ' મીરાબાઈ કી પરત્વી ' જેવું કેટલુંક અગ્રટ સાહિત્ય અહીં પહેલવહેતું મમમાં લીધું છે. મીરાના પદોની સંવત ૧૬૪૭માં હમિરમાં ડિનારેતી પ્રત સંબંધી ઉદ્ધૃત પાણી અહીં પ્રથમ વાર નોંધી છે. મવિષ્ય મહાપુરાણમાંથી મીંગ માટે મળેલો ઉલ્લેખ પણ અહીં સંભાર્યો છે.

' મીરાબાઈ કી પરત્વી ' એ ' પરિચયી ' નામથી ઓળખાવાના ભક્તચરિત્રોની કૃષ્ણ ૨૦૦ કડીનું ટૂંકું કાવ્ય છે. આ અગ્રકાવ્ય બે દિશિએ મહત્વનું છે. (૧) એક તો એમાં, મીંગના પૂર્વજન્મ સંબંધી, એમની વિરહા મત્ત લક્ષિને પૂરેપૂરું બધમેસનું આવે એવું, પૂર્વ જન્મનું દશનક જોઈએ છે. પૂર્વ જન્મમાં બરસાનાની નપિપત્ની, કૃષ્ણ દર્શનની અંબનામાં મૃત્યુ પામવાથી આ અવતારે મીંગાપે અવતરી હતી એવું એના અશ્રુપૂર્વ કથન છે. (૨) બીજી

મહત્વની વાત એ છે કે 'પરચી'માં પ્રસંગે પ્રસંગે, મીર્ગના જીવનના પરિચયાત્મક એવા, અને રચનારના સમયમા પ્રામાણિક ગણાતા એવા અસલ ૨૭ પદ્ય, આ દૂહા ચોપાઈબદ્ધ કાવ્યમાં ગૂંથેલા છે. તે ઉપરથી મીરાના, આત્મચરિત્રના અંશવાળાં, કેટલાંક પદ્યોનો યથોચિત સંબંધ ગોઠવવાની ચાવી તેમાથી મળે છે. આ 'પરચી'ને પરિશિષ્ટ ૧ તરીકે છાપલ કરી છે.

ત્રિયાદસે 'ગજિરસ ચોધિની' નામથી નાભાદાસની 'લકતમાલ' ઉપર પદ્ય-ટીકા લખી છે. તેમાથી મીરાચરિત્રના દસ મનહર છંદ પરિશિષ્ટ ૨ તરીકે અહીં ઉતાર્યા છે. એમાથી મીરાના કુટુંબજીવનનો ધણો ઇતિહાસ મળે છે. મીરાના શીલની કસોટીનો પ્રસંગ પણ તેમાં છે.

શ્રી રમણલાલ દેસાઈએ છેક ૧૯૫૦મા 'બાલાભોગન' નામથી મીરાંચરિત્રની વાર્તાને નવી ઢબે વિકસાવીને લખી છે તેમા તેમણે મીરાના ૨૫ પદ્યો, તેમને યોગ્ય લાગ્યું તેમ, ચરિત્રના પ્રસંગોનો સંબંધ વિશદ કરવાને માટે જીતાર્યા છે. (જો કે એ પદ્યોની લાપાનું ગુજરાતી-કવ્ય તેમણે કર્યું છે.) મીરાના આત્મચરિત્ર પર પ્રકાશ નાખવાના એક પ્રયાસ તરીકે, આ ૨૫ પદ્યની યાદી પરિશિષ્ટ ૩ રૂપે અહીં જોડી છે.

મીરાનો ઇતિહાસ દિવસે દિવસે વધારે રુપજી થતો જાય છે; અને મીરાંના સમકાલીનોના જીવનમાથી કેટલાક અધાર ખૂણાઓમા પ્રકાશ પડવા લાગ્યો છે. મીરા અને વલ્લભાચાર્યના સંપ્રદાયનો સંબંધ-એ બાબતનો ઇતિહાસ તેનું એક ઉદ્ધરણ છે 'મીગ' ના પાટલા નામે પણ ઠીક ઠીક ચર્ચા જગાડી છે.

મીગના જીવનને, તથા તે દ્વારા તેના કવન સાથે સંબંધ ધરાવના કેટલાક ઐતિહાસિક મહાપુરુષોનું અસ્તિત્વ એ સો-દોઢસો વર્ષના ગાળામા મ્થારે ક્યારે શક્ય હતું તે સમજવામા મદદ મળે તે હેતુથી, મીરાંના જીવન-આસપાસનાં વર્ષોની સંવતવાર નોંધ લેખના પ્રારંભમા જ જોડી છે.

નિબંધને છેડે બેચેણાં તથા ઉપયોગમાં લીધેલાં ગુસ્તકોની યાદી બેડી છે; જેથી મીરાં સંબંધી કેટકેટલું સાહિત્ય અને તથા અન્યન ઉપજ થયે બચ છે તેનો ખ્યાલ આની શકશે.

છતાં આ નિબંધમાં કેટલાક મુદ્દાઓનો મન સ્પર્શ કરીને અટકી જવું પડ્યું છે કેટલાક મુદ્દાઓના સંબંધમાં ચાલેલી વિવિધ ચર્ચાઓનો મન સારાશ આપીને સંતોષ માન્યો છે. ચર્ચાઓનું તોલન પણ વિસ્તારણથી આપ્યું નથી એટલું જણાવવું જરૂર છે.

મીરાં સંબંધી 'મીરા-પ્રેમ દીવાની' શ્રી રામચંદ દાકુર દ્વારા તથા 'મીરા જનમજનમ હી દસી' પ્રો. શાંતિલાલ દાકરદ્વારા-જેવા વાર્તા-પ્રધાન ગુસ્તકો છે-લા દસકામાં ગુજરાતમાં રચાયા છે; છતાં મીરાબાઈનાં પદોના સંશોધનાત્મક સૂક્ષ્મ અભ્યાસપ્રત્યે ગુજરાતીઓનું જોઈએ તેટલું ધ્યાન હજી સુધી ગયું જણાવું નથી એ એક દંકાકિત છે.

સસ્ત્ર સાહિત્ય પર્યટક દાર્પણમ તરફથી 'મીરા અને નરસિંહના પદો'નું લોકભોજ્ય સંયુક્ત પ્રકાશન ૧૯૪૪માં થયું છે. તેમાં મીરાના એકંદરે ૧૦૦ પદ છે. સંપાદક તરીકે શ્રી. હરસિંહભાઈ દીવેટિયાનું નામ આપ્યું છે. તથા એમ એ ના અભ્યાસક્રમમાં પણ, ખીન્ને ઘોષિ છુટક સંપ્રદ આપત ન હોવાથી, ધણી વખત નીચાણું હતું. મીરાના જીવનકાળ સંબંધી મીરાં, નરસિંહના પુરોગામી હોવા સંબંધીનો જૂનો મત સ્વીકારી, મીરાના પદો શ્રી. દીવેટિયાએ પહેલા મૂલ્યાંકન આપ્યું છે, 'ચૈતન્ય ચરિત'ના ગોવિંદદાસના 'કડખ'ને આધારે આગળ કરેલો આ મત, એ 'કડખ' ઓગણીસમી સદીની રચના ગુગ્ગાર થવાથી, હવે નિરાધાર દુર્યો છે તે મન આજે જેટલો વહેવો ફેરવાય તેટલું સાહિત્યના નવા અભ્યાસીને માટે શ્રમ ટાળનારું બનશે.

ગુજરાતી સાહિત્યના અભ્યાસીઓની સગપામણીમાં, હિંદી સાહિત્યના અભ્યાસીઓની તથા અભ્યાસીઓની મીરા-લક્ષિ ખૂબ અભિનંદનીય છે.

છે. ત્રા દસ વર્ષમાં, દર વર્ષે એક-એ હિસાબે દસ જેટલા પ્રકાશનો બહાર પડ્યા છે; તેની નોંધ છેડે આપેલી છે. મીરા સંબંધી ચિંતનને વિશેષ મતિ આપનાર ‘બમાલ હિંદી પરિષદ’ કલકત્તા તરફથી, પ્રો. લલિતા પ્રસાદ સુકુલની અધ્યક્ષતામાં ‘મીરા-સ્મૃતિત્રય’નું પ્રકાશન થયું છે, તેની નોંધ લેવાની ઘટે છે.

કલકત્તા યુનિવર્સિટીના હિંદી વિભાગના અધ્યક્ષ એવા આ પ્રો સુકુલે ડાકિરમાથી પ્રાપ્ત થયેલી સં ૧૬૪૨માં મીરાબાઈના અવસાન પછીના થોડાકજ વર્ષો બાદ જિનારેલી આ પ્રતિ, ડાકિંગના ગોવર્ધન પ્રસાદ ભટ્ટ (જેઓ વીમાના એજન્ટ તરીકે ઉત્તર હિંદમાં ખૂબ ફાયા હતા) તેમના સમ્રાટમાથી સને ૧૯૩૪માં પ્રાપ્ત થઈ હતી; ભટ્ટજીના પૂર્વજો દારિકાના દારકાધીશના મંદિરના મુખ્ય સેવકમાના હતા. આ પોથીનું અવલોકન ડો. શ્યામસુદન દાસ તથા પ્રો રામચંદ્ર શુક્લે કર્યું હતું.

સને ૧૯૪૧ સુધીમાં મીરાના પદોના સોળ જેટલા હસ્તલિખિત સંગ્રહો તેમના જોવામાં આવ્યા હતા એમાંથી ચાર કાશીમાંથી, બે કાનપુરમાંથી, એક જોધપુરમાંથી, એક રાયમરેલીમાંથી, ત્રણ મથુરામાંથી અને બાકીના પાંચ ઉદયપુરમાંથી તથા સાહિત્યરસિકો પાસેથી મળ્યા હતા. પ્રો. લલિતાપ્રસાદ સુકુલે ૧૯૫૦માં આ ‘મીરા-સ્મૃતિત્રય’ના સંપાદન દ્વારા મહત્વપૂર્ણ શોધને પ્રકાશમાં મૂકી ગયે વર્ષે (૧૯૬૦માં) જ થયેલ સુકુલજીના અવસાનથી સાહિત્ય સંશોધનને ભારે ખોટ મળી છે.

મીરાની ડાકિરવાળી પ્રતિમાં સંત તથા નાથ સંપ્રદાયની અસરવાળા પદોનો અભાવ છે એ સૂચક છે: કદાચ ‘નિત્ય કીર્તન’ માટેના જ પદો આ ગુટકામાં જિતાર્યા હોય તો નવાઈ નહીં: આ પદોની ભાષા મારવાડીમિત્ર ગુજરાતી છે એમાં બે એક પદના ખૂબ અગ્રન્યના પાદાન્તર અહીં નોંધવાનો લોભ રોકી શકાતો નથી :—

‘સલો મન ગંગા જમુના તીર:

જંગલ ધે નિર્મલ પાની, શીતલ દોત સરીર’—

આ પ્રચલિત પાઠમાં મીરાનો ગંગાજનો ઉલ્લેખ સમગ્રના વગરનો રહે છે કારણ કે મીરાએ કદી પણ ગંગાજની યાત્રા કરી હોય એમ જણાયું નથી કાકોરવાળા પોથીનો પાઠ આ અસંગતિને નિવારે છે.—

‘યલા મન વા જમના કા તીર—

વા જમના કા નિરમલ પાની, સીતન હોવા સરીર—

જાસી બળવા, ગાવા કાન્ડા, સંગ લિયા બલવીર—

મોર મુકુટ પીનાબર સોહા, કુડલ અવકયા હીર—

મીરા રે પ્રભુ ગિરધર નાગર, કીડયા સગ બલવીર’—

બીજા સુપ્રસિદ્ધ પદમાં પ્રારભની લીટી છે —

‘સુની મેને હરિ આવન કી આવાજ’

કાકોરવાળા પ્રતિમા—

‘સુન્યા રી મ્હારે હરિ આવાગા આજ’

‘હરિ આજે આવરો’—એણે મે સાવળજુ છે એમ એનો ધ્વનિ છે આવા પાઠ-ભેદની દૃષ્ટિએ આ સમગ્ર ખૂન અભ્યાસયોગ્ય છે

અન્યાર સુધી મીરાના છુટક પદો અને સ્થળે, અને અનેક હસ્ત લિખિત ગુટમઓમાં મળ્યા આવ્યા છે, પરંતુ તે સબધી મધ્ય પ્રમાણુ ભૂત આધાર આપી શકતો નથી કારણ કે એ બધા ભક્તો દ્વારા મનાતા ગવાતા, શ્રુતિપર પરાધી પ્રચાર પ્રામેલા છે અને તેથી એમાં અનેક પાપાન્તરો, ઉમેગ તથા ઘમડા પણ નજરે પડે છે વળી ભાષાભેદ એ બીજું મહત્ત્વનું કારણ બન્યું છે રાજસ્થાની મારવાડી, વ્રજ હિંદી તથા ગુજરાતી—એ ત્રણેની ભણે નિખાડ નિવેણી રચાઈ છે

‘રાગ કલ્હનમ’ નામે એક કી મતી ગીતસમ્રાટ ૧૮મી ચતાબ્દીમાં બંગાળમાં પ્રગણિત થયે હતા એ સમ્રાટ સગીતશાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી તૈયાર થયો હતો અને એમાં સગીતચર્ચાના પદોના પ્રચલિત એવા પાઠ સ્વીકાર-

વામા આવ્યા હતા આ સંગ્રહમાં ૪૫ પદ મીરાના છે તે પછી નવલ કિરોર પ્રેસ, અહાબાદ તન્દીથી 'મીરાના લગ્ન' પ્રગટ થયા હતા તનસુખરામભાઈએ 'જૂહુ ૧-૨' દોહન લાગ ૭ 'માં લગલગ બસો પદ પ્રગટ કરાવ્યા હતા તે પછી ૧૮૭૦માં 'બેલવેડિયર પ્રેસ ની 'સત્યાની' ની શ્રેણીમાં મીરાના પદો પ્રગટ થયા એમાં ૧૬૮ પદ હતા આ પદોમાં સત પ્રભાવની અસર ઝાઝી દેખાય છે

'મીરાના પ્રામાણિક પદો'ના સંબંધમાં સને ૧૯૫૦માં જ્યારે કલકત્તા વિદ્યાપીઠના પ્રો. લલિતાપ્રસાદ સુકુલજીએ 'મીરા સ્મૃતિ યથ' માં ડાહ્યાવાળી સ. ૧૬૪૨માં જિતરેની પોથીમાના ૬૮ પદ તથા કાશીવાળી સ. ૧૮૦૫માં જિતરેની પોથીમાથી પ્રાપ્ત આ ૬૯ પદો ઉપરાંત બીજા ૩૪ પદો મેળવી, ૧૦૩ પદવાળી પદાવલી પ્રગટ કરી ત્યારે, મીરા સંબંધી પ્રામાણિક ગણવા જેવી સામગ્રી પ્રાપ્ત થઈ ૧૮૫૩માં શ્રીમતી પદ્માવતી 'શબ્દનમ્' એમણે 'જૂહુ મીરા પદ સંગ્રહ'માં પાશ્વર્ત્યેના પદો, ભાષા વાર તથા વિષયવાર વહેંચીને ૨૦૪ ક્યાં છે છતાં પ્રયેકની અર્થ સંગતિ વગેરેનો વિચાર કરીને તેનું સંપાદન કરનાર સાદસ તેમણે કહ્યું નથી

ગુજરાતી વાચક માટે તથા મીરાની ખાનીના પ્રેમીઓ માટે એક સંપાદન થનાની મોટી અગત્ય છે એટલું અહીં જણાવી લઈ રાજસ્થાન ના સને ૧૮૨૮ના મારા પ્રવાસમાં મળેલા તથા 'રામદ્વારો'માંના સાધુઓના નિત્યપાઠના ગ્રન્થઓમાંથી મેળવેલા કઈક પદો હજી આ સંપાદનને અગ્રે વિચારનાના પડ્યા છે અહીં માત્ર લાક્ષણિક પદો 'મીરાં માધુરી'નામથી આપ્યા છે, જેથી 'મનન' સમજવામાં સુવિધા પ્રાપ્ત થાય પ્રયેક વિષયના પદને અ. ૧ દિક્રમમાં ગણાવ્યા છે

ન સિંહ અને મીરાના જીવનમંથન સંબંધી ગુજરાતી વિદ્વાનોમાં ભારે ઊંડાપોંડ જાગ્યો હતો, અને અન્યારસ્યથીના ગુજરાતી સાહિત્યના અંગ્રેજી મધોમાં (Milestones in Gujarati Literature,

૧૯૩૯ ખીજી આવૃત્તિ તથા Gujarat and its Literature ની ૧૯૫૪ની ખીજી આવૃત્તિમાં પણ) નરસિંહ મહેતાને મીરાબાઈ પછી ધર્મ ગણેલા હોવાની માન્યતા ચાલુ રાખી છે.

ખાકી, ' નરસિંહ મહેતાના દ્રવ્યકા 'ના શ્રમ હવે ભાગી ગયો છે. એટલે નરસિંહ મહેતા માટે આશરે સં. ૧૪૭૦ થી સં. ૧૫૩૫ સુધીનો પંડિતમાન્ય સમય, અને મીરાબાઈ માટે આશરે સં. ૧૫૬૦ થી સં. ૧૬૨૪ સુધીનો સમય ગણાય છે એટલે જાહે વચ્ચે લગભગ પોણા સો વર્ષનો ગાળો હોવાનું સંભવિત છે આ પ્રશ્નની વિશેષ ચર્ચા આ ' મનન 'માં દાખલ કરી નથી.

રાણા કુંભાની સાથે મીરાંના વિવાહની ભ્રમભળ કનૈસ ટોકના ' રાજસ્થાન 'ના પ્રકાશનથી આરંભીને ફેલાવાને લીધે, આ કાલ-વ્યુત્ક્રમ જિભો થવા પામ્યો હતો તે સુવિદિત છે. દૂંઠામાં, આ ' મનન 'થી મીરાંના અભ્યાસીઓને નવી પ્રેરણા મળશે તો શ્રમ સાર્થક થશે.

પોતાનું મીરાબાઈનું જામાચિત્ર શ્રી. કનુ દેસાઈએ ઉપયોગમાં લેવા સંપત્તિ આપી તે માટે હું ઉપકૃત છું.

ચૈતન્યધામ, પ્રગપ્રગંજ
સં. ૨૦૧૬, માણેકશરી પૂતમ }

મ. ર. મજમુદાર

મીરાંના જીવન-આસપાસની સંવતવાર નોંધ

સંવત

- ૧૪૫૬-૧૫૪૯ સંત કબીરનો જીવનકાળ (આશરે)
- ૧૪૬૭ સુલતાન અહમ્મદે અહમદાવાદની સ્થાપના કરી
- ૧૪૭૦-૧૫૩૫ નરસિંહ મહેતાનો જીવનકાળ (આશરે)
- ૧૪૯૦ રાણા કુલાજી (કુલકર્ણુ)નું ચિત્તોડની રાજગાદી પર આરોહણ (રાજ્યકાળ સ ૧૪૯૦-૧૫૨૫).
- ૧૪૯૬ ' ગીતગોવિંદ ' પર કુલાજીની સંસ્કૃતમાં રસિક-રંજિતી ટીકા રચાઈ
- ૧૪૯૮ (અથવા ૧૫૦૫ સુધીના વર્ષોમાં) ગુજરાત તથા માળવાનાં સુલતાનોના ભેગા લશ્કરોના પરાજય કરી વિજય મેળવવાથી, રાણા કુલાજીે નવ માળનો ' કુલમેદુપ્રાસાદ ' ચિત્તોડમાં બનાવવાનો ને ' કીર્તિ-સ્તાંભ ' પણ કહેવાય છે
- ૧૫૦૦ અણહિલવાડ પાટણના વતની સૂરધાર મડને, ગણા કુલકર્ણુના રાજ્યાશ્રયથી મેદપાટમાં રહી, હુમનંદન, વાસ્તુમંદન, રાજવલ્લભમંદન જેવા પ્રસિદ્ધ શિલ્પ, શાસ્ત્રના ગ્રંથો રચ્યા.
- ૧૫૦૫ ' કુલસ્થામ 'નું મંદિર કુલાજીએ બાંધ્યું
- ૧૫૦૭-૧૫૨૮ જૂનાગઢના રા'મંડલિક (જે ' રા'ગંગાજીયો ' નામથી ઓળખાતો હતો તે)નો રાજ્યકાળ.

- ૧૫૦૮ ગુજરાતના મુલતાન કુતુબુદ્દીનના રાજ્યમા વસન્ત
વિલાસ નામે ચ રચીત-ગુજરાતી પદ્યોની સચિત્ર પોથી
ટીપણીએ લખાઈ
- ૧૫૧૨ નરસિંહ મહેતાને દમોદર ભગવાને હાથ પહેરાવ્યાનો
અને વૈષ્ણવની યથેની કસોટીનો પ્રસંગ, મંડલિકની
સલામા બન્યો
- પહનાલ કવિએ આલોરના સોનગીરા ચલુઆણ
કાન્હડદેની પ્રશસ્તિએ 'કાન્હડદે પ્રબંધ' તેના
પ્રશસ્ત્ર અખેન્દ્રની પ્રેરણાથી રચ્યો તે લખતે
ગુજરાત રાજસ્થાનમા વ્યાપક ભાષા એક જ હતી
એનું એ દર્શાવે છે
- ૧૫૧૫ 'જોધપુર'ની સ્થાપના રાવ જોધાજીએ કરી
- ૧૫૧૮ નાન જોધાજીના ચોથા પુત્ર દુદાજી (જન્મ સં.
૧૪૬૭) એ મેડતામા રાજ્ય હી સ્થાપી : તેમનાથી
રાઠોડોની 'મેડતિયા શાખા' શરૂ થઈ
- ૧૫૨૦ ગુજરાતનો મુર્તદાર ન્યારે આપાનેરમા હતો ત્યારે
ચિતોડના રાણા સમ્રામસિંહે ગુજરાત પર સ્વારી કરી
હતી. ધંડર, વીસનગર વગેરે જીત્યા હતા
- ૧૫૨૫ રાણા કુબાજી મુ મુ
- ૧૫૨૭ મુલતાન મહમ્મદ બેગડાએ જૂનાગઢ જીત્યું.
- ૧૫૨૯ મહમ્મદે દારિકા તથા બે શ બોદારના મ દિસે તોડ્યાં
અને છૂટ્યા.
- ૧૫૨૯-૧૫૮૭ શ્રીમદ વલ્લભાચાર્યનો જીવનકાળ જેમના મુખ્ય
ચેતની વૈષ્ણવની વાર્તાએ મન ભાગામા ગદ્યમા
લખાઈ છે

સંવત

- ૧૫૩૮-૪૦ ખાવાગઢના પેઠાઈ રાવળ જ્યસિંહદેવને સુલતાન મહમ્મદ બેગડાએ હરાવ્યો અને તેનું વીર-મૃત્યુ થયું.
- ૧૫૪૧-૧૫૮૯ ગૌગગ ચેતન્યનો જીવનકાળ
- ૧૫૪૧-૧૫૬૯ ચૈતન્યના પ્રમુખ શિષ્ય ૨૫ ગોસ્વામીનો જીવનકાળ
- ૧૫૫૪ ગોસ્વામી તુલસીદાસનો જન્મ
- ૧૫૫૭ ચિત્તોડના રાણા સ આમસિંહના પ્રથમ પુત્ર ભોજરાજનો જન્મ.
- ૧૫૬૦
1503/ મેડતાના રાવ દુદાજીએ પોતાના દ્વિતીય પુત્ર રત્નસિંહને કુડકી, બાબોલી, વગેરે બાર ગામ જાગીરમાં આપ્યા હતા, એમાંના કુડકી ગામમાં મીરાનો જન્મ થયો
- મીરાનો જન્મ આસોની શરદ પૂનમે થયાનું મનાય છે તે માટે તેમના જ પદનો આધાર બતાવાય છે :—
- ‘સસ પૂનો જનમિયા રી, સધા મે અવતાર.’
- ૧૫૬૫-૧૫૮૪ કુંભાના પુત્ર રાણા સ આમસિંહનો રાજ્યકાળ.
- ૧૫૭૨-૧૬૪૨ વૈષ્ણવ આચાર્ય શ્રી. વિઠ્ઠનાથજી ગોસ્વામીનો જીવન-
1515 1585 કાળ : જેમના ‘બસો બાવન વૈષ્ણવો’ની વાર્તાઓ પ્રસિદ્ધ છે જેમાં મીરાના પુરોહિત રામદાસની વર્તા છે
- ૧૫૭૨ રાવ દુદાજીનું મૃત્યુ : તેમના મોટા પુત્ર અને મીરાબાઈના કાકા રાવ વીરમદેવ (જન્મ સં. ૧૫૩૪) મેડતાની ગાદીએ આવ્યા
- મીરાબાઈ કુડકીથી મેડતા આવ્યા.
- ૧૫૭૩ રાવ વીરમદેવે મીરાનું લગ્ન મટારાણા સ આમસિંહના યુવરાજ ભોજરાજ સાથે કર્યું.

સંવત

મીંગળાઈનો સાસુવાસ થયો. પાચેક વર્ષ તેમને
ધરવાસ રહ્યા.

૧૫૭૮-૧૫૮૦
૧૬૨૧

આ ગાળામા યુવનજ તરીકે જ ભોજગળતું મૃત્યુ
થયું: મીરા વિધવા થયા.

૧૫૮૧

કુંભસ્યામના મંદિરની ડાબી બાજુમા, મીરાને જુદું
મંદિર બાધી આપવામા આવ્યું.

૧૫૮૩
૧૬૨૬

શહેનશાહ બાબર સાથે રાણા સંઘામસિંહતું યુદ્ધ
કનવાહમા થયું શરીરે એ સી ઘા થયા પછી એમણે
રણસંઘામ છોડ્યો.

૧૫૮૪

રાણા સંગતું મૃત્યુ થયું: અને મીરાનાં પિતા રત્ન-
સિંહતું પૃથુ યુદ્ધને લીધે મૃત્યુ થયું. મીરાનો દિયર
અને ગણા સંગમે બીજે પુત્ર રત્નસિંહ ચિત્તોડની
ગાદીએ આવ્યો.

૧૫૮૫

૧૬૨૭

રાણા સંઘામસિંહની વિધવા પત્ની ઝાલી રાણી કાશી-
યાત્રાએ ગઈ. ત્યાં સંત રૈદાસને શુરુ કર્યા: અને તેમને
ચિત્તોડ બોલાવ્યા. મીરાને રૈદાસને સન્સંગ પ્રાપ્ત થયો.
તેથી લખ્યું છે કે 'સંત મિલ્યા રૈદાસ'. રૈદાસના
ચરણ ચિહ્નની 'જનો', મીરા-મંદિર પાસે ચિત્તોડમાં

૧૫૮૮

૧૬૩૦

છે. ચિત્તોડનો મહારાણો રત્નસિંહ પોતાના ઓરમાઈ
ભાઈ શંભુભલ છુદીવાળા સાથે શિકારતું બાનું લઈ,
ઝધડી પડયો: અને હાંફયુદ્ધ થતા બંને મરી ગયા.

૧૫૮૮

રત્નસિંહ નિઃશત્રુ રાજવાસી, છુદીનો ભણેજ
અને રત્નસિંહનો બીજો ભાઈ વિક્રમાન્વિતતું વીસ
વર્ષની વયે રાજ્યાચ્છેદન થયું. વિક્રમાન્વિત સ્વભાવે
હાંડ હતો, એણે સરઘસે સ્વયે કલહ કર્યો: એટલે
તેઓ પોતપોતાની જાગીરપર વળતા રહ્યા.

સંવત

મીરાબાઈને દુઃખ દેનાર 'મેવાડી રાણો' તે આ જ, એમનો દિયર વિક્રમાન્જિત વિષપ્રયોગ વગેરે સનામણી એની પ્રેરણાથી જ થઈ હતી. સંત તરીકે મીરાબાઈની દેશભરમા ખ્યાતિ થઈ તે મિથ્યા કુલાલિમાની 'રાણા' થી મળન ન થયું. તેથી એણે સત-પીડા શરૂ કરી હતી. મીરાના પદોમાનો 'રાણો' તે આ.

૧૫૮૯

ગુણગતના સુખતાન બટાદુરશાહે ચિત્તોડ પર હુલ્લો કર્યો અને ચિત્તોડને તારાજ કર્યું

૧૫૯૧

૧૫૩૫

મેડતાના રાવ વીરમદેવને, મીરાને થતી સતામણીના સમાચાર મળ્યા: એટલે એમણે મીરાને મેડતા ખોલાવી લીધા આ રીતે મીરાનો મેનાડ-ત્યાગ થયો

૧૫૯૨

બટાદુરશાહે ફરીથી ચિત્તોડ પર આક્રમણ કર્યું. પરંતુ આ વખતે બાદશાહ હુમાયુ, તેની મતાની રાખડીના ઉત્તરમા, 'ભાઈ' બનીને મદદે આવી ચઢ્યો. અને બટાદુરશાહને નસાઓ ચિત્તોડ પર ફરીથી સીસોદિયાનો અધિકાર સ્થપાયો પરંતુ વિક્રમાન્જિતે સ્વભાવ બદલ્યો નહિ

૧૫૯૫

૧૫૩૮

રાણા વિક્રમાન્જિતનું પચીસ વર્ષની વયે તેના એક વિશ્વાસુ હજૂરિયા વનવીરની તલવરાથી મૃત્યુ થયું. વિક્રમાન્જિતની માતા કરમેણીજીએ 'જોહર' કર્યો વનવીર રાજ થઈ ખેઠો અને રાણાના નાનાભાઈ ઉદયસિંહને પણ માની નાખવાનું કર્યું.

૧૫૯૫

૧૫૩૮

(૧૫૨૫-૩૫)

મીરાબાઈના કાકા વીરમદેવ પાસેથી મેડતા ગયું: મીરાબાઈને તો 'ઘર છો ઘંઘી બન ગઈ, તો બનમા ભીડી આગ,' જેવું થયું. મીરાને વિરાગ આવ્યો.

મીરાબાઈ વૃદ્ધવન યાત્રા માટે નિકળ્યા. સાથે તેમની બાલસખા લલિતાસખી હતી

સંવત

૧૫૯૫

મીરાંબાઈનો સૌથી જાનો દિયર ઉદયસિંહ ચિત્તોડની માદી પર આવ્યો. આ ઉદયસિંહને તેની ધારી માતા પંચાએ પોતાના પુત્રુ બલિદાન આપીને સ્વામિભક્તિ તથા બુદ્ધિશક્તિથી બચ્ચાની લીધે હતો. કુંલલમેરમાં તેને મહાગણા બનાવી દીધે અને તેને સગદારગણથે ચિત્તોડમાં લાવવામાં આવ્યો.

૧૬૦૦

મીરાંના કાકા વીગ્મદેવે ફરી મેડતા જીત્યું; પરંતુ તે જ વર્ષમાં તે મૃત્યુ પામ્યા. લકત તથા વીર એવા જયમલ્લ, મેડતાના રાવ થયા.

મીરાંબાઈની વૃન્દાવન-યાત્રા અને પ્રજાવાસ : લલિતા સખી સાથે મીરાં, પ્રભુદર્શન માટે મંદિરોમાં જવા લાગ્યા. તેનું વર્ણન કૃષ્ણસજી (રચનાસંવત ૧૬૮૦-૧૭૦૦) એ કર્યું છે :—

“લાજ છાડ ગિરિધર ભજી, દરી ન કણ કુલકાનિ ॥
સોઈ મીગ જગવિહિત, પ્રગટ ભક્તિ કી ખાનિ ॥
લલિના-હું લઈ બોલિ કે, તાસું હો અતિ હેત ॥
આનંદ સો નિરખત ફિરે, વૃન્દાવન રસ-ખેત ॥
મૃત્યુ નૂપુર બાંધ કે, નાચન સે કગતાર ॥
વિમલ દિયો લકતન મિલી, વૃષ્ટસમ મિન્યો સંસાર ॥”

દિયરના પીડનથી મીરાંબાઈ ત્રસી ગયાં. સંત વૃલસી-દાસે મીરાંને તેમના પત્નનો ઉત્તર આપ્યો મનાય છે. જે ‘વિનયપત્રિકા’ તરીકે જાણીતા છે.

૧૬૧૬

ઉદયસિંહે પીછેલા તળાવ ઉપર ઉદયપુર વસાવ્યું. મીરાં-બાઈએ, પોતાના પુરોગામી સંત નરસિંહ મહેતાના જીવન-પ્રસંગનો “નરસી દો માલસો” રચાવેલો આ વર્ષનો ઉત્સવ, રતના ખાતીએ કરેલો છે.

૧૬૦૦ (૧૫૫૩)
જાન. ૧૫૯૫
જુન ૧૫૩૬

૧૬૧૬ (૫૩)
૧૬૧૬

૧૬૦૦-૧૬૨૦

વૃંદાવન-નિવાસ-દરમ્યાન જ ગૌરાંગ મહાપ્રજ્ઞના સાન મુખ્ય શિષ્યોમાંના જીવ ગોસ્વામી (‘જીવા ગોસાંઈ’) સાથેનો મીરાંબાઈનો પ્રસંગ બન્યો હતો : બ્યારે સ્ત્રીમુખ ન જોનાર ગોસ્વામીને મીરાંબાઈએ તેમના અજ્ઞાન અંગે ઠપકો દીધો હતો. ‘વૃંદાવનમાં બધું ગોપીમય જ છે : પુરુષ હોય તો તે પુરુષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણ’—એમ એમણે સમજાવ્યું હતું.

સંત મીરાંબાઈની લક્ષિતની ખ્યાતિ વૃંદાવનથી ફત્તેહપુર સિકરી સુધી અકબરશાહને પહોંચી હતી. તેથી તાનસેન સાથે વેશ બદલીને તેમના દર્શન માટે આવ્યા હતા, અને એક હાર ભેટ કર્યો હતો એમ કહેવાય છે.

વૃંદાવન-નિવાસના સમયમાં, મીરાંબાઈએ જે મંદિરોની મૂર્તિના સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કર્યા છે. શ્રી ગોવિંદ-દેવજીની મૂર્તિ-જે ગૌરાંગચૈતન્યના શિષ્ય સ્વગોસ્વામી-ને ગોમા દીલા ઉપરથી સં. ૧૫૯૧ના આશરે મળી હતી. તેનું મંદિર નિર્માણ કરવામાં આવ્યું હતું. આ ગોવિંદજીની મૂર્તિને, ઔરંગઝેબના મથુરા-વૃંદાવન ઉપરના આક્રમણને લીધે, જ્યપુરમાં પધરાવવામાં આવી છેઃ ગોવિંદદેવ સંબંધી નીચેનો ઉલ્લેખ એક પદમાં છેઃ—

“આલી, મહાને લાગે વૃંદાવન નીકિ—

ધર ધર તુલસી, દાકુર પૂજ, દર્શન ગોવિંદજી કો—

નિરમલ નીર બહે જમુના કો, લોજન દૂધ દહી કો—

રતન સિંધાસણુ આપ બિરાજે, મુગટ ધર્યો તુલસી કો—

કુંજન કુંજન ફિરત રાધિકા, સબદ સ્મૃત મુરલી કો—

મીરાં કે પ્રભુ ગિરધર નાગર, લજન વિના નર ફીકો—”

ખીજ મૂર્તિ મદનગોપાલની છે તે મૂર્તિનું સ્વરૂપ શ્રી
સનાતન ગોસ્વામીને સં. ૧૫૬૦માં આદિત્ય દીલામાથી
મળ્યું હતું, તેને મંદિરમાં સ્થાપવામાં આવ્યું હતું.
મદનગોપાલનું નામ 'મદનમોહન' રાખવામાં આવ્યું હતું
એ મૂર્તિ પણ મુસ્લિમ આક્રમણને લીધે જયપુર અને
પછી કાકરોલીમાં લઈ જવામાં આવી હતી. મીરાબાઈએ
તેનો ઉલ્લેખ આ પ્રમાણે કર્યો છે—

“ નિપટ બ કટ હણિ અટકે, મ્હારે નૈણા—

દેખ્યા રૂપ મદનમોહન પિયન પિચૂખ ન મટકે—મ્હારે નૈણા ”

ખારિજ-મુખ, અલક મતવારી, નૈણ રૂપ રસ અટકે—મ્હારે નૈણા ૦

ઢેલી કટિ, ટેકે કં મુરલી, ઢેલી પાથ લટ લટકે—મ્હારે નૈણા ૦

મીરા પ્રભુ-દે રૂપ હુલાણી, જિગ્ધર નાગ-નટ કે—મ્હારે નૈણા ૦ ”

૧૬૨૦

‘કાગો મેલ્યો મેડતો, ને મીરા ગયા પશ્ચિમમાય’ :

વૃદ્ધવનથી પાછા ફરતા, પોતાને પીયેર મેડતા પાછા

જવાને બદલે, મીરાબાઈએ પોતાની લક્ષિતા સખીના

સગાથમાં કાગકા પ્રયે, સાધુમંડળીની સાથે ભજન-

કીર્તન કરતા કરતા પ્રયાણ કર્યું.

મીરાબાઈની વય આ વખતે આઘેક ઘઈ હતી.

અને માયાના દેશ સકોઈ થવા માડ્યા હશે એમ

નીચેના પદ ઉપરથી જણાય છે. યાત્રામાં પ્રભુદર્શન

મળવાથી તેમણે ગાયુ કે—

“ પિયા બિન સૂનો છે મ્હારો દેશ—

એસો ના કોઈ પીવ મિલાવે, તનમન વારા અરોપ—

યારે કાત્ય બન બન ડેલ્યા, સિયા જોગણ રા વેપ—

ખીયા સુમાસા, બરસા ખીન્ના, પાડર હુવા મ્હારા દેશ—

મીરા કે પ્રભુ કળા રે મિલોજે દે, તજ દિયા નગર નરેશ—”

૧૬૭૩
(મ.ન.પ. ૬૦)

દ્વારકાધીશના પ્રથમ દર્શને મીરાબાઈના ચિત્ત ઉપર જે અસર થઈ તેની છાપ નીચેના પદમાં છે:—

“ મહારો મન હર લીનો, રાજન રણુદોડ— ”

- ૧૬૨૪ - અકબરશાહ ચિત્તોડ પર ચઢી આવ્યા ચાર માસના ઘેરા પછી કિલ્લો તૂટી ગયો; અને ત્રીજો મોટો ‘ જોહર ’ થયો.

આ યુદ્ધમાં મીરાબાઈના ભાઈ જયમલ્લજી કામ આવી ગયા. તેમની ‘ જત્રી ’ કિલ્લાના ચઢાવ પર બનાવવામાં આવી છે.

- ૧૬૨૪ - ઉદયસિંહ ચિત્તોડ હારી જવાથી, નાસીને ઉદયપુર રહેવા ગયા. ત્યાં તેમને કુષ્કાળ આદિ ભારે સંકટો પડ્યા. અકબરશાહ તરફના હુલ્લાનો ભય ઝૂમતો જ હતો. તેવી ભયમ્રસ્ત સ્થિતિમાં ઉદયસિંહને પરમસંત એવા ભાલી મીરાબાઈ સાલ્યા. તેમને થયું એમના પાવન પગલા યશે તો દેશમાં શાંતિ અને આબાદી પાછા આવશે.

ઉદયસિંહે બ્રાહ્મણમંડળી તથા કુલ-પુરોહિતને દ્વારકા પ્રત્યે મોકલ્યા; અને મીરાને ઉદયપુર આવવા પ્રાર્થના કરવાનું કહ્યું. કેટલેક દિવસે દ્વારકા પહોંચતા, મીરાબાઈ મળ્યા અને તેમના નાના દિયર રાણા ઉદયસિંહની વિનંતી તેમને કહી

પહેલા તો તેમણે પાછા આવવાની સાફ ના કહી. પછી બ્રાહ્મણો હડ પકડીને બેઠા. રાણાનું અને આખી પ્રજાનું દુઃખ તેમણે વર્ણવ્યું. સારે મીરાનું સંતહૃદય દ્રવી ઊઠ્યું; અને પ્રજાની આશા લેવા નિજ મ દિરમાં ગયા.

સ વત

૧૬૨૪

કહેવાય છે કે મીરાની પ્રાર્થના સાથે એક દિવ્ય પ્રગટ
નિજ મંદિરમાં ફેલાઈ ગયો મીરાનાર્ધ પ્રત્યુત્થા
લાળી ગયા ! માન તેમની સુદીનો છેડે એધાણી
તરીકે દેખાતો રહ્યો મીરાનાર્ધ સદેહે મૂર્તિમાં સમાર્ધ
૧ ગયા વિરેલુ વર્ણન ધુત્તરિલ્લુત 'રામરતિકા
વતી'માં એક પદમાં આપ્યું છે —

“આર્ધ હુ ૧૫ ત્વછેડ, શગ્નુ થાઁ આર્ધ હુ —

ભયો પ્રકાશ મંદિરમે ભારી, ઠગ્યા સુ જ પ્રેડ

એશા રૂપ દેખ રૂપુ મ, આર્ધ મંદિ મે દોડ-આર્ધ હુ૦

નીર ખીર જ્યો મિલ્યા આ સજ્જની, પરમાનંદ કી ઓ

જન લગમન તાચો જુ જગમે, ધનિ મીગ ગયેડ !-આર્ધ હુ૦

૧૬૪૨

આનપણથી સાથે હેની મીરાની લલિતા સખીએ,
હાગમના નિત્ય કીર્તનમાં ગાવા માટે, જેમ રચાયા તેમ,
પદો જીનારી લીધેલા હતા તેવા ૧૮ પદની પોથી ન
૧૬૪૨માં જીનારેલી, પ્રાચીનનમ ગણિયે તેવી મળી છે
એ પોથી હાગકાધીશ ત્વછેડ ૧૫ના એક સેવક કાંઠાર
આવીને ગહેલા તેની પાસેથી મળેલી છે નિત્ય
કીર્તનના આ પદોની પોથીમાં બીજા થકા જાણીતા
પદો નથી એ નોંધપાત્ર છે

૧૬૪૬

આર્ધ જ્વલ્યે ‘મથ સાહેન’માં મીરાનું એક પદ
છાપવ કહું હતું તે ગુરુ અર્જુને પછી કમી પ્રવ્યુ
હતું કારણ કે એ પદમાં સગુણ ધર્મરનો નેપ હતો
સત ગુનસીધતનુ અવત્તાન

૧૬૮૦

૧૬૮૯

૧૭૬૮

નાલાદાસે મજમાનામાં મીરા માટે એક ઇપો રચ્યો

ત્રિવાદસજ્જએ ‘લક્ષ્મણા ની પદવીના નામે મજ્જિ
રસગણિનોમાં મીરાચરિત્રને, દશ કવિત્તમાં વિસ્તાર્યું

સંવત

- ૧૮૦૦ મીરાંવાઈેં કી પરચી (પરિચયી)ની દૂહા-ચોપાઈમાં રચના થઈ : જેમાં મીરાંનાં બહુમાન્ય એવા ૨૬ ૫૬ અંતર્ગત કરી, પ્રસંગાનુસાર સાંકળી લીધાં છે.
- ૧૮૦૫ મીરાંજીવનનાં પદ્યની એક હસ્તલિખિત પોથી કાશી-માંથી પ્રાપ્ત થઈ છે, જેમાં સંવત ૧૬૪૨ની પ્રતિમાં આપેલાં ૬૯ પદ્ય ઉપરાંત એકંદરે ૧૦૩ ૫૬ છે.
- ૧૮૫૮ મહારાષ્ટ્રી કવિ મહીપતિએ મક્તિયિજય નામે સંત-ચરિત્રોના પદ્યમંથમાં મીરાંજીવન પાંચ સમાવેશ કરેલો છે.
- ૧૮૩૩-૧૯૦૯ દયારામભાઈનું ‘ મીરાંચરિત્ર ’, તેમની મળ્યાગ્રા વશ્વતે જનશ્રુતિમાંથી મળ્યા પ્રમાણે, રચાયું. તેમાં નાલાદસ અને ત્રિપાદસની શ્રુતિપરંપરાનો ઉપયોગ થયો છે.

*

(વસંતતિલક)

“ સ્નેહે ભર્યાં સુમન સૌરભ શોધનારી
 ને દિવ્ય ગાન સુરગુંદિત ગુંજનારી :
 પાગી સ્થિરત્વ પ્રણયમૃત પ્રેમથી બ્યાં
 મેવાડની મધુકરી ભવમુક્ત મીરાં. ”
 —કવિ જોટાદકર કૃત ‘ સૌરાષ્ટ્ર ’ કાવ્યમાંથી.

*

રોહીદાસની ચેલી ખીરાંતું ૫૬

બેગી । તેરા સંગડો ના છોકું, મેરે લાલ
લાલ । મેરે દિલમે, અબધૂ, લગી રે બેરાગણુઃ
બેધુ મેં તો બગી રે—

ધૂણીના તાપ્યા, સંતો । તપીઆ ના કહેના રે
મનવા જેણે ના તાપ્યા, મેરે લાલ—લગી રે૦

છીના જાત્યા, સંતો । જાત્યા ના કહેના રે
મનવા જેણે ના જાત્યા, મેરે લાલ—લગી રે૦

કપડા બે રંઝ્યાં, સંતો । અંગીઆ બે રંઝ્યા રે
મનવા જેણે ના રંઝ્યા, મેરે લાલ—લગી રે૦

કોણુ તેરી માના, અબધૂ । કોણુ તેરે પિતા રે ?
કર્ધ રે નગરી મેં તેરા વાસા । મેરે લાલ—લગી રે૦

ચંકર પિતાજી મોરે, ગૌરી મેરી માતા રે
દેલાસપુરીમે મેરા વાસા, મેરે લાલ—લગી રે૦

માગીને ખાના, સંતો । જીખીને ખાના રે
દુકડે-મેસેં દુકડા દેના, મેરે લાલ—લગી રે૦

રોહીદાસની ચેલી રે, બાઈ ખીરા બોલિયા રે
મારા સંતોના અમરાપુરમાં વાસા, મેરે લાલ—લગી રે૦ +

+ હવિ 'સાગર' સંપાદિત 'સંતોની વાણી' (૧૯૨૦), પ્રસ્તાવના,
૫ ૩૭ ઉપરથી ઉદ્ધૃત.

ખાંડ ૧

મીરાંબાઈ-જીવનરેખા

મીરાંબાઈ-જીવનરેખા

મીરાં એટલે સોળમી સદીની એક અનોખી નારી. ભારતભરની સુપ્રસિદ્ધ નારીઓમાં મીરાંનું સ્થાન છે. એમનાં પદો ઉત્તર ભારતના લગભગ બધા પ્રદેશમાં વિખ્યાત છે. બંગાળથી ગુજરાત સુધી અને પંજાબથી ઉડિયા સુધી, મીરાંબાઈની કવિતા અને જીવનકથા લોકકંઠે હજી સુધી રમ્યા કરે છે. મીરાંબાઈ એવા યુગમાં જન્મ્યાં અને વિકસ્યાં કે જે યુગ એક બાજુએથી મુસ્લિમ-મોગલ સત્તાના સૂર્યને મધ્યાહ્ન પહોંચાડતો હતો, જ્યારે બીજી પાસે ભક્તિમાર્ગના જળરજ્જી પ્રવાહો હિંદુ સંસ્કૃતિનું રક્ષણ કરી, નવીનતા સરજી, હિંદુ-મુસ્લિમ એકતાનાં પગલા પાડતા હતા. નરસિંહ મહેતા, ચૈતન્ય, વલ્લભ અને તુલસીદાસ સરખા મહાન આચાર્યો અને સંત કવિઓના, અને ભક્તિમાર્ગને અમર કરનાર અન્ય સાહિત્યકારોના મીરાંબાઈ ઓછાવત્તા સમકાલીન હતાં. બાજરથી માંડી અકબર સુધીના યુગમાં એ ખગા.

મોસાળમાંથી વૈષ્ણવ સંસ્કારો લઈને મીરાંબાઈ કુંભા રાણાના સુવિખ્યાત પૌત્ર, સંત્રામસિંહના પાટવી કુંવર ભોજરાજ, સાથે પરણ્યાં હતા; પરંતુ, ચાર-છ વર્ષના લગ્નજીવન પછી, મીરાંના સૌભાગ્યનો અસ્ત થયો હતો. મીરાંએ પોતાના જ જીવનમાં, પોતાના સસરા સંત્રામસિંહ અને પોતાના દિયર રત્નસિંહ, વિક્રમસિંહ, દાસીપુત્ર વનવીર અને પછી દિયર ઉદયસિંહ—એ પાત્રોના રાજઅમલ જોયા હતા. આ મીરાંના જીવનસંબંધી ઉલ્લેખો હવે જોઈએ.

નાભાજીની ‘ભક્તમાલા’નો ઉલ્લેખ :

હિંદુભરના સંતકવિઓની ચરિત્રમાલામાં ગુજરાતના બે સંતકવિ-

ઓને સ્થાન મળેલું છે નરસિંહ અને મીરા કારણ કે તેમની ખ્યાતિ કેવલ શુભગતમાં જ નહિ, પરંતુ હિંદુલગ્નની સાવિક જનતામાં આજે પણ જીવતી જમતી છે. મીરાબાઈના જીવનને અને કવનને ખૂબ સદ્ભાવ પૂર્વક બિગ્દાવનાર પહેલા સતકવિ નાલાદાસ છે. સવત ૧૬૮૮માં એમણે ગૂંથેની મન્નમાલામાં તેમણે, એક એક લક્ષ્ય માટે એક એક છાંયો, રચ્યો છે. મીરાબાઈ માટે નીચેનો ‘છાંય’ એમણે આપ્યો છે એમના આખા જીવનનો નિષ્કર્ષ સૂનાત્મક સાધામાં લા તેમણે બતાવ્યો છે —

(છાંય)

“ સદરિશ ગોપીન કો પ્રેમ, પ્રગટિ કરજુગ ॥ દિશાયો ।

નિરમલુશ અતિ નિઢર, રસિક—જસ રસના ગાયો ॥

દુષ્ટને દોષ વિચારિ, મૃત્યુ કો વચન કીયો ।

મારુ ન માકો મયો, ગરલ અમૃત—જ્યો પીયો ॥

મક્તિ—નિસાન મજાય કે, ફાહુ રૈ નાહિ ન લખી ।

લોર—રાજ કુલ ગુલલા તપિ, મીરાં મિરધર મઝી ॥ ”

—છાંય ૧૧૫ ॥

કલિયુગમાં અશક્ત વાન લાગે તેવો, મજની ગોપીના જેવો, પ્રેમ જેમણે પ્રગટપણે વ્યક્ત કર્યો પ્રગટપણે એટલા માટે કે કૃષ્ણ પ્રત્યેનો પોતાના અતન્નો પ્રેમ મન્નમનાઓ તથા સપિપત્નીઓ છાનોછપનો વ્યક્ત કરતી હતી જાહેર કરવામાં તેમને લોકસાજની તથા કુલમન્નમની બાધા નહતી હતી સારે મીરાએ તો—

“ નાથ ! તુમ જનન હો સખ ઘટકી

મીરા લક્ષિ કરે રે પ્રગટકી—નાથ ૦ ”

—એમ પોતાના મનનો કૃષ્ણ પ્રત્યેનો પ્રેમ, નીડપણે અને નિઃકુશપણે, વ્યક્ત કર્યો હતો. તેથી, મજની ગોપી કરતા પણ અતન્નો પ્રેમ પ્રગટ કરવામાં જે ચકી બધ એવા હતા

નિર્ગુણ અને નિગકાગ એવા બ્રહ્મને મુકામલે, જે ‘ગ્નિક’ ગસરપ કહેવાય તેવા, શ્રીકૃષ્ણનો જ યશ જેમણે (નિગ્નક અને નીકરપણે) જિજ્ઞાસી ગાયા કર્યો છે.

શ્રીકૃષ્ણપીવાના પદો ગચવાના અને તેને ગાવાના મીઠાગાઈના વ્યવસાયમા તેમના ગજવશી સાસગિયાએ—દુષ્ટોએ, દોષ જોયો : ખાસ કરીને તેમના છોકરવાદ દિયેર ગણ્યા વિક્રમાદિત્યથી, રણુવાસમા લગ્નની ધૂન અને સત મડગીના અખાડા, વેડાયા નહીં તેથી આની ગજકુળની પ્રતિજ્ઞને આખપ લગાડનારી લાભીનો અત આવી જાય તેટલા સારુ, કાકોગસેવાના કરડિયામા નાગ અને ચગણામૃતને મિમે એર મોકલવાનો નિઘ ઉઘમ તેમણે કર્યો.

પગ તુ પ્રભુપાથી [પ્રગટપણે સાચી લક્ષિ કગના] મીરાનો એક વાળ પણ વામ ના થયો ! મીરાને પીવા મોકલેલુ વિષ, પ્રભુનુ ચગણામૃત ગણીને મીરા પી ગયા, અને ખરેખાત, તે અમૃત બની ગયુ !

આવા પ્રસંગે પ્રભુએ લગ્નની લાજ ગખી, જાહેર કસોટીમાથી તેમને પાગ ઉનાચાં એટલે મીરાએ પ્રભુલક્ષિનો કંઈ જોગશાગ્યા દુનિયાની જાણ માટે વગાજો

અને તેમ કગતા, પછી એ પ્રાઈથી ક્યાં નહીં કે શગમાયા નહીં ! સામાન લેખિની દષ્ટિએ કહેવાતી ‘લાજ’ અને ગજકુળની માની લીધેની ‘પ્રતિજ્ઞ’ના બધનો, મીરાએ ક્યાની દોધા લોક-ગ્યાજ કુવ શુખ ના તજ, અને ‘ગિગિધગ’ની લક્ષિ જીવના સુધી કર્યા કરી

હરિરામ વ્યાસની ‘બાની’ :

ગોસાઈ હિતહગ્વિશના શિષ્ય શ્રી હરિરામ વ્યાસે પોતાની ‘સત-બાની’મા અનેક લક્ષ્મીના ઉલેખ કર્યા છે એમા મીરાનો પગિયપ પણ આપેલો છે આ લક્ષ્મીમાના દેલક વ્યાસજીની પહેના ચઈ થયેલા છે અને દેલક સમકાનીન પણ છે

‘ બિહરદિ સ્વામી બિનુ ડ્રે ગાવૈ,
મીગબાઈ બિનુ, ડ્રે લક્તનિ
પિતા જન, ઉર લવૈ ? ’

—આ પંક્તિ ઉપરથી મીરાંના સ્વભાવના સંબંધમાં એટલું જાણવા મળે છે કે લક્તોને એ પિતા મમાન ગણી, તેમને શેટતી પણ હતી. હરિવંશ, રૂપ સનાતન, કૃષ્ણદાસ, વ્યમલ, પરમાનન્દદાસ તથા સુદાસ વગેરેની કૃષ્ણભક્તિ આ સમયમાં પ્રતિદ્ધ હતી. એવું મનાય છે કે સં. ૧૬૨૨માં વ્યાસજી, હિનહરિવંશજીના શિષ્ય થયા હતા. ‘ ઈતનો હૈ સખ કુટુમ હમારો ’ એ પદમાં મીરાંને પોતાના (હરિભક્તોના) ‘ કુટુમ ’ નાં માન્યા છે : ‘ સુદાસ, પરમાનન્દ, મેહા, મીરાં લક્તિ વિચારા : ’

‘ ચોરાસી વૈષ્ણવનકી વાર્તા ’ :

વલ્લભ-સંપ્રદાયી ચોરાસી વૈષ્ણવોની મઝબાપામાં લખાવેલી ગદ્ય-વાર્તામાં મીરાંનાઈના ઉલ્લેખો પ્રાપ્ત થાય છે : તેમાં વર્ણવેલા પ્રસંગો ઉપરથી એટલું જ સ્પષ્ટ થાય છે કે મીરાં વલ્લભાચાર્યના ઉત્તરકાલીન તથા વિરુદ્ધનાથજીનાં સમકાલીન હતાં : વલ્લભાચાર્યનું મૃત્યુ સં. ૧૫૮૭-માં થયું હતું. એટલા સમયમાં મીરાંની વૈષ્ણવવ્યવસ્થા તરફ સારી એવી ખ્યાતિ થઈ ચુકી હશે : અને તેમના દર્શને અન્ય ભક્તો ઉપરાંત વલ્લભાચાર્યના શિષ્ય ગ્રંથિદ દુબે, કૃષ્ણદાસ ચંદ તથા પુરોહિત રામદાસ પણ આવ્યા હતા. ત્યાંથી મીરાં પોતાના પતિના ગ્રમમાં ગયાં હતાં.

મુરદામની ‘ ભજનામાવલી ’ : સં. ૧૬૬૮ :

મુરદામે ‘ ભજનામાવલી ’ (રચના-સંવન, લગ્નમ્ત્ર વિ. નં. ૧૬૮૦-૧૭૦૦) માં મીરાં માટે નીચે પ્રમાણે દૂદા ગ્યા છે :—

‘ લાજ યાદિ જિગ્ધર લજ, હરી ન કણુ કુલ કાનિ :
સોઇ મીરાં વ્યવિદિન, પ્રગટ લક્તિ કી ખાનિ ’

સલિતા હ લઈ બોલિકે, તાસોં દો અતિ હેન :
 આનંદ સો નિરખત ફિરે, જુદાવન રસ-ખેત.
 જુલપત નૂપુર બાધિ કે, નાયન લે કરતાર :
 વિમલ દિયો લક્ષિતનિ મિથી, તૂન સમ મન્યો સંસાર.
 બધુનિ વિપ તામે દિયો, કરિ વિચાર ચિન આન :
 સો વિપ ફિરિ અમૃત લયો, તળ સામે પછિતાન. '

અહીં ઉલેખેલી સખી સલિતા મીરાંની સહચરી, દાસી તથા સખી પથ્થુ હતી, જે કે વયમાં એ ઘોડીક મોટી હતી. મેઝતાથી જુદાવનની યાત્રાએ મીરાંનાઈ ગયા ત્યાં એમની સાથે કૃષ્ણલક્ષ્મીનેક એક મોટો સંઘ સામેલ થયો હતો. એમા એમના બાલ્યકાળથી જ પરિચારિકા-રૂપે તથા હાવારૂપે, સાથે ને સાથે રહેનાર અને ઉછરનાર તેમની સખી સલિતા હતી : પોતાના મુખ્યદુઃખ તથા વિપત્તિઓમા એની જ મીરાંને મોટી હંફ હતી. એ માદી પડી છતા તેમનો સાથ એમણે છોડ્યો નહિ. મીરા પ્રત્યે સલિતાની લક્ષિત, રનેહ, વાતસલ્ય તથા સખીલાવ અનોખા પ્રકારના હતા. મીરાના પદોને લિપિગદ્દ કરનાર આ નિજ સખી જ હતી એમ 'હકીર 'વાળી સં. ૧૬૪૨વાળી પ્રતિ ઉપરથી જાણવા મળે છે.

આ ઉપરથી સલિતા અને મીરાને પરસ્પર ગાઢ સંબંધ હતો એ સ્પષ્ટ છે. એટલે હકીરવાળી પ્રતિ જે ઉપરથી જિતારવામાં આવી છે તેની હકીરવાળી અસલ પ્રતિ સલિતા સખીએ જિતારેલા પદોની જ હોવી જોઈએ એમ નિઃસંદેહ માની શકાય તેમ છે : સલિતા તેમની દાસી હોવા છતા, તેના સસ્કારોને લીધે અને લક્ષિતમગ્ન મીરાના નિત્ય સહવાસને લીધે, તેમની વાણીને સંઘરવાની એ અધિકારિણી બની હતી. કેટલાક વળી એવું અનુમાન કરવાને પથ્થુ ત્રેરાશે કે 'દાસી મીરા સાલ ગિરધર' —એવી જાપવાળા એ પોથીમાના લગ્નનો કદાચ આ સલિતા સખીની રચના હોય : આ પોથીમાના પદોની લાવા મુખ્યત્વે રાજરથાની અને તેમાં કેકઠેકાણે ગુજરાતીની જાટ દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

૧. પ્રિયાદાસે વિસ્તારેલું ' મીરાંચરિત્ર ' :

નાલાજી પછી એસી વર્ષે (સં. ૧૭૬૯માં) પ્રિયાદાસે મીરાં ચરિત્રને પોતાની ' ભક્તમાલ ' ઉપરની ભક્તિરસ બોધિની ટીકામાં દસ મનહર હંદમાં વિસ્તાર્યું છે. (૪૭૧-૪૮૦)—[જુઓ પરિશિષ્ટ ૨.]

“ મેડતામા જન્મભૂમિ હતી : ત્યાં પિતાને ઘેર ગિરિધર લાયની મૂર્તિમાં તેમનું ચિત્ર પડેવાયું : એટલામા ચિતોડના રાણા સાથે સગાઈ થઈ : અને લગ્ન પણ થયું : પતિને ઘેર વળાવતી વખતે માળાપે કહ્યું ' તારે ધનરત્ન જોઈએ તે લેતી જ. ' ત્યારે તેમણે માન ગિરિધર લાલની મૂર્તિ માગી લીધી. સૌને ત્યારથી જ લાગ્યું કે કુંવરીને ભક્તિનો રંગ ચઢ્યો છે.—(કવિત ૪૭૧)

પછી એ પતિને ઘેર ગઈ. ત્યાં સામુએ કુલદેવીની પૂજા કરવાનું કહ્યું. મીરાંએ કહ્યું : “ ગિરિધરની પૂજા માટે જે હાથ વેચાયો છે તે હાથ, બીજા કોઈની પૂજા નહીં કરે. ” સામુએ ધણ્યે સમજાવી કે “ માતાની પૂજા કરવાથી સૌભાગ્ય વધતે, માટે માતાને માયું નમાવો. ” પણ મીરાં એકની બે ના થઈ!—(કવિત ૪૭૩)

થયું : સામુ ખસીઆણી પડી ગઈ : પોતાના પુત્ર પાસે દોડી આવી અને તેને કહ્યું : “ પહેલે જ પગરણે માટે અપમાન કરનારી આવી અ-કલ્યાણકરી વહુ કોઈના કામની નથી. ”—(કવિત ૪૭૪)

માની વાત સાંભળી રાણાને દોષ ચઢ્યો. મનમાથી વહુનું કાસળ કાઢવાનો વિચાર કર્યો. એને માટે જુદો નિવાસ નક્કી કર્યો જેથી એને કંઈ થાય તો લોહિના જાણવામાં ન આવે.

પણ રાણાનો અને સામુનો રોષ મીરાંને સંતોષરૂપ થયો. એમને તો એકલાં રહેવાથી ભક્તિમાં વિશેષ અનુકૂળતા મળી : સામુસંતનો સત્સંગ વધારી ચકાવો.

સાસુ તથા વરના મનમાં હશે ‘કે વડુ પસ્તારો, અને પાછી પગે પડતી આવશે.’ પણ અહીં તો મીરાંનો નવો રંગદેખાયો. એટલે હવે ‘સામ’ ઉપાય ગોળ્યો : મીરાંની નણુંદ મીરાંને સમજાવવા આવી. “આની રીતે અલગ રહેવાથી અને રાગકુવનો ત્યાગ કરવાથી પિયર તથા સાસઈ લાગે છે : માટે લાભી ! માની જવ, અને જટપટ પાછાં ચાલો.”—(કવિત ૪૭૫)

મીરાંએ કહ્યું : “મને અહીં કંઈ પણ દુઃખ નથી : સાધુસંતોના સહવાસ મને વધારે પવિત્ર બનાવે છે.” નાનુંદે લાભીનાં ઉક્ત વચનો ભાઈને કહેવરાવ્યા : એટલે રાણાએ દુઃખદ સ્થિતિનો અંત લાવવા ઝેરનો પ્યાલો મીરાંને પાવા મોકલ્યો. મીરાંએ પ્યાલો માથે ચડાવીને, પ્રભુચરણામૃત ગણી ખીંધો ઝેર કાઢી ચડ્યું નહીં.

રાણાએ એક જમુસ મીરાંને ત્યાં બેસાડ્યો. અને સાધુના સંગમાં મીરાં કેમ વર્તે છે તેની ખાતમી આપવાનું કહ્યું : અને ‘જરાપણુ મીરાંના વર્તનમા કલંક દેખાય તો તેને કાર કરવી’ એવો રાણાએ નિશ્ચય કર્યો.

એક વખત મીરાં પોતાની ગિરિધારીની મૂર્તિ સાથે સાચેસાચ વાત કરતાં હતા, અને હસતા પણ હતા. પેલા જમુસને થયું, ‘હવે ખરો લાગ છે : મીરાં દોઈ પુરુષ સાથે એકાંતમા વાત કરતા લાગે છે’ : ગણુને જઈને એણે ખબર આપી; રાણો તો રીસનો લંચો જિતાવગો જિતાવગો તલવાર હાથમા લઈને આવ્યો : અને કમાડ ખોલાવ્યા. —(કવિત ૪૭૬)

જુવે છે તો મંદિરમા મીરાં એકલા છે ! રાણાએ તડૂકીને કહ્યું : “બતાવ, ક્યાં છે પેલો, જેની સાથે તું હસતી હતી અને ખેલતી હતી ?”

મીરાંએ કહ્યું : “એ આપની સન્મુખ જ છે : આખ ખોલીને જુવો તો તમને એમના દર્શન થશે.” કહીને ગિરધરમૂર્તિને બતાવી : રાણો

તો આ ઉત્તરથી ખસિયાણો પશો કાઈ બીજને દેખ્યું નહોં તેથી પોતે લજવાયો અને એ આવ્યો હતો તેવો જ પાછો જતો ગયો.

ધધરનો પ્રભાવ તેને અતાવવામાં આવ્યો : પશુ જેના મનમાં ભાવ નથી એનું એનું હૃદય લક્ષિતભાવથી લીંગ્યું નહોં — (કવિત ૪૭૭)

એક વખતે, એક કુટિલ અને વિપત્તિ સ્વભાવવાળો ભેખધારી સાધુ મીરાને ત્યાં આવ્યો : અને પ્રભુને નામે ખૂબ અણુધટી માગણી કરી : કે મને સ્વાનામાં ગિન્ધગજીએ આરા કરી છે કે મારે તમને અગસંગ આપવો ? મીરાબાઈએ કહ્યું, ‘ ગિન્ધરની આરા મારે માથે છે; પહેલા તમે ભોજન થો ’.

મીરાએ તરકાલ એક પથારી ન્યાં સતસમાજ બેઠો હતો તેમની વચ્ચે પથગની અને પેલા કપડી સાધુને કહ્યું, ‘ હવે કહો, તમારે દેવા પ્રકારનો ગસ જેઈએ છીએ ? અહીં મઠની બીક કે શકા નાખવા જેનું નથી ’

પેલો સાધુ તો લાજનો માર્યો ઘોળો ખૂણી જેવો ચઈ ગયો ! એનો વિપયભાવ ઓસરી ગયો અને તરત મીરાને પગે પડ્યો મીરા પાસેથી લક્ષિતનું દાન માગ્યું — (કવિત ૪૭૮)

મીરાનું રૂપ નુકર છે એમ બાણીને અકબર, તાનસેનને સાથે લઈને તેમને જેવાને આન્યા મીરાને તથા તેમના ગિરધરવાલને જેઈને તેમના ચિત્તને ધણે આનંદ થયો.

વૃંદાવનમાં આવ્યા પછી મીરાબાઈ, પ્રસિદ્ધ દેખણુવ આચાર્ય જીવ ગુસાઈને મળવા ગયા અને ‘ સ્ત્રીનું સુખ ન જેવાનું ’ તેમનું ‘ પશુ ’ છોડાવ્યું. મીરાબાઈ વૃંદાવનની કુજકુળમાં રહ્યાં અને ગદાકૃષ્ણની લીલાનો સાક્ષાત્કાર કર્યો એ અનુભવ લઈને, સ્વદેશ તરફ એ વળ્યા. — (કવિત ૪૭૯)

પરંતુ રાણાનો સ્વભાવ હજી એનો એ રહ્યો છે એમ જાણીને, એ દ્વારકામાં જઈને વસ્તાં. ત્યાં ગિરિધારીવાસને અનેક પ્રકારનાં લાઠ લડાવવાં લાગ્યાં. મીરાંનાં પવિત્ર પગલા પોતાના દેશમાં ન થયાં તેથી રાણાના મનમાં ઓછું આવ્યું : એને મીરાંને પાછાં બોલાવવાની ચટપટી થઈ. એમણે જ્ઞાત્યોને બોલાવવા મોકલ્યા. જ્ઞાત્યોને કહ્યું : ‘વહેલા વહેલા રાણીજીને લઈને આવના રહેજો. તો જ મારો પ્રાણ ટકશે’.

એટલું સાંભળીને જ્ઞાત્યો દ્વારકા આના. તેમણે મંદિરમાં ‘ધરણું’ દીધું : મીરાંનાઈનું લક્ષ્મણ આ કલ્પાતથી અકળાયું. એ પ્રભુ-મંદિરમાં રજા માગવા ગયા; અને કહ્યું કે ‘દેવ ! મને પાસે રાખવી ઘટે તો રાખો નહીં તો આઘી કરો.’ આટલું કહેતામાં મીરાં રણછોડ-નયજીમાં લીન થઈ ગયા : અને ફરીથી દેખાયા જ નહીં !—(કવિત ૪૮૦).

દયારામભાઈનું ‘મીરાંચરિત્ર’ :

દયારામભાઈના રસપૂર્ણ અને સન્નોટ લાગામાં વર્ણવેલા “મીરાં-ચરિત્ર”ને પ્રિયાદાસની દીકાનો ખૂબ આધાર મળ્યો જણાય છે : છતાં આમાના બધા પ્રસંગો તેમણે નોખ્યા નથી. ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ પ્રિયાદાસનું વર્ણન તથા દયારામનું વર્ણન બહુ ઉપકારક નથી; છતાં માનવ-સ્વભાવના આલેખનની સાચી કવિતા આ બંને મીરાંચરિત્રોમાં છે. દયારામભાઈએ નાટ્ય અને સંવાદનું તત્ત્વ બહુ સરસ રીતે ગૂંથી લીધું છે.

મીરાંનાઈનો જન્મ મેડતાના કાંકર દુદાજીને ત્યાં વૈષ્ણવ કુલમાં થયો હતો. મીરાંના ભાઈ જયમલ પણ લકત હતા, અને તેમનું સ્થાન પણ ‘લકતમાલા’માં છે. મીરાંનાઈ જન્મ્યા ત્યારે એમની જન્મપત્રિકા તૈયાર કરાવી : અને જ્યારે,

“ જોશીએ વાંચી જનમેનરી રે, તેમાં લખ્યું નીકળ્યું એહ,
 કે ‘ વરશે વિધંભરનાથને રે, કરશે નંદકુંવરશું નેહ ’

—મીરાં-મન મોહનશું માન્યું.

વરિયા વરિયા શ્રી ત્રિગિધરદાસઃ જાણે જા, નથી કાંઈ છાનું.

—મીરાં-મન મોહનશું માન્યું. ”

મીરાંબાઈ દાદા પાસે ઉછરે છે. એ સાન-આદ વર્ષનાં થયાં એવામાં, એમને ત્યાં એક સાધુ આવ્યા. સાધુ પાસે બાલકૃષ્ણની મૂર્તિ હતી. સાધુ બાલકૃષ્ણની વિધિવિધ પ્રકારની મેવા કરે, એનું કીર્તન કરે, થાળ ધરે અને પછી પોતે જામે. આમ સાધુની લક્ષિત ચાલ્યા કરતી. તે બધુ બાલક મીરાંબાઈ જોયા કરતી.

મીરાંને પેલી બાલકૃષ્ણની મૂર્તિ ખૂબ ગમી ગઈ. એને થયું, ‘ મારી પાસે આવી મૂર્તિ હોય તો કેવું સાડું ! હું પણ એની સેવા કરું, મેવા ધરાવું અને ભજન કરું. ’

‘ પણ બીજી મૂર્તિને બદલે આ સાધુની જ મૂર્તિ મગે તો કેવું સાડું !

પણ તે શી રીતે મંગાય ? આખરે ખૂબ વિચાર કરીને મીરાંએ હડ પકડી. બીજે દિવસે જામવા એસતી વખતે દાદાજીને કહ્યું, ‘ મને પેલી મૂર્તિ અપાવો તો હું થાળ ધરીને જમું, નહિ તો હું જામવાની જ નથી ! ’

દાદાજીને કુંવરી બહુ વહાલી હતી. તેમણે બીજી મૂર્તિ આપવા માંડી; પણ બાળહડ ચાલુ રહી.

આખરે દાદાજીએ સાધુને ખૂબ ખૂબ વિનવ્યા. તેમની સેવામાંની મૂર્તિ આપવા આગ્રહ કર્યો. નિર્દોષ મીરાંની હાથી સાધુ પ્રસન્ન થયા. તેમણે મૂર્તિની ભેટ કરી.

મીરાંના આનંદનો પાર રહ્યો નહિ. એ તો ગાવા લાગી :

“ ગણુજી ! મને ગમ નમકું જડિયું—
 રમયુમ કરતું મારે મદિરે પધાર્યું,
 નહિ દ્રાધને હાથે ઘડિયું—ગણુજી
 મોટા મોટા મુનિજન મથી મથી થાક્યા,
 દ્રાધ એક વિગ્લાને હાથે ચડિયું—ગણુજી ”

મીનાએ પોતાના કોદેજીનું નામ પાડ્યું ‘ ગિન્ધર નાગર ’ :
 મીના જ્યારે મોટા થયા અને એમની વાણી જ્યારે ભજનોરૂપે વહેતી થઈ
 ત્યારે એમના પદની છેલ્લી લીંટીની ડાપ “ મીના કે પ્રભુ ગિન્ધર નાગર ”
 એવી આવવા લાગી.

મીનાબાઈ વયમા આવતા, મેવાડના મહાગણુ સગના મુવગજ
 ભોજગજ સાથે તેમની સગાઈ થઈ, અને

“ પગણુનીને વળાવ્યા સાસરે, કઈ લૌકિક રીતે મીરાબાઈ.”

પછી—

“ કુલ દેવીને દેવા વધામણુ રે, ચાલ્યા વરકન્યા સહુ જન : ”
 મુવગજ ભોજગજે,

‘ (ગણુ) પાગવતીજી પૂજ્યા રે, પણુ મીગનુ તો મોહનમા મન ’
 એટલે એ જિભા ગલા, તેથી—

સાસુ કહે “ સૌભાગ્ય વધે રે વહુ, નમો શક્તિને પાય. ”
 પણુ બાલપણની ગમતમા જ, જે ત્રિગ્ધગલાલને પગણુ બેઠી હતી ને
 પ્રસંગનુ મીગનુ ભજન ગાણીતુ છે —

“ હુ તો પગણુ શામળિયા વરની સાથે રે,
 ખીજના મીઠાજ નહિ રે માધુ. ” ✓

ને મીનાબાઈએ વિનયથી છતા દંઢતાથી ઉત્તર દીધો—

મીરા કહે, ‘મસ્તક મારુ નહિ નમે, વિના એક શ્રીગિગિધલાલ,’
થયુ, ગૃહસ્થાશ્રમને છિનરે જ—ભોજનને પહેલે જ પ્રણિયે માખી
આવી—અકલામરી વહુનુ કહેનુ સાસુને માયાવાદ લાગ્યુ

સાસુ કે, ‘સાસુ બોલી આજથી રે, મારે નથી એ વહુનુ કામ,’
પુનને કહ્યુ, એહને રાખો પરી, એક ન્યારુ ન્યાવો એનુ ધામ,’
—મીરા મન મેહનશુ માન્યુ

સાસુનો આ પ્રકારનો રાષ, માત્ર લૌકિક રીતે પગલેલા મીરાવહુને
તો સતોપરૂપ નીવડ્યો

‘એવુ સુણીને મીરા મમ થયા રે, લગ્ન થયુ રે લાગી જ જનન
સાધુની સગે દિનરેન નિર્ગમશુ સુખે, સેરીશુ ગાઈશુ ગોપાળ ’

મીરાબાઈનો ગૃહસ્થાશ્રમ, સસારીઓની દૃષ્ટિએ ધૂળ બની ગયો
પણ તેમને મન તેવુ કઈદુખ નહોતુ એમને મદિરે તો,

‘નિત્ય લજન કયા કીર્તન ઓરજીવ હરિને લગાવે કરે લહન

મીરા બેનશુ વર્ષમા વિધવા થયા છતાં મીરાને તેથી કઈ ખેદ
થયો લાગ્યો નહિ એમણે લખ્યુ જ છે

‘સસારીનુ સુખ કાસુ પગણીને ગાવુ પાછુ—તેને ઘેર શીદ જઈએ રે ?
મોહન, તારા મુખડાની માયા લાગી રે—

સાસુએ વહુને મનાવવા સામ, દામ, ભેદ અને દડના મઈ કઈ
પ્રયોગો આદર્યા માડયા પહેલા નણદ આવી અને લાલીને
ધમકાવવા મડી—

‘આ રો માડયો ઉપાત ?

સાસરે ગણાજીનુ કુળ લખવ્યુ વહુ, મદિયેર લખવ્યા માતતાત ’

—મીરા મન મોહનશુ માન્યુ

મીરાંબાઈએ નણુંદ સાથે લક્ષ્મિ અને વૈરાગ્યનો ઉપદેશ પાડવો.
અંતમંડળીમાં બેઠેલાં મીરાંસંબંધી રાણાએ સ્વતંત્ર જ્ઞાનમી કઢાવી :

‘લાવો ખમર, છે શા રંગમા રે, કાણુ કાણુ બેડું છે એની પાસ ?’
અનુચરે સમાચાર આપ્યા, ‘અત્યારે મીરાની પામે ત્રીજું કાઠું પણ
નધી. માત્ર

‘ગણીજ સાથે કાંઈ પુરુષ બીજે છે, ઘરમા થઈ રહી છે ઘેકાર !’

ઉપેતુ વર્ણન દયારામભાઈ બહુ સચોટ આપે છે :—

‘સુધતામાં રાણો થયો રાતડો રે, ખેચી ખડ્ગ, ધાયો છે તેણી વાગ,
પેઠો મીરાને મહેલે એકલો રે, કાંઈ આવે ના, ધાઈ દીધાં દાગ.’
રાણે “આવી જોયુ તો મીરા એકલી રે, પ્રભુએ એને ના દીધું દરશન,
પૂજયું મીરાને : ‘પેમો પુરુષ કયા છે ? તાહારે લાગ્યું જેઉં-થુ લગન.’
—મીરા-મન મોહનશુ માન્યું.

મીરાંબાઈએ સાત્ત્વિક લાવણી રાણાને (પોતાના દિગેર વિક્રમા-
સ્થિતને) ટાઢો પાડ્યો : તેને કહ્યું,

‘કયા છે ? પૂછો શુ ગણા ! રાણમા રે, તે તો સધગે વમે છે ભરપૂગ,
ધ્યાનમા જુવે જોગી, પ્રેમી પ્રત્યક્ષ દેખે, રહે છે દુહધકા દૂર.’
—મીરા-મન મોહનશુ માન્યું.

લબ્ધકતા અગ્નિમા ધી પડે ને જેમ તેમા લડકા થાય, તેમ રાણાનો
ક્રોધ આવા શાત ઉતરથી વધારે વકર્યો :

‘રાણાને આગ, લાગી ઘણી રે : પણ ભાવ ન આવ્યો ભૂપ :’

રાણાએ સામું બોલનારી લાબી સામે તલવાર ઉગામી; પણ બ્યા
એ ધા કગવા જાય છે ત્યા—

“દીડા મીરાના બે રૂપ !”

• ગણો પાછો પડ્યો, ફરી પાછી હિંમત ભેગી ફરી એણે ખડા ઉમાચુ આ વખત ‘હગિએ દેખાડી મીરા ચાગ’ ગણો તો છાબે પડ્યો અને પોતાને મહેલે પાછો ફર્યો

રીસથી જે ન બની શક્યું તે છળથી કગવા પ્રયત્નો કર્યા વિષતો પથાસો હગિયગણામૃત કરીને મોકલાવ્યો મીરા પ્રભુપ્રસાદ ગણી પી ગયા અને ભક્તના જીવનમા ભારે ચમત્કાર થયો

મીરાને હવે કુલમગ્નદ સામે ખુલ્લું બક કગવાનું બહાનું મળ્યું મીરાએ ચિતોડનો ત્યાગ કર્યો ગોકુલજ દાવનની યાત્રાએ જવાએ નીકળ્યા ત્યા શ્રીકૃષ્ણની વિહારભૂમિના દર્શન કર્યા, જમુનાજળના પાન કર્યા

ત્યા એક પ્રસંગ બન્યો જીવ ગોસ્વામી નામે એક વૈષ્ણવ આચાર્ય વૃદાવનમા ગહેતા તેમના દર્શને જવા મીરા તૈયાગ થયા ત્યારે તેમને જીવા ગોસાઈને સંદેશ મળ્યો કે ‘મીરાબાઈ સ્ત્રી હોવાથી આ સંન્યાસી ગોસ્વામી તેમને દર્શન દઈ શકશે નહિ’

સાચા ગોપીભાવથી ગગાયેલા અને ‘હુલાવ પુલાવ નોહાવગ કરીને’ બેટેલા એવા મીરાબાઈને, આ સંદેશથી આશ્ચર્ય થયું તેમણે સ્ત્રીસુલભ વક્રોક્તિ-કગડાગી-મા ઉત્તર કહેવરાવ્યો—

‘આટલા દિવસ એમ જાણતી, કે મજમા કૃષ્ણ પુરુષ છે એક વૃદાવન વસી, હજી પુરુષ રહ્યા છે, ધન ધન તમારો વિવેક ।’

—મીરા મન મોહનશુ માન્યું

જીવ ગોસ્વામીને સાચા જ્ઞાનનો પ્રેમતદ્દષ્ટાભિમિતો—પ્રકાશ મળ્યો. એ સામે ઘઈને મીરાબાઈના દર્શને આવ્યા

પછી તો મીરાબાઈ દારમ ગયા અને ત્યા વસ્યા વસ્યા પછી તેમના અકળાયેલા જીવને શાતા વગી એમણે ગાયું

‘મેરો મન હગ લીનો રાગન ગણુછાડ—’

આસપાસ ગત્રાગ ગાજે, ગોમતી કગત પલોન —મેરો મન૦’
દગ્ધાન મીરા જેવા સત જનની જેગદાત્રીને લીધે મેરાડમા અનેક —

છિપાત થયા : કૃષ્ણજી, અતિવૃષ્ટિ અને રાજ્યકાંતિની અનેક યાતનાઓથી પ્રજા કંટાળી ગઈ. મહારાણા પ્રતાપના પિતા ઉદયસિંહ-જે મીરાંના છેક નાના દિયેર થતા હતા-તેમણે સંત ભાલીને દ્વારકાથી પાછાં સ્વદેશ બોલાવી લાવવા માટે સેવક મોકલ્યા. તેમની દ્વારા, રાણાની આજીજી-ભરી વિનંતિ સાંભળી, મીરાં હરિમંદિરમાં ગયાં :

‘ આગ્રહ દેખી મીરાં વિદાય માગવાને, આવ્યાં શ્રીપ્રભુજીની પાસ :
હરિએ હકીકત સાંભળીને, હસી ચાપી હૃદયા સાથ.

—મીરાં-મન મોહનશુ મોહુ’ં ’

મીરાં નિજ-મંદિરમાંથી બહાર આવ્યાં નહિ. હરે છે કે મીરા પ્રભુમા સમાઈ ગયા : તેમને સાર્થ-મુક્તિ મળી !

મીરાંના પૂર્વજન્મની આખ્યાયિકા, અપ્રસિદ્ધ ‘ પરચી ’ને આધારે :

“ મીરાબાઈ કી પરચી ” નામે, સં. ૧૮૫૫મા ગ્યાયેલો એક કાવ્યગ્રંથ મળી આવ્યો છે : આ ગ્રંથની સાથે બીજા અનેક સંતોની ‘ પરચી ’ (સં. પરિચય ઉપરથી : પરિચયી; ગુજગતમાં ચમત્કારના અર્થમાં ‘ પઞ્ચો ’ શબ્દ વપરાય છે.) આપેલી છે. એના રચનાર સાધુ સુખસારણુ છે : આ ‘ પરચી ’ને દોહા-ઓપાઈમાં વર્ણવી, તેના બાર ‘ વિત્રામ ’ બનાવ્યા છે. ખાસ નોંધપાત્ર હકીકત એ છે કે પ્રસંગે પ્રસંગે મીરાબાઈના ૨૭ પદ, આ ‘ પરચી ’કારે ચરિત્રનો કથા-સંબંધ વિચારીને, અંદર ગૂંથી લીધા છે.

મીરાના પૂર્વજન્મસંબંધી જાણવામાં આવેલી આ અશ્રુતપૂર્વ આખ્યાયિકા છે. * ત્રણપત્નીના અન્ય આરોગ્યાનો પ્રસંગ ભાગવનમાં છે. તે સાથે એનો પૂર્વજન્મ ઘટાવવામાં આવ્યો છે :—

* મનિયમહાપુરાણમાં મીરાને પૂર્વજન્મમાં માધાતા રાજા દોવાનુ જણાવ્યું છે. —જે, નારીલાવને લીધે, બીજે જન્મે મીરાબાઈ તરીકે જન્મ્યા હતા. મૂળ, ક્ષોડક માટે જુવો આવજ, ‘ મીરા ’ નામની ચર્ચા :

“ પૂરવળનમ અલકુલમાંછી । અળ છત્રીય રાઠોડ કહાંછી ॥
 મેડતાણી સખડી જગ બાણી । મડ ચિતોડ ઘગં પટરાણી ॥૭૥॥
 પૂરવળનમ કી વગલું ગાયા । તનમન અરપણુ લખ્યો વિધાતા ॥
 વડે ઘરાણે જે જન આવે । ભગત કુરે, તપ તેજ વધાવે ॥૮૥॥
 ભૂપર દુષ્ટ લયે કંઈ રાજ । કિધ્યુ ઓનાર લિયો કીધ્યુ કાજ ॥
 માત પિતા કો બધે છુડાયો । લીલા કારણુ નંદ-ધર આવ્યો ॥૯૥॥
 કુલકો કિસખ ગિટે નહિ દ્યઈ । જીય નીચ લાવે સૌ હોઈ ॥
 જ્વાલોકે સંગૂ ગજી ચરાવે । પ્રાત ગયાં સંજયા ઘર આવે ॥૧૦૥॥
 ઓર સુજસ કહાં કરે બખાના ? । મો પ્રાવે ભાગવત પુરાના ॥
 જેતો તાતપર્થ એતો કહહું । ઈણુ પરચીલિ વિચમે દયહું ॥૧૧૥॥

(શ્લોક)

એક દિન હરિ આજ્યા કરી । ‘ સુણો સત્રોકે બાજ ॥
 બરસાખ્યા દિસ આવજ્યો । મહિ ચરાવણુ જ્વાલ ’ ॥૧૨॥
 મહિ જ્વાલ બહુતે દુતે । સાજ સુધુતે રેર ॥
 ગિધ્યુ દિસ જ્વાલા ગાયકું । લેને રજર ઉઠેગ ॥૧૩॥

—વિશ્રામ ૨

(શ્લોક)

બરસાખ્યા કે વિષ્ણુ અખાની । ભગતિ ન લાવે કુલ-અલિમાની ॥
 વદ્ કર્મ કરે, ગિજય મત સ્થાને । નામ કૃષ્ણકે સુગુ સુગુ ઘાજે ॥૧૪॥
 એક દિનાં ભોજન નહિ આપા । જ્વાલાકું દિવસ પાપા ॥
 ગિજય-કરતા વિષ્ણુકે ભનો । કર ભયના ભોજન લાવો ॥૧૫॥

—કેટલાક મોરારિ ‘ શાખાનો અવધાર ’ કરે છે : શિશુભા, તે પાસમાંથી
 અંતર્ધાન થયેલ કૃષ્ણ-પ્રીતિ જનના કર્યા શાપી, મુઠાંથી મોપી.

જળ્ય જાલા વિગ્રનકે આયા । કિધ્યુ કહ્યા સો વચન સુણાયા ॥
 દેખ્યા જાલ, રીસલર ધાયા । લે લે લઠૂ મારણકું આયા ॥૨૬॥
 દૂર દૂર દૂર વચનાં માર્યા । જળ્ય જાલા હરિપાસ પુકાર્યા ॥
 કહે લગવાન “મતી દુઃખ પાવો । એક ઘેર પતન્યા-ધર જાવો ” ॥૨૭॥
 જળ્ય જાલ પતન્યાં-ધર આયા । કિધ્યુકા સો જયન સુણાયા ॥
 વંચન સુણત સમઢી હરખાઈ । લે લે ભોજન વે ચલ આઈ ॥૨૮॥
 “ધિનધિન ધડી, લાગ્ય ધિન મોરે !” । દરસણકો સખડી જી દોરે ॥
 ચલતી વેર વિગ્ર ઈક આયો । અપણી તિરિયાકું ધર લાયો ॥૨૯॥
 ખાંધ રોક મિંદરેકે દીની । કૃધ્યુદેવકી નિંદા કીની ॥
 પરવસ પડી, ખડોત પિછતાઈ । પ્રાણુ છોડ આગે ચલ આઈ ॥૩૦॥
 વે હરિ લગત પ્રેમ રસ લીની । ભોજન ખવાય વીનતી કીની ॥
 “અખ મહેં ધરા ન જાવા સ્વામી ! । પતિ પિકારે અંતરૂનમી ” ॥૩૧॥
 કહે લગવાન “હસિ-સૂં જાવો । ધારા પતિ કરે નહીં દાવો : ” ॥
 દેખ દષ્ટ દાસી તન કરહી । કુંડી વીણુ વીણુ જલ લરહી ॥૩૨॥
 જળ્ય બોલી વા તન તજ આઈ । “ખુઝ રાખો વુઝ માહિ સમાઈ ” ॥
 પરસણુ હોઈ કહે લગવાના । “હોય સરજી તર સૌ ઘટપ્રાના ॥૩૩॥
 સો દેહ લરી વિકારા માહી । વુમ વીન એક નિમેષ સુખ નાહી ॥
 નર દેહી વિન લકિત ન હોઈ । વેદ પુરાણુ કહે સંત સોઈ : ॥૩૪॥
 પરગટ લકિત હમારી કીબ્યો । જળ્ય હું છાજ આણુ મિલીબ્યો ॥
 કલજુગ લગતિ કરેગા મહારી । નોય જાણે જહોતી નગનારી ” ॥૩૫॥

(દોહા)

ખરસાણાકી ખાલણી । તબ્યો પ્રાણુ સુખણુ ॥
 સો મીરા લઈ દૂસરી । આગ્યા કીસનકી માન ॥૨૬॥
 આગ્યા ગુરુ એવિંદી । ચલતે સુધરે કાજ ॥
 જેસે ધ્રુવ પ્રહ્લાદ કો । લકિત કાજ દિયો રાજ ॥૨૭॥

‘મીરાં’ નામ :

મીરાંબાઈનું ‘મીરાં’ નામ, એ જન્મનું નામ છે કે, ઇર્ષ વિશિષ્ટ ગુણને કારણે ઉપનામ તરીકે મળેલું છે—એ વિષયમાં કેટલાક વિદ્વાનોએ ચર્ચા કરી છે. સ્વ. ડૉ. પીતાબદ્ધત બડસ્વાલના લેખનો* આશય એ છે કે ‘મીરાં’ એ ઉપનામ છે તે સાથે એ શબ્દ જ વિદેશી છે, અને ઇર્ષ વિશિષ્ટ કારણે દેશમાં પ્રચલિત થયો છે. કબીરના નણ દોહગમાં ‘મીરાં’ ઇશિરના અર્થમાં પ્રયોજાયેલ છે. ‘મીર’ શબ્દ સંસ્કૃત ભાષામાં ‘સાગર’ના અર્થમાં છે પણ તે ઉપરથી ‘મીના’ શબ્દ આવવાની સંભાવના નથી. અગ્ની ભાષાના ‘અમીર’ શબ્દના સંક્રિયતરૂપ ‘મીર’નો પ્રયોગ મળે છે. ‘મીર’નું ફારસી બદ્લવચન ‘મીરાં’ થયે આ પ્રયોગ બને છે. ‘મીરાં’ શબ્દના સીવાચી ‘આ’ વાળા નામો ગાંડાતમાં ખૂબ મળે છે જેમકે રૂપા, ધના, તેજ, સોભા, લીલા, જીવા વગેરે. પવિત્ર વસના સંયોજના નામોની પૂર્વે ‘મીરાંજી’ શબ્દ લગાડવાના દાખલો મળી આવે છે, પરંતુ કબીરે ‘મીના’ શબ્દ પ્રથમ વાચક પરોલ્યો છે. દુકામાં, મીરાં જેવું બદ્લવચનનું રૂપ, મીરાંબાઈની વ્યક્તિગત વિગતોના ઘોતક શબ્દ તરીકે, વપરાયું લાગે છે અને મીરાંના ગુરુ રૈદાસ તન્હથી મીરાંને આ ઉપનામ મળ્યું હોય, કારણ કે રૈદાસ, નાબાજી અને કબીર એ બધા ગમાનદના જ શિષ્યો હતા અને રૈદાસ એ કબીરના ગુરુભાઈ હતા તેથી આનું નામ કબીર પંથો તેમને ધરાયું હોય.

શ્રી કેશવનાથ શાસ્ત્રીએ x ‘મીના’ નામનો પ્રયોગ પંદેરીને બદલે

* ‘મરરવતી માસિક’ સપ્ટેમ્બર ૧૯૩૬, અનુવાદ છાયા કુદિમરાજ, નુસર્દ સપ્ટેમ્બર ૧૯૩૬ રેવલન ત્રિપાઠીના પૃ ૪૧૭-૧૮

x કુદિમરાજ નુસર્દ સપ્ટેમ્બર ૧૯૩૬, પૃ ૪૨૦, તથા નુસર્દ, કે ૩૧ ૨૧સીડન કવિચરિત્ર ભાગ ૧ પૃ ૧૭૦-૧૭૨

દેશી ભાષામાંથી નિકળવાનો પક્ષ ઝળૂ કર્યો છે, અને મીંગાનું નામ, ઉપ નામ હોવાને બદલે, મૂળી નામ જ હતું એમ માનતું વધારે યુક્ત છે એમ પ્રતિપાદન કર્યું છે એમણે નાણુ શબ્દે સૂચવ્યા છે જેમાંથી ‘મીંગ’ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ શક્ય છે (૧) મિહિર સ સૂર્ય, (૨) મિરિયા દેવ ઝૂપડી, અને (૩) મહાહર દેવ ગામનો મુખી દેવવાચક નામો સ્ત્રી અને પુરુષ બંને માટે યોજવાનો ગિવાજ બહુ પ્રાચીન છે સંસ્કૃત મિહિર ઉપગ્રથી મિહિરા મિહરા મીરા મીરાની સંભાવના છે તેમ જ ‘ગામના મુખી’ના અર્થમાં—‘ગામ’ની પુત્રી માટે મીંગ શબ્દ યોજાયો હોય એ પણ મહાહર-મહાહર-મીર મીર થઈ, નારી જાતિના સર્વ-સ્વાભાવિક આ પ્રસંગથી મીરા થઈ શકે તેમ સંભવિત છે વચ્ચેના ‘ઝૂપડી’વાચક શબ્દ ઉપગ્રથી વિરોધ નામ બનવાનો સંભવ ઓછો છે

આમાંથી મિહિર (સૂર્ય) ઉપગ્રથી ‘મીંગ’ શબ્દ બન્યાનો સંભવ વધારે લાગે છે, માગ્ધુ ૨ દ્વારામભાઈના ‘મીંગચરિત્ર’ માં ૩૫ અને શુણુમા કુન્દરીની જગ્તા હોવાને લીધે તેનું ‘મીંગાઈ’ નામ પાડ્યું એવો અર્થ ધરાવ્યો છે *

સંસ્કૃત ‘મણિય મહાપુરાણ માં મીંગાભાઈનો ઉલ્લેખ આવે છે ત્યાં ‘મીંગા’ શબ્દનું માહાત્મ્ય સમજાવવા પ્રયત્ન થયો છે * અને તેની

* સરખાવો દ્વારામભાઈનું મીરાચરિત્ર —

‘૩૫ શુણુ સમોવ... કેઈ નહીં (માટે) રહ્યું થયું મીરાગા... નામ
—મીરા મન મોહનશુ માન્યુ ૦’

* માનકારો નારામાવાલ નારાદેહયુપાગત ।
મીરા નામેનિ વિહ્વાતા મૂવનેસ્તનયા જુમા ॥
ના નોમા ચ તની તરવા ગતિર્ગિજમમા કિલ ।
મા મીરા ચ કુવે પ્રોક્તા મધ્વાચાર્યમને સ્થિતા ॥

—પ્રતિમગર્વ અ ૨૨ શ્લોક ૧૨

તર્કમિશ્રિત વ્યુત્પત્તિ સૂચવી છે. જેના શરીરની સોલા મા-લક્ષ્મી-જેવી છે તે ‘મીરા’ : અને એ મીરા મધ્વાચાર્યના મંત્રને અનુસરતી હતી : ખરું જોના આ અનુમાન નિગદ્ય છે. *

અર્થાત્ મેડતાના મૂળ સ્થાપક પરમાર વંશના માધાતાએ માધાતુ-પુર સ્થાપ્યું હતું. તે સંબંધી સ. ૮૯૪નો પ્રતિહાર બાઉકેનો શિલાલેખ છે તેમા લખ્યું છે કે, “રાજધાની સ્થિરા यस્ય મહન્મેઙ્ગન્તક પુરમ્.” આ માધાતા પોતાના સ્ત્રીલાવને લીધે સ્ત્રીદેહે અવનર્યા : તે જ મીરાનાઈ : વળી તેનો દેહ સુંદર હતો તેથી યથુ એનું નામ પડ્યું છે.

શ્રી. માણેકલાલ સુતરિય । ‘મીરાનાઈ’ (‘કમળાશંકર રમાગઢ વ્યાખ્યાન’, ૧૯૨૯)માં ‘મીરા’ નામની ચર્ચા, પૃ. ૪-૫ ઉપર કરે છે : અને દલાલ જેઠાલાલ વાડીલાલકૃત ‘મીરાનાઈ—એક નોવેલ’ નો આધાર આપે છે :—

“મીરાના જન્મસમયે અસૌક્રિક પ્રકાશબિંબ પ્રકાસ્યુ, અને તેથી એ કુવરીનું નામ ‘મહી ધરા’ પાત્રાને યોગ્ય લાગ્યુ : મહી એટલે પૃથ્વી, ઇરા એટલે તેજ અથવા પ્રકાશ ” (સંસ્કૃતકોષ પ્રમાણે ઇરાનો અર્થ પૃથ્વી, જલ, વાણી, સગરવતી અને મધ—એમ થાય છે : એમા ‘તેજ’ વાચક કોઈ પણ શબ્દ નથી. તેથી અહીં સૂચવેલી વ્યુત્પત્તિ પ્રતીતિજનક લાગતી નથી.)

* શ્રી લાલસિંહ શક્તાવત (ચિત્તોટમદ-મીરામહિર) ‘મીરામજન-માલા’ (૧૯૫૬)ના સંપાદક લખે છે કે “ સ’ મિશ્રિ (સૂચ) , શબ્દનું સ્ત્રોતિની મિહિરા બન્યું. તેમાથી ‘દ’ નો સ્થાપ થતા મિહિરા—મીરા થયું : અને સન્માનસૂચક બહુવચન બનાવતા મીરા થયું ; એમકે સાધા (સાધુ), સંતા (સંત), તુલસા (તુલસી), કૃષ્ણ (કૃષી)—લાલા (લાલ), માલા, રૂપા વગેરે. મેડતાની રાજકન્યા હોવાથી રાજપૂતોની રીત પ્રમાણે, ‘મેડતલ્લીજ’ તરીકે એ બોળખાવાતા, છતાં મીરાને વડપણ આપનારું ‘નાઈ’ ૫૬ ન વધારે ૩૬ બની ગયું.

મીરાં-કુંભાના સંબંધનો જન્મ :

મીરાંબાઈના સંબંધમાં મુખ્ય બ્રાંતિ તેમના જીવનકાળસંબંધી થયેલી છે : ચિતોડમાં કીર્તિસ્તંભની બાજુમાં, કુંભસ્વામી તથા આદિ-વરાહનાં બે વિષ્ણુમંદિર એક જ જગ્યા પીઠિકા ઉપર પાસે પાસે બનેલા છે. એ ઉપરથી લોકોમાં એવી વાત ચાલી કે, મોટું મંદિર મહારાણા કુંભાએ અને નાનું મંદિર એમની રાણી મીરાંબાઈએ બંધાવ્યું. આવી જનશ્રુતિ પર આધાર રાખી, ‘રાજસ્થાન’ના લેખક કર્નલ ટોડે, મીરાંબાઈને કુંભારાણાની પત્ની તરીકે ઓળખાવી : આ કુંભસ્વામીનું મંદિર મહારાણા કુંભકર્ણે સં. ૧૫૦૫માં બંધાવ્યું હતું. તેની પ્રશસ્તિમાંથી સંવત ઉપરાત, નીચેની હકીકત પણ મળે છે :—

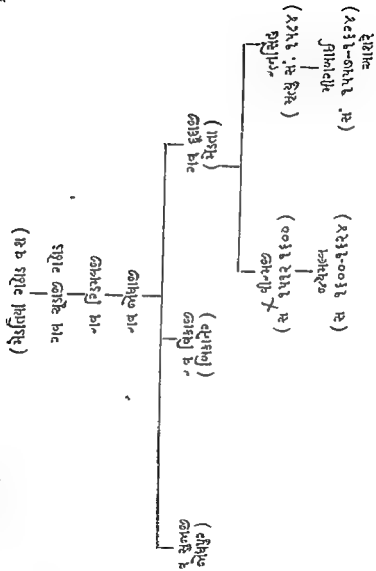
“કુમ્ભસ્વામીમહાઆલયં ચ્યરચયચ્છ્રીકુમ્ભવર્ણો નૃપઃ ।”

એ ઉપરથી પણ મીરાનો કુંભા સાથેનો સંબંધ નિરાધાર હરે છે : વળી મીરાના એક પદમાં પોતાનો પરિચય આવે છે કે,

‘મેડતિયા ધગ જનમ સિયો હે, મીરા નામ કહાયો.’

રાઠોડોની પ્રસિદ્ધ મેડતિયા શાખાના જે સંસ્થાપક હતા તે રાવ દુદાજી, સં. ૧૫૧૫માં જોધપુરને વસાવનાર, રાવ જોધાજીના ચોથા પુત્ર થાય. એમણે સં. ૧૫૧૮માં મેડતા ગામને ફરી સમૃદ્ધ કર્યું હતું; અને ત્યાં સ્વતંત્ર ગાદી સ્થાપી હતી. એટલે ‘મેડતિયા શાખા’ અસ્તિત્વમાં આવી, સં. ૧૫૧૮ પછી : કુંભારાણા સં. ૧૫૨૫માં ગુજરી ગયા. એટલે, સાત વર્ષની અંદર, જુદા કુંભા સાથે દુદાજીની પૌત્રીનો વિવાહ સંભવતો નથી. મીરાને કુંભાની મહારાણી તરીકે માનવામાં ખીજ પણ ધણી અડચણો આવે છે. મીરાને રાણાદ્વારા કષ્ટ થયાના અનેક ઉલ્લેખો મળે છે; પણ કુંભારાણા તો પરમ વૈષ્ણવ તથા ભગવદ્

* જુઓ, મહામહોપાધ્યાય ડૉ. ગીરીરાંકર ઓગ્રાહત : “હૃદયપુર રાજ્ય હા ઇતિહાસ,” પૃ ૫૧, ૩૧૦, ૩૫૮-૬૦.

भीरांना धर्मरूपक्षणी वंशावणी :

(सिंहास्थि वंश)

गणेश भोक्तृ

राणा कुलकर्णी (कुलाळ)

(संख्याकाण सं. १४६०-१५२५)

गणेश विष्णु

(सं. १५२५-१५३०)

गणेश सधर्मल

(सं. १५३०-१५६६)

गणेश

गणेश

गणेश (सामाजिक)

सं. (१५६६-१५८४)

वर्मा (दासपुत्र)

(सं. १५८३-१५८४)

कुमार भोक्तृ

(संख्याकाण सं. १५५६-१५७८)

राणा रत्नसिंह

(सं. १५८४-१५८८)

गणेश विष्णु (द्वितीय)

(सं. १५८८-१५९३)

विष्णुसिंह

(सं. १५९५-१६२८)

आश्विन

महाराणा प्रतापसिंह

મારવાડ રાજ્યની રાજધાની જોધપુરના સંસ્થાપક રાવ જોધાજીના મોઢા પુત્ર રાવ દુદાજી હતા. એ બહુ પરાક્રમી હતા. તેમણે પોતાના બાહુ-બળથી, મેડતામા પોતાનું સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું. રાકોડની પ્રસિદ્ધ 'મેડતિયા શાખા'નો પ્રારંભ ત્યારથી થયો હતો. એ રાવ દુદાજીના મોઢા પુત્ર, રત્નસિંહ હતા. તેમને જીવાઈમાં કુડકીની જગીર અને બાજેલી વગેરે બીજાં બાર ગામ મળ્યાં હતા. રત્નસિંહને કોઈ પુત્ર ન હતો; માત્ર એક પુત્રી હતી તેનું નામં મીરાંબાઈ.

જન્મ :

મીરાંબાઈનો જન્મ સં. ૧૫૫૭ની આસપાસ કુડકી ગામમા થયો મનાય છે. એમની મા તેમના બાળપણમા ગુજરી જવાથી, એમને એમના પિતા મહારાવ દુદાજીએ પોતાની પાસે બોલાવી લીધાં; અને મેડતામાં જ રાખ્યા. દુદાજી પરમ વૈષ્ણવ હતા; અને તેમણે ચતુર્થજીનું મંદિર મેડતામા બંધાવ્યું હતું. એટલે જ નાનપણથી લગવદ્દલકિનમા તેમને રુચિ ઉત્પન્ન થઈ હતી. *

લગ્ન :

દુદાજીનું મૃત્યુ સં. ૧૫૭૨મા થતા તેમનો જેઠ પુત્ર વિરમદેવજી મેડતાની ગાદી ઉપર આવ્યો; તેમણે એકજે વર્ષની અંદર, (આશરે સં. ૧૫૭૭મા) મીરાંબાઈનું લગ્ન ચિતોડના મહારાણા સાગાજીના જેઠ

* મીરાંના ગાત્રી તેમની બાલ્યાવસ્થામા જ દેવલોક પામ્યા હતા અને તેથી તેમનું લાલનપાલન તેમના દાદા રાવ દુદાજીએ કર્યું હતું. વરધોડો જેઠને બાળક મીરાંબાઈએ પૂછ્યું હોય કે, "મારો વર કેવો હશે ?"—એ પ્રસંગથી 'ગિરિધરવરને પરણી' ગયાનું મીરાંના મનમા ઠસી ગયું હોય એમ લાગે છે. દાદાના ઘરના નિવાસ દરમ્યાન, કાકાનો દીકરો જયમલ મીરાંબાઈના બાલગોઢિયો બન્યો હતો. એ જયમલની સારા ભક્તમાં ગણના થઈ છે, અને મીરાંબાઈની સાથે 'ભક્તમાળ'મા તેને પણ સ્થાન મળ્યું છે.

કુમાર જોજગજ સાથે કર્યું * દેવસાત નિવાડના થોડા વર્ષો પછી, જોજગજનું મૃત્યુ થયું આ ધર્મના સ ૧૫૭૫ થી ૧૫/૦ની અદર બનેની સભવે છે

વૈવચ્ચ .

શ્રીને માટે દારુણ ગણાય તેવી આપત્તિ આવી પડતા, નાનપણના સાગ સસ્કારોને લીધે મીરાબાઈએ વધ-ન્યને ત્રીન શોક મનમાં, શમાવ્યો અને અનન્ય ભાવથી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની આગધના કરવામાં મૂકાઈ ગયા

મહાગણુ સાગાજી તથા બા ૧૦ વચ્ચે જે યુદ્ધ થયું તેમાં સ ૧૫૮૪માં મીરાના પિતા ગ્લનસિંહ હાનના કામ આવી ગયા અને એ જ વર્ષમાં મીરાના સસરા સાગાનો પણ દેહાંત થયો સાગાજી પછી મીરાના પતિ જોજગજના નાના ભાઈ ગ્લનસિંહ મેવાડના મહાનાયકાપદે આ-આ પત્નુ એનો પણ આગ્રહ વર્ષ પછી સ ૧૫૮૮માં દેહાંત થયો ગ્લનસિંહ પછી એનો આગ્રહ ભાઈ વિક્રમાદિત્ય ચિતોડની ગાદીએ આવ્યો

આ અરસામાં મીરાબાઈની અપૂર્વ ભક્તિ તથા ભાવપૂર્ણ ભગનેની પ્રયાતિ દૂર દૂર દેશમાં ફેલાઈ હતી અને અનંક સત-સાધુ મીરાના

* એક દરે ચિતોડનો સિસોદિયા ગોદિગોત વસ અને મેવાડનો રાઠોડ વસ *—તે વચ્ચે મીરાનું જન્મ જોજગજ સાથે થતા પહેલા બીજા છ જન્મ પ્રસંગો બની ગયા હતા આ જોતા ઉભયકુળ ૧૨૨૫૨ ધમ તથા કુસાથારની બાબતમાં અત્યંત પરિચિત હતા એમ માની રકાય છે અને તેથી મીરાના ધમ સંસ્કરણની ભિન્નતા દોષના કારણે જન્મના ઉભરામાં પણ મૂલતાની સાથે મીરાને સાસરામાં કોદભાવ થયો અને સાસુ તથા નણ્ણ દરિયાયા અને તેના પતિ રાણાને તેમણે જોઈને વચ્ચે-આખ્યાયિકા એ માનતા મન અગમ્ય છે

દર્શને આવતા હતા મીંગળાઈ સાધુસતના આગમનથી બહુ આનંદ માનતા હતા, અને ૨ તદ્વિસ મ દિનમાં રહી રહી, લગવાનની સન્મુખ સાધુસતોના સાથમાં ભક્તિ અને વૈગમના લજન ગાયા કરતા હતા પણ મહાગણા વિક્રમાદિત્યને આ સાધુસતનો સમાગમ અને લજનનો વ્યવસાય પસંદ પડ્યો નહિ મીંગના દિલની મહત્તા અને પવિત્રતા મહાગણાથી સમજી શકાયા નહિ અને એણે ભાતભાતના દુ ખો અને દમનો શરૂ કર્યા, છેક જીવ લેવા સુધીની સુક્તિ પણ અજમાવી

દિવસ વિક્રમાદિત્યનાં પીડનો :

મીંગના આવાસમાં સતસાધુઓનું થતું આતિથ્ય ખર્ચ તેની ઓરમાન સાચું કંમેતીને અને મેવાડના ગણા (તેના પુત્ર) વિક્રમાદિત્યને ખૂબના લાગ્યા ગણીવાસમાં સતસાધુઓની આવજમ પણ રાણાની પ્રતિષ્ઠાને આધારરૂપ લાગતી હતી તેથી વિક્રમાદિત્યના પીડનો વધ્યા પહેલે જ પગલે, ગણા વિક્રમાદિત્યે આ સાધુસતોના આગમન ગળદાઠે લાઝનરૂપ છે એમ ગણી, મીંગળાઈને તેમના ગણીનાસથી દૂર કર્યા તેમનો પગિવાન કમી કર્યો અને તેમની ગળપદનીમાં ન્યૂનતા આણી અને પછી અતિમ પગલે, નાગપ્રેમણ અને વિષપ્રેમણ જેવા, મીરાનું મૃત્યુ સાધનાના પ્રપચો ગ્યાયા

ગણા વિક્રમાદિત્યનો પાપનો ઘડો હવે ભરાવા આવ્યો હતો તેના બલકાવાની અને કૂટવાની આગે મીંગળાઈનો તેજસ્વી પુત્રપ્રતાપ આવતો હતો, કાગણુ કેમીગએ હિંદુ લગનાને જાજે તેમ, ગણા તરફથી પડતા દુ ખની ટેયાવગળ પોતાના પિયે પક્ષને સુદ્ધા પડોઆડી નહોતી, છતાં વિક્રમાદિત્યના પીડનો જ્યાર હદ જહારના થયા ત્યારે મેડતિયા રહોડોને કાને તેની વાત પડોચી ગણીવાસમાંથી કાઢીને અલગ સ્થાનમાં મીંગને ગમવામાં આવ્યા તે અપમાન નાનુસૂનું નહોતું

મીંગળાઈને પરવા અને પડતા દુ ખોની વાત મેડતે નવ વીગમદેવને

કાને પહોંચી. ત્યારે તેમને ભત્રીજી માટે બહુ દુઃખ થયું. “મીરાંને તેમણે મેડતે બોલાવી લીધાં અને ખૂબ સન્માનથી રાખ્યાં.

ચિતોડ-ત્યાગ :

મીરાંબાઈ ચિતોડ છોડીને મેડતા આવીને રહ્યાં; પછી ચિતોડ પર ભારે ભારે આક્રમો ઊતરી. ગુજરાતના પાદશાહે બહાદુરશાહે બે વાર ચિતોડ પર હુલો કર્યો અને ચિતોડને પાંચમાલ કર્યું; અને બીજું એમ બન્યું કે રાયમલજીના કુંવર અને પૃથ્વીરાજના દાસીપુત્ર વનવીરે વિક્રમાદિત્યનું ખૂન કરી, ગાદી પકાવી લીધી.

આ તરફ સં. ૧૫૬૫માં જોધપુરના રાવ માલદેવજીએ રાવ વીરમદેવ પાસેથી મેડતા ખંચવી લીધુ. આમ સાસરુ અને પિયેર બન્ને ઠેકાણે રાજકીય આપત્તિ આવી પડી; અને મીરાંને સંસાર પર સાચો વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થયો; અને તીર્થાટનદ્વારા ચિત્તની શાંતિ મેળવવાનો વિચાર કર્યો. કૃષ્ણની વિહારભૂમિ જેવું મજ્જમંડલ તથા મથુરા, જોડુલ, વૃંદાવન વગેરે તીર્થસ્થાનમાં મીરાંબાઈ ખૂબ ફર્યાં; અને પછી ત્યાંથી દ્વારકા જઈને રહ્યાં.

સં. ૧૫૬૭માં ચિતોડમાં વનવીરને હરાવી, વિક્રમાદિત્યનો નાનો ભાઈ ઉદયસિંહ, બાપની ગાદી પર આવ્યો; અને સં. ૧૬૦૦માં વીરમદેવે પણ મેડતા પાછુ જીતી લીધુ; પણ બે મહિના બાદ જ તેમનું મૃત્યુ થયું. એટલે તેમનો જ્યેષ્ઠ કુંવર જયમલ મેડતાંની ગાદીએ આવ્યો.

ઉપર કહ્યું છે તેમ સં. ૧૫૬૭ના અરસામાં ચિતોડની ગાદી વનવીરના હાથમાંથી સત્રામસિંહના છેલ્લા જીવંત કુંવર ઉદયસિંહે પકાવી. ઉદયસિંહે સરદારોને મનાવ્યા; જૂના મંત્રીઓને બોલાવ્યા અને રાજ્ય ચલાવ્યું. મીરાં જેવી ભગવદ્-સક્તને પીડા કરવાને લીધે, તેનો મોટો ભાઈ વિક્રમાદિત્ય જૂડે મોતે મૂચો હતો. તે ઉપરથી ઉદયસિંહે, સલાહકારોની સલાહ પ્રમાણે, મેડનાણી રાણી મીરાંબાઈને મનાવી, પાછી ચિતોડમાં

બોલાવવા માટે પ્રયત્નો ચાલુ કર્યા મેડતિયા સડોડો મીરા પ્રત્યેના દુર્વર્તનને લીધે, ચિતોડ સામેની લડાઈમાં સામેન રહ્યા નહોતા હતા એ તટસ્થ ગૃહિને વફાદારી સાચી ગહ્યા હતા એ મેડતિયાઓને મીરાને મનાવવાથી સાથે સાથે મનાવાશે, એવો ઉપયોગનો જોડે જોડે હેતુ હોય એમ પણ લાગે છે

સરળ સ્વભાવના મેડતિયાઓને મનાવવાનો હેતુ પાર પાડતા બહુ વાગ લાગી નહિ કાગળ કે એ હકીકત છે કે આગળ જતા અકબર સામે યુદ્ધ થતા ચિતોડનો બચાવ કરવા માટે મીરાનો ભાઈ જયમન, સ ૧૬૨૪માં ઉદયસિંહ તરફથી વીંગતાથી લખો હતો અને ગણુમા કામ આવ્યો હતો મેડના મેવાડ વચ્ચેનો તુટેલો સબધ આમ ફરી સધાયો

એ સબધ તૂટવામાં મીરાબાઈ દુનિયાની દૃષ્ટિએ નિમિત્ત બન્યા હતા તેથી મીરાબાઈએ એ સબધને ફરીથી સધાવા દેવામાં બિનકુન વિરોધ કર્યો નહોતો હતા પોતાની પ્રતિજ્ઞા

“ રાણાજીના રાજ્યમાં મારે જળ રે પીધાનો દોષ
એ એમણે ટાળી હોય એનું જાણુવામાં નથી મીરાએ મેવાડમાં ફરી
કદી પગ મુક્યો નથી !

મીરા મેડતામાં રહ્યા તે વખતે તેમનું વન લગભગ પચાસની આસપાસ હોય એમ લાગે છે કાગળ કે “ ભક્તમાલ મા આખ્યાયિકા છે કે સ ૧૬૧૦માં મેડતા ઉપર જોધપુરના ગવ માલદેવે ચડાઈ કરી તે વખતે જયમલ ભગવત-સેવામાં લીન હતા તે પ્રસંગે આરાધ્ય દેવ શ્રી ચતુર્ભુજજીએ ગવ જયમનનું રૂપ ધારણ કરી, પગસૈન્યનો પગજય કર્યો હતો

મીરાને આ ઉમરે કાયા કે માયાનો ભન રહ્યો નહોતો મેડતા—
મેવાડનો અણુગણ સધાયો હતો અને ઉમંગ એવી થઈ હતી જ્યારે

યાનાની વૃત્તિ જાગે. આવી યાત્રાને નિમિત્તે ' ગિન્ધિ-ગોપાલ 'ની વિહારશૂભિ ઝોકુલ વૃદ્ધાવન તરફ તેમણે પ્રયાણ કરવાનું ધાર્યું હતો એમ લાગે છે તેથી કહ્યું છે—

‘ સખિ ગદાને લાગે પ્રિદાળન નીકિ
મહાપ્રસાદ યોગ જલજમુનામે, દગસન ગોવિંદજોગે ’

વૃદ્ધાવનયાત્રા અને નિવાસ :

યાત્રામાં ગયા ત્યારે તેમને શુર મળ્યા આ વખતનું ઝોકુલ પ્રયાણ સ. ૧૬૧૯ પહેલા થયું જાણવું છે, કાગળ કે આ સાતમાં મેડતાનો કિલો જયમલ પાસેથી અકબરના સગદારે લીધા હતા, અને તેથી મહાગણા ઉદયસિંહની સેવામાં જયમલ સપન્નિવાર દાખલ થયા આ વખતે મીરાંબાઈ તેમની સાથે ચિતોડ પાછા આવ્યા નથી અને આવે પણ નહીં

મીરાંબાઈ વૃદ્ધાવનમાં જ્યાં તે વખતના એ પ્રસંગે હત કથારૂપે મળી આવે છે એક તો અકબરશાહ તાનસેનની સાથે શુભવેશમાં મીરાં પાસે ગયા હતા અને ત્યાં જ્ઞાનવિષયક તથા સંગીત વિષયક ચર્ચા થઈ હતી, અને અકબરશાહે એ મુસ્તામાવા બેઠ આવી હતી તે અને બીજો પ્રસંગ તે જીવ શુ સાર્થ સાથેનો મેળાપ

મીરાં વૃદ્ધાવનમાં ફરતા હતા ત્યાં લક્ષ્મીમાં તન્મન થઈ વિચરતા હતા ત્યાં તેમને ગિરિધરજીનો સાક્ષાત્કાર થયો તે સમયે ગીત સ્કુર્ણુ કે—

‘ આજ હમ દેખ્યો ગિન્ધારી ’

‘ તમતે મોહિ નદનદન દષ્ટ પડયો માર્છી, ’

પ્રેમ અને લક્ષિત વચ્ચે એવો સંબંધ છે કે પ્રેમનું પરિણામ લક્ષિત છે પ્રેમ વિના લક્ષિત સંભવતી જ નથી લક્ષિતનું પરિણામ આત્મ નિવેદન કે આત્મમાર્પણ છે આત્મનિવેદનનું પરિણામ અભેદ છે. આમ પરિણામે પ્રેમમસ્તિદ્વારા જીવાત્મા પરમાત્માનો અભેદ અનુભવ નિષ્પન્ન થાય છે

ગોકુલ વૃંદાવનથી મીરાં દ્વારકા યાત્રાએ ક્યારે ગયાં તે સ્પષ્ટ નથી; છતાં સં. ૧૬૨૩માં ચિતોડનું પ્રસિદ્ધ યુદ્ધ થયું, જ્યારે જયમલ્લ અકબરશાહની ગોળીથી વીંધાયો—એ સમાચાર મીરાંબાઈએ વૃંદાવનમાં સાંભળ્યા હોય એમ માનીએ તો : મીરાંબાઈને જીવન પર સંપૂર્ણ વિરાગ આવ્યો હોય, અને સાસરામાં કે પિયરમાં તેમનું કોઈ પણ સ્વજન ન રહેવાથી, તેમણે દ્વારકા સુધીની લાંબી યાત્રાએ જવાનો વિચાર કર્યો હોય એમ સંભવે છે.

મહારાણા ઉદયસિંહ સં. ૧૬૨૮માં મૃત્યુ પામ્યા. તે પહેલા તેમના હાથમાંથી ચિતોડ સં. ૧૬૨૩ મા ગયું હતું : અને ઉદયપુર હજી બરાબર વસ્યું નહોતું : તેથી તેમને કુલલગઢમાં રહેવું પડતું હતું : પરંતુ ચિતોડ અકબર પાસેથી પાછું મેળવવું સહેલું નહોતું : તેથી રાણાનું ચિત્ત ચિતોડ માટે ચળુચળુતું હતું. આ પરિસ્થિતિમાં રાણાને થયું હોય કે મીરા જેવી સાંખીના આશીર્વાદ મળે તો ફરી પાછું ચિતોડ હાથ આવે—એવા કોઈ ઉદ્દેશથી, આ સ્વાર્થી રાણા દારિકાયાત્રાને નિમિત્તે ગયો હોય અને મીરાંને મળી, તેની પ્રસાદી મેળવવા પ્રયત્ન કર્યો હોય એ બહુ સંભવિત છે. મીરાના પદોમાં જે ‘રાણા’નો ઉલ્લેખ, દ્વારકા માણસ મોકલ્યાનો, અને પછી પોતે જાતે આવીને વીનવ્યાનો આવે છે તે આ ઉદ્યસિંહ જ હોઈ શકે.

ઉદયસિંહનું આ યાત્રાગમન સં. ૧૬૨૬ પહેલા સંભવી શકે છે : કારણ કે તેનો સહાયક રાવ સુરજન—જેણે દ્વારકાના રણુહોડરાયજીના મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો તે તેની સાથે હતો : અને આ વર્ષના અંતમાં એ સુરજન અકબરશાહને મળી ગયાનું ઇતિહાસ નોંધે છે.

મીરાએ દ્વારકાધીશ સન્મુખ પ્રાર્થના કરી :

‘સાજન, સુધ બંધો બંને ત્યો લીજે હો.’

અને છેલ્લી કડી—

‘ મીરાએ પ્રભુ જિઘ્ઘ નાગ, મિલિ વિષ્ણુન મત કીજે હો ’

—આ પદ ફરી ફરીને ગાતા ગાતા મીરા પ્રભુસ્વરૂપમા લીન થઈ ગયા એમ કહેવાય છે આ પ્રમાણે તેમના જીવનની એક માન ઉકડા પાર પડી

‘ કૃષ્ણ કૃષ્ણ મે મતી થી, તે મે હી કૃષ્ણ હો ગઈ ’

કહેવાય છે કે મેવાડમાંથી દિગ્ ઉદ્યસિંહે ત્યા પાછા આવી જવા વિનંતિ કરતા, મીરાબાઈ દ્વાગકાધીશના મંદિરમા તેમની આજ્ઞા લેવા પધાર્યા ત્યારે તેમણે નીચેના બે પદ ગાયા હતા અને પરિણામે એ ત્યા જ મૂર્છા ખાઈને પડતા મૂર્તિમા સમાઈ ગયા હતા તે બે પદ નીચે પ્રમાણે છે —

(૧) ‘ હરિ ! તુમ હરૌ જનકી બીગ

ત્રોપદીકી લાજ ગખ્યો, તુમ બદાયો ઓગ—હરિં

લખ મગન રૂપ નગહરિ ધર્યો આપ સરીર

હિરનકશ્ચપ માગિ લી હા, ધર્યો નાહિ ન ધીગ—હરિં

બૂકતે ગજરાજ ગખ્યો કિયો બાહુ નીર

દાસ મીગ લાલ જિઘ્ઘ કુખ જડા તલા પીર—હરિં ’

(૨) ‘ સાગન સુધ બ્યો જાને તો લીજે હો

તુમ જિન મેરે ઓ ન અઈ કૃપા ગનરી કીજે હો—સાગનં

દિલસ ન બૂખ, ટૈન ન નિન

યો તન પવપત છીજે હા—સાગનં

મીરાએ પ્રભુ જિ ધગ નાગ

મિલિ વિષ્ણુ ન મન કીજે હો—સાગનં ’

આ પદ ગાતા ગાતા મીરા પ્રભુસ્વરૂપમા લીન થઈ ગયા હતા

સાયુજ્ય મુક્તિ :

મીરા રણછોડજીની મૂર્તિમા સમાયા—એ આ અરસામાં મં. ૧૬૨૫-૨૬માં જ સંલવે છે : મીરાં રણછોડજીની રજા લેવા ગયા ત્યારે પદ ગાયુ હતુ કે—

“ સાજન ! સુધ જ્યો જનને ત્યો લીજે. હો ! ”

અને ત્યા જ મીરાએ સાયુજ્ય મુક્તિ મેળવી : મીરાએ કહ્યું હતુ તેમ તેમને બન્યું :

“ કૃપ્યુ કૃપ્યુ મેં કરતી થી, તજ, મેંદિ કૃપ્યુ હો મઈ ! ”

મીરાં અને જીવા ગોસાંઈ :

મીરાને તેમના સમયની પ્રસિદ્ધ વ્યક્તિઓ સાથે પ્રસંગ પડેલો તેની વિગતવાર નોંધ હવે અહીં આપીએ જીવ ગોસ્વામી ચૈતન્ય સંપ્રદાયના ઇતિહાસમા સુપ્રસિદ્ધ છે. સનાતન અને રૂપ નામે જે ભાઈઓ જે મૂલ આશિષુ હતા અને પછી મુસલમાન ગણના સસર્ગથી મુસલમાન થઈ ગયા હતા એમ કહેવાય છે તેમને, ચૈતન્યે પોતાના ધર્મમા લીધા હતા. અને પન્મ ભક્ત હતા. સનાતનને ચૈતન્યે વૃંદાવનમા સ્થાપ્યા હતા. એમના ભત્રીજા જીવા ગોસાંઈ, એ સનાતન પછી ચૈતન્ય સંપ્રદાયની વૃંદાવનની ગાદીએ આવ્યા એ વિદ્યા અને ભક્તિ ઉભયમા સુસંપન્ન હતા : અને એમણે સંપ્રદાયના ધણા પ્રથો સમૂહ તથા દિંદીમા બનાવ્યા છે.

ચૈતન્યનો જન્મકાળ સ. ૧૫૪૧-૧૫૮૩ છે : એટલે તેમના શિષ્યના ભત્રીજા જીવ ગોસ્વામી અને મીરાનો પ્રસંગ સંભવી શકે છે : આમ કંઈક અંશે મીરામા ચૈતન્યની થોડી ઘણી અસર આવી હોય તો નવાઈ નથી ! કાગ્યુ કે ચૈતન્ય સંપ્રદાયની ગાદી વૃંદાવનમા સ્થપાઈ હતી : તો પછી મેવાડ સુધી એ સંપ્રદાયના સાધુઓ આવ્યા હોય તો આશ્ચર્ય જોવા નથી મીરાનો ચૈતન્ય સંપ્રદાયના સાધુઓ સાથેનો સમાગમ સંભવિત

છે : પરંતુ તેમનામાં ભક્તિની જવાબી પ્રગટાવનાર શક્તિઓ રૂપે તો ‘ગીતગોવિંદ’ કાર જ્યદેવ અને રામાનંદ હતા એમ કહેવું જોઈએ. જ્યદેવ તે વખતે મેવાડમાં સુપ્રસિદ્ધ હતા;—કારણ કે મીરાંના વાસસરા કુંભાજીએ ‘ગીતગોવિંદ’ પર સંસ્કૃત ટીકા રચી છે. એટલે જ્યદેવની કૃષ્ણભક્તિની તરેહ મીરાંમાં સ્પષ્ટ જણાય છે. તે સાથે રામાનંદના બોધની અસર પણ તેમના રૈદાસ જેવા શિષ્યોની ‘વાણી’ દ્વારા મીરાં પર થઈ જણાય છે, અને તેથી મીરાંમાં એક પાસ :

“મેરે તો ગિરિધર જાપાસ, દૂસરો ન જાઈ,”

તેમ બીજી પાસ :

“અખ તો મેરો રામનામ દૂસરો ન જાઈ,
સાધુ સંગ બેઠ બેઠ, સોકલાજ જાઈ—”

—ઇત્યાદિ ઉદગારો આપણે સાંભળીએ હીએ. આ ‘સાધુઓ’ રામાનંદ અને કબીરપંથના હો એમ સંભવે છે.

વૃંદાવનયાત્રાના ગાળામાં મીરાંને જીવ ગોસ્વામી સાથે મેળાપ થયો હતો એમ પ્રિયાદાસની ‘ભક્તમાલ’ પંની ટીકામાં ઉલ્લેખ છે : મીરાંને તેમના દર્શનની વાંચી થઈ; કારણ કે જગાલી વૈષ્ણવોના આચાર્ય-શુરુ રૂપ અને મનાતન ગોસ્વામીના એ ભત્રીજા હતા; અને વૃંદાવનના વૈષ્ણવમંદિરના તે મહંત હતા. તેમણે મીરાંને ‘કહાવ્યું’ કે ‘પોતે જાઈ સ્ત્રીનું મુખ જોતા નથી’ ત્યારે મીરાંબાઈએ ‘સાગવનમાંનું’ વાક્ય સંભારી આપ્યું કે :

* દયારામબાઈના ‘મીરાંચરિત્ર’માં મીરાંની ઇતિ નીચે પ્રમાણે છે :—

“આંજ લગી હું એમ જણી ને પ્રજામાં કૃષ્ણ પુરુષ છે એક :

વૃંદાવન વચી હજી પુરુષ રહ્યા હો : મન્ય મન્ય તમારો વિવેક !

—મીરાં-મન મોહન શુ માન્ય—”

“વાસુદેવઃ પુમાનેકઃ સ્ત્રીમયમિતરજ્જગત્ ।”

ગોપીલાવની લક્ષિતમાં માનનારને મન તો એકલા વાસુદેવ કૃષ્ણ જ સાચા પુરુષ પુરુષોત્તમ છે : બાકીના સૌ, પુરુષ-દેહી હોવા છતાં, સ્ત્રી-રૂપ જ છે : તેથી સ્ત્રી કે પુરુષનો જાતિભેદ સાચા લક્ષનને નડે નહીં : આ મર્મવ્યવસ્થા સાંભળી જીવ ગોસ્વામીએ સામે આવીને મીરાને દર્શન આપ્યાં હતાં એમ કહેવાય છે.

મીરાં અને અકબર-તાનસેન :

એમ કહેવાય છે કે મીરાની લક્ષ્મી તરીકેની કીર્તિ સાંભળી, મીરાંનાં દર્શન કરવા બાદશાહ અકબર તાનસેનને સાથે રાખી, સંન્યાસીને વેપે વૃંદાવનમાં મીરાને લાવ્યા. ત્યાં બાદશાહે મીરાં સાથે શાન-વિષયક અને તાનસેન સાથે સંગીત-વિષયક ચર્ચા કરી. અકબરશાહ સર્વધર્મ-સમન્વયના જિજ્ઞાસુ હતા : અને તાનસેન સંગીતમાં નિષ્ણાત હતા. બન્નેએ મીરાં સાથે શાન-ચર્ચા કરી : તે ઉપરથી મીરા શ્રીકૃષ્ણ-કૃપાનું પાત્ર છે એમ બાદશાહને મન નિશ્ચિત થયું.

અકબરશાહનો જન્મ સં. ૧૫૬૨માં થયો હતો; અને એ દિલ્લીની ગાદીએ સં. ૧૬૧૨માં આવ્યા. આ ઉપરથી મીરા સાથેનો મિલાપ સંભવિત લાગે છે : અને ત્યાં સુધી મીરાબાઈ વૃંદાવનમાં હતાં એટલું સ્વીકારવું પડે છે. સંન્યાસી-વેષે આવેલા અકબરે એક રત્નમાસા મીરાંને ભેટ આપી. મીરાંએ પૂછ્યું : “સંન્યાસી પાસે રત્નહાર ક્યાથી ?” સંન્યાસીએ કહ્યું, “યમુનાસ્નાન કરતા આ હાર મળી આવ્યો છે : એ તમારે યોગ્ય છે તેથી તમને ભેટ કરું છું.”

બન્નેના ગયા પછી રત્નહાર સંબંધી તપાસ કરાવતાં જણાયું કે એ હાર અકબરે જ દોઈ ઝવેરી પાસેથી ખરીદ કરેલો હતો. *

• આ આખ્યાયિકા ત્રિયાદાસની ‘દીક્ષા’માં નોંધાયેલ છે.

વલ્લભાચાર્યની સાંપ્રદાયિક 'વાર્તાઓ'માં મીરાંબાઈના ઉલ્લેખો :

મીરાંબાઈની સાધુ-સેવા પ્રસિદ્ધ છે : સત્સંગ એમને બહુ પ્રિય હતો. રૈદાસને સંતપરંપરા પ્રમાણે મીરાંના શુરુ માન્યા છે : 'લક્ષ્મણ'ના દીકાકાર ત્રિપાદાસ પ્રમાણે, ચૈતન્ય સંપ્રદાયી જીવગોસ્વામીને, મીરાંને ખાતર, સ્ત્રીનું મુખ ન જોવાના પોતાના વ્રતનો લગ કરવો પડ્યો હતો : ગોસાઈ તુલસીદાસ સાથે મીરાંબાઈના પત્રવ્યવહારની વાત પ્રસિદ્ધ છે. તેથી જ રીતે શ્રીવલ્લભાચાર્યનું નામ પણ મીરાંબાઈની સાથે આવે છે : પરંતુ ઉપરના જે મહાત્માઓના નામ લેવામાં આવ્યાં છે તે સૌનો મીરાંબાઈ સાથેનો સંબંધ અનુકૂલતાનો છે : પરંતુ શ્રીવલ્લભાચાર્યના પુણ્યવંશુવસપ્રદાય સાથેનો સંબંધ કંઈક પ્રતિકૂલતાલયો અને ભેદભાવવાળો જણાય છે.

ગોવિંદ દ્વયે સાથેના પ્રસંગ :

વલ્લભાચાર્યના પુત્ર વિઠ્ઠલનાથજી ગોસ્વામી સાથે મીરાંબાઈનો મેળ ન હતો—એવો આભાસ સાંપ્રદાયિક 'ચોરાસી વૈષ્ણવની વાર્તા' પરથી, ખાસ કરીને ત્રણ સ્થળેથી, મળે છે : ઉત્તર શુદ્ધગતના ખેરાળુ આમના વલ્લભાચાર્યના સેવક ગોવિંદ દ્વયે, 'આચાર્ય મહાપ્રજ્ઞ'ના નિજસેવક હતા. તે મીરાંબાઈને ઘેર રહ્યા; અને ત્યાં ભગવદ્વાર્તામાં હીન થઈ રહ્યા : શ્રી શુસાઈજીએ આ વાત સાંભળી ત્યારે, તેમણે ગોવિંદ દ્વયેને એક શ્લોક લખી મોકલ્યો. ગોવિંદ દ્વયેની પાસે જે વખતે એ પત્ર પહોંચ્યો ત્યારે એ સંધ્યાવંદન કરી રહ્યા હતા. પત્ર વાંચીને તે ત્યાંથી એવા ચાલી નીકળ્યા કે પાછું વાળીને જોયું પશુ નહિ : મીરાંબાઈએ તેમને ઈટકુંચે સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ તે ચેકાયા નહિ. *

* " और एक सगे गोविंद द्वये मीराबाई के घर गये । सो मीराबाई तो मगधदू वार्ता करत कलक दिन खयां अटके । सो यह बात धोगुमांइजीने

निज पुरोहित रामदास साथेना प्रसंग :

जीने उत्तेज मीरापाईना पुरोहित रामदास सज्जधी छे : ओक
दिवस रामदास मीरापाईना हाकुनी समीपमा कीर्तन करी रखा छता
तेमणे कीर्तनमा आचार्य महाप्रभुछुं पढ गाथु. ओ पूणु धता

सुनी, जो—श्रीआचार्यजी के सेनक गोविन्द दूबे मीराबाई के पास हैं, वार्ता
चरचा करत हैं । तब श्रीगुसाईजीने एक श्लोक लिख के ब्रजवासीको दिये ।
और कह, मीराबाई के घर गोविन्द दूबे हैं, तिनको यह कागद दे आउ ।
तामें एक मल्ल लोक लिखें—

भगवत्पदपरागयुतो नहि युक्ततर मरणेऽपितराम् ।

इतराश्रयण गजराजगतो नहि रासभमप्युरीकुरसे ॥

यामें यह लिखें, जो हाथी की असवारी करी, सो केरी गदहा पर असवारी न
करें, प्राण जाई तहा ताई । तेसे, जो—कोई भगवानके पदकमल के पराग
को आस्वादन करिकें इतराश्रय, और को आश्रय, अन्य रसको कबहु न
प्यालें । मरन पर्यंत दु ख सहें । परन्तु और रस ग्रहन न करे ।

सो यह कागद ब्रजवासीने गोविन्द दूबे क हाथ म दियो । ता समें
गोविन्द दूने तलान के उपर गाम बाहिर सध्यावदन करत हते । सो तहा
कागद बाचि मीराबाई के इहा तें अपनो रखिया बल ले चले । मीराबाईने
बहोत समाधान कीनो, परन्तु बोले नाही, उठि चले । ता श्रीगुसाईजी पास
आये, दहोत्र कियो । तब श्रीगुसाईजी कहें, अपने मार्ग की वार्ता अन्यमार्गीय
के आगे करनो नाहीं । या प्रकार समुझाये । पाछें गोविन्द दूने श्रीगुसाईजी
तें बिदा होई घर आये । ”

—चोरासी वैष्णवन की वार्ता—वार्ता ३४, प्रसंग ३.

[गोविन्द दूबे, साय्योग आसणु, जेराणु गामना न्दीश छता तेमनी वार्ता]

—श्रीद्वारकादास परीख संपादित, द्वितीय संस्करण, १९५४-पृ ३८२ ३८४.

भीराभाईએ કલ્પે “શ્રી હાકુરજી પદ ગાઓ ” આને આચાર્ય^૧ મહાપ્રજુજી અપમાન સમજીને, ગમદાસ બહુ ગુસ્સે થયા, અને મીરાભાઈને સારું ન-સુ કહીને તેને ન્યાયા પોતાનું કુટુંબ લઈને ચાલ્યા ગયા. મીરાભાઈના બોનાવવા છતાં એ તે એમને ત્યાં ન આવ્યા. મીરાભાઈએ ઘેર બેઠા જ ગમદાસને વૃત્તિ આપવા માડી પરંતુ તેમણે એમ કહીને ન મીકારી કે ‘આચાર્ય મહાપ્રજુજી પદ તારી સમન્વ’ દષ્ટિ નથી, તો તારી વૃત્તિ (આજીવિકા) લઈને અમારે શું કરવું છે ? અમારે તો આચાર્ય મહાપ્રજુજી જ સર્વસ્વ છે ’ (વાર્તા, ૪૩મી, પ્રસંગ ૧, પૃ ૧૬૧-૧૬૨) +

+ [શ્રીરામદાસ, મેવાદા ગ્રામજન, મીરાગઈના પ્રોહિત હતા, મેવાદામા રહેતા હતા, તમની વાર્તા, પ્રસંગ ૧]—“પાછે રામદાસજી એક દિન મીરાગઈ કે યહા ગયે । સો મીરાગઈ કે ઠાકુર આગે શ્રી આચાર્યજી કે કીર્તન ગાવત હ । તબ મીરાગઈ ને વહી, કોઈ વિશ્વપદ શ્રીઠાકુરજી કે ગાવો । તબ રામદાસ કો રીસ છૂની, વહ, દારી રાહ । યહ કહા તેરેં સતમ કે હૈં । જા, આજ પાછે તેરો મુલ ન દેસોંગો । સો વહ ગામ મેં તે કુટુબ લેકે ઊઠિ ચલે । તબ મીરાગઈને વહોત વહી । ફનવોં દક્ષિણ દેન લાગી, સો કહુ ન લિયે । કુટુબ લે ઔર ગામ મેં જાઈ રહે । સા રામદાસજી એસે ટેક કે કૃપાપાત્ર મગવડીય હતે અવને પ્રમુનેં લેલે અનુરક્ત હતે, જો ફિર મીરાગઈ કો મુલ ન દેવો ।

—સસો વૈષ્ણવન કી વાત । વૈષ્ણવ ૪૦ । પ્રસંગ ૨, પૃ ૪૮૩-૪૮૪

યહ વાર્તા મેં યહ જતાયે જો—પહેલે તો અચમાર્ગીય કે પાસ જાયે નાહી । ઔર જાયે તો અપને મારગ કી વાર્તા ન વસીયે । અપને મારગ કે કીર્તન ન કરીયે, જો કરીયે તો પ્રેશ હોઈ । તાતેં શ્રીગુસાઈજી ‘ચતુ સ્ત્રી’ મેં વહેં હે—

વિજાતીય-નનાઢાન્તે નિપધર્મસ્ય ગાપનમ્ ।

દેશે વિધાય સતતં દયેયમિત્યેવ માવયે ॥

कृष्णदास अधिकारी साधेना प्रसंग :

जीने प्रसंग कृष्णदास अधिकारी, जे गुजरातना यरोतरना पाटीदाउ छता अने पञ्च वैष्णव पन्था छता, तेभनो छे. आ कृष्णदास अधिकारी ओक वाउ द्वारिका गया त्याथी रखछेउज्जना दर्शन करीने ते मार्गमा भीरापाईने गाम आव्या त्या ठेलाये वैष्णवो जितयाँ छता. 'झाँने आव्ये आइ, झाँने दस, तो झाँने आन्ये पद दियस थया छता कृष्णदासे आवता जे कह्यु के 'हु जल छु': भीरापाईजे पदु रोऊना छनाये ते न रोकाया. त्यारे भीरापाईजे श्रीनाथजने भाटे टेलीक भेडो भेट आपवा भाडी, परतु कृष्णदासे ते न स्वीकारी; अने कह्यु के 'तु आचार्य भडाप्रभुजनी सेवक नथी; अटला भाटे हुं तारी भेटने ढाथपी स्पर्श पखु नहि करु'—आबु छीने, ते आक्षी नीकल्या *

या प्रकार अपने धर्म को गोप्य करि देसान्तर में रहनों । सो रामदास जा समय श्रीआचार्यजी के कीर्तन गाये, ता समय श्रीगोवर्धनधर विचारे, जो रामदास ने श्रीआचार्यजी के कीर्तन गाये हैं, तो मार्गकी बातें हू कहेंगे । तार्ते भीराबाई द्वारा कहवाए, तो—श्रीठाकुरजी के गावो । तब रामदास को ज्ञान भयो जो—यह में कहा कि श्रीगोवर्धनधर को भ्रम कराये । तब यह मनमें विचारे, जो—अब या समग्र गाममें जल पीलाना उचित नाहीं है । काहे तैं, कदाचिन् गाम में रहैं, भीराबाईको मुख देखनो परे । हम हैं आदमण, फिर भीराबाईके प्रोहित । सो द्रव्यकी लालच या जप में ऐसी बुरी है । जो—लोभ तैं धर्म जायेगो, तार्ते या गाम में जल न लेनो सो सन प्रबुध सहित और गाम जाई रहै । "

—श्रीहरिरामजीकृत 'भाव प्रकाश' ।

* [श्रीकृष्णदास अधिकारी, जो अष्ट छाप में है, जो गुजरात के चिलोतरा गाम के रहनेवाल, एक कुनबी के घर जन्मे । जो कुनबी गाम ओ मुखी हतो ।]

[पादनेध आबु]

‘हो सो भूषणनदी वार्ता’ मां अजयकृंवरणाधने। प्रसंगः ।

उपरना ज्यो उलेजो परथा ज्यो-शक्य छे के भीराणाईने वस्त्र संप्रदायमा दीक्षित करवाना इत्यादि प्रयत्नो यथा दत्ता : पन्तु

“ पाँचै एक समय कृष्णदास श्रीद्वारिकाजी की ओर भेट लेन को गये । सो श्रीद्वारिका धीरनखोदजी के दरसन करि के वैष्णवन सों भेट लेके आवत होते । सो एक वैष्णव कृष्णदास के सग हतो । सो मारग में भीराणाई को गाम आयो, सो कृष्णदासजी भीराणाई के घर गये । तहा सत, मईत अनेक स्वामी और-मारग-के बैठे हते, परंतु काहूकी यिदा न भई हती । और भेट के लिये बैठे हते । और कृष्णदास तो आयत ही क्यो, जो—में तो चल्गो । तब भीराणाईने क्यो, जो—बहुक दिन कृपा करिके रहो । तब कृष्णदासने कही, जो—हमारे तो तहा हमारे वैष्णव श्रीआचार्यजी के सेवक होयेंगे सो तहा रहेंगे और अन्यमार्गीय के पास हम नाही रहत हैं । तब भीराणाई अग्यारह मोहोरे श्रीनाथजी की भेट देन लागी सो कृष्णदास नाही लिये । और कृष्णदासने भीराणाई सों क्यो जो—तु श्रीआचार्यजी की सेवक नाही हो, सो हम तेरी मोहोरे हाथ ते न छुवेंगे ।

सो ऐसे रहिके उठि चले । तब सगके वैष्णवने कृष्णदास सों कही, जो—तुमने श्रीगोवर्धननाथजी की भेट क्यों पेरि दीनी ? तब कृष्णदासने वा वैष्णव सों कही, जो—भेट की कहा है ? जो बहोतेरी भेट वैष्णवन सों लेंयेंगे । श्रीगोवर्धननाथ की के यहा कोई बात को डोटा नाही है । परंतु सधरे मारग के स्वामी महत इतने इकठोरे कहा मिलते ? तासों सगकी नाक नीची को करी, जानेंगे जो हम भेट के लिये इतने दिन सो बैठे हैं, और श्रीआचार्यजी को एक सेवक श्रद्ध इतनी मोहोरे भेट न लीनी । सो जिनके सेवक इतने टेकी हैं, तीनके गुरु की कहा बात होयगी ? सो ये सब या भाती सों जानेंगे । और आपुन अन्यमार्गीय की भेट काहे को लेय ? ”

—चोरासी वैष्णवन की वार्ता, वैष्णव ८४, प्रसंग १, पृ. ९२०-९२१.

તે સફળ થયા ન હતા : ‘ દો સો બાવન વૈષ્ણવનકી વાર્તા ’ પ્રમાણે, જે કે તેમની દેરાણી અજબકુંવરબાઈને શ્રી વિઠ્ઠલનાથે પોતાની શિષ્યા બનાવી લીધી હતી : અને શ્રીનાથજીનું મંદિર બધાયા બાદ ઔરંગઝેમના સમયમાં મેવાડ વલ્લભસંપ્રદાયનું એક મહત્વનું કેન્દ્ર બની ગયું હતું. મીરાંના પુરોહિતે વલ્લભસંપ્રદાય અંગીકાર કર્યા છતાં, મીરાંએ એ સંપ્રદાયની દીક્ષા કેમ ન લીધી ?—એ વાતમાં જ મીરાંની સિદ્ધાંતની બાબતમાં પ્રતિકૂલતા જણાઈ આવે છે. ‘ હરિદાસ બનિયા ’ની વાર્તા ઉપરથી જણાય છે કે તેઓ મેડતા ગામમાં રહેતા હતા. જયમલની બહેન મીરાંબાઈ, અજબકુંવરબાઈથી લિપ્ત હતા. તેમનું ઘર હરિદાસ બનિયાના ઘરની સામે હતું; અને ગુસાઈજી વિઠ્ઠલનાથજીને એણે પત્ર લખીને, પત્રદ્વારા તેમની સેવક થઈ હતી. એ પડદાની બહાર આવતી નહોતી. ત્યારે મીરાંબાઈ તો જયમલના કાકાની છેકરી—બહેન હતી.

આ વાર્તાઓ આચાર્ય તથા મહાપ્રભુજી પામેથી સાંભળ્યા પ્રમાણે કોઈક જિતારી લીધી હોય એમ મનાય છે. તેનો અમુક લેખક નક્કી થયો નથી; છતાં મીરાંબાઈ સંબધી પ્રસંગોની ઐતિહાસિકતાને તે સાચવી રાખે છે; કારણ કે આ પ્રસંગો પાછળ, જે કંઈ ઇતિહાસનો આધાર ન હોત તો તે પાછળથી વાર્તામાં કોઈ દાખલ ન કરત. મીરાંનું મહત્વ સર્વકાલીન છે : એટલે એમના જેવી લોક પ્રસિદ્ધ વ્યક્તિને પોતાના સંપ્રદાયમાં અપનાવવાનો પ્રયત્ન થયો હશે એટલી હકીકત સાચી લાગે છે.

ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ આ ઘટનાઓમાં કોઈ અસંલચિતતા પણ નથી. વલ્લભાચાર્યનો જન્મ સં. ૧૫૨૯માં અને ગોલોકવાસ સં. ૧૫૮૭ માં થયો હતો. મીરાંનો જન્મ સ ૧૫૬૦ની આસપાસ અને દેહાંત સં. ૧૬૨૪ની લગભગ થયો. આમ ‘ વાર્તા ’માં આપેલી ઘટનાઓ સત્ય હોવાની બાબતમાં બંનેની સમકાલીનતા મદદગાર થાય છે. ~

* જુઓ, રા. બા. ઔરીંગઝર ઓગ્રા : ‘ રાજપૂતાને કા ઇતિહાસ, ’ પૃ. ૬૫૦-૫૧.

મીરાંબાઈની મહત્તા એટલા માટે હતી કે તે સર્વે સતોનો, સંપ્રદાય-ભેદનો વિચાર કર્યા વિના, સમાનરૂપે સૌને આદર કરતાં હતાં : એટલે ધર્મની બાબતમાં એમની ભાવના બહુ ઉદાર હતી : અને તેથી જ સાંપ્રદાયિક, સાંકડી દષ્ટિ તેમને પસંદ નહોતી. શુરુ વડુભાચાર્યના માહાત્મ્યનાં પદોને પોતાના હાકુરજીને યોગ્ય મીરાં નહોતાં માનતાં તે આ ભાવનાને લીધે જ.

મીરાંમાં સાંપ્રદાયિકતાનો અભાવ :

મીરાં ગિરધર ગોપાલનાં અનન્ય ભક્ત હતા; છતાં તેમનામાં સાંપ્રદાયિકતા નહોતી. જયમલની એક કુંવારી બહેનનો ઉલ્લેખ, મેકતાના હરિદાસ બનિયા (‘ ખસો બાવન ’ માંના એક) ની વાર્તામાં આવે છે, તે મીરાંબાઈ જ હશે એમ મનાય છે. આ અનુમાન સાચું હોય તો કહી શકાય કે મીરાં વડુભાઈ-પ્રદામના ગુરુસાધનાં શિષ્યા જેવાં થઈ ગયાં હતાં; માત્ર તેમણે તેમની દીક્ષા લીધી નહોતી.

‘ ચોરાસી વૈષ્ણવોની વાર્તા ’ માં વડુભાઈના પુત્રાચાર્ય રામદાસે મીરાંનો સંગ એટલા માટે છોડ્યો હતો કે મીરાંએ, આચાર્ય મહાપ્રભુનાં પદો સિવાયનાં પ્રભુભજનો ગાવાની તેમને સૂચના કરી હતી. મીરાંની આવી સૂચનામાં રામદાસને મહાપ્રભુની અવહેલના થતી હોય એમ લાગ્યું.

આ વાતના સમાચાર શુરુને મળતા બરોબર ભક્ત ગોવિંદ દુબે-જે મીરાંબાઈના અતિથિ થયા હતા તેમને, ગોસાઈજીએ પત્રદાગ આપી કરી કે ‘ મીરો ત્યાંથી તેમણે એકદમ ચાલ્યા જવું. ’ પણ જોતાની સાથે ગોવિંદ દુબે ચાલી નિકળ્યા. મીરાંબાઈએ તેમને રોકવા માટે, ઘણું જે સમજાવ્યા; તેમને રોકવા પણ ખરા; પરંતુ તે તરત ચાલી નિકળ્યા.

દુષ્ણદાસ અધિકારી નામના પુષ્ટિમાર્ગી બહુતે તો મીરાંબાઈને સ્પષ્ટ સંભળાવ્યું હતું કે ‘ હું તારી ભેટ એટલા સારુ સ્વીકારી શકતો નથી કારણ કે તું આચાર્યપ્રભુની સેવક બની નથી ! ’ મીરાંબાઈએ યોદ્ધીક મહોરો હાથરજની સામગ્રી માટે ભેટ આપવા માંડી હતી ત્યારે દુષ્ણદાસ અધિકારી આ પ્રમાણે બોલ્યા હતા.

આ ઉલ્લેખો ઉપરથી ખણી શકાય છે કે મીના આવા કાગળોને લીધે વલ્લભ-સપ્રદાયમાં અનન્ય ભક્ત તરીકે ગણાયા નથી.

તે જ પ્રમાણે નિર્ગુણક કે ચૈતન્ય સપ્રદાયમાં પણ મીંગળાઈની ગણના થઈ શકતી નથી, કાગળ કે મીંગળાઈમાં ગોપીભાવ તો હતો જ, પરંતુ એમના પદોમાં ગદ્યાનુ મહત્વ એટલું બધું ના થયે દેખાતું નથી. વળી જીવગોસ્વામી સાથે મીંગળાઈ જે મેળાપનો પ્રસંગ બન્યો, અને સ્ત્રીનું મુખ ન જોનાર ગોસ્વામીને મીંગળાઈ સર્વ કૃષ્ણભક્તોના ગોપી ભાવ અથવા સ્ત્રી-ભાવને સભારીને, તેમનું અચાનક ટાળ્યું હતું—તે પ્રસંગ ઉપરથી, મીંગળાઈ ચૈતન્ય-સપ્રદાયમાં પણ ભળ્યા જણાતા નથી.

મીંગળાઈ સપ્રદાય નિર્ગુણવાદી સંતોની સાથે થયે હોવાનો પૂરો સભવ છે, કાગળ કે મીંગળાઈના લાઘવ અને ઉપાસના ઉપર નિર્ગુણ સપ્રદાયની વિચારધારાનો સ્પષ્ટ પ્રભાવ પણ હતો. ગવિદાસ (ગિદાસ)ની શિષ્યા તરીકે ત્યાગ અને વૈગવ્યની વૃત્તિ નિર્ગુણ ઉપાસનામાં જ દેખાય છે એમ નથી, વૈષ્ણવ સપ્રદાયમાં પણ ત્યાગીઓ અને વિચ્છેદોની ખોટ નથી.

“ શીલ સ તોષકી એસ ઘોલી, પ્રેમ પ્રીતિ પિયકાં રે
ઘટકે પટ સગ ખોલ દિએ દૈ, લોભલાજ સળ માં રે ”

—આ ઉપરથી સમજાય છે કે મીના કોઈ સપ્રદાયમાં જોડાયા નહોતા. તેમણે મહા પથ ચલાવ્યો નથી કે મહા ચેલો મૂક્યો નથી.

‘ મીના સ્વતંત્ર બન્યો નહિ, શિષ્ય ન મૂક્યો એવું

ખોતાનો સબંધ કૃષ્ણ સાથે, બારેબાર, સીધો જ, ઓળખાણ ગુરુની દગમ્યાનગીરી વગર તેમણે સ્થાપન કરી દીધો હતો —

કૃષ્ણોવતાની લીલાઓ સાથે નિર્ગુણ ઉપાસના :

મીંગળાઈ પર પહેલેથી જ કોઈ ભક્તિનો ઘેરો ગગ ચઢી ગયો હતો જે વલ્લભસપ્રદાયના ગગ સાથે મેળ ખાતો ન હતો. પુષ્ટિમાર્ગમાં

બાનકૃષ્ણલકિત અને કૃષ્ણાવનાગની લીનાઓનું કીર્તન એ મુખ્ય ગણાય છે તેમ મીરાંબાઈ પણ કૃષ્ણલક્ષ્મી હતા. ‘ગિરિધર ગોપાન’ની એ દાસી હતા, છતાં મીરાંનું ધ્યાન જોટણ પગપ્રહાર પર વે છે તેમજ તેમના અવનાગ પ્રત્યે નહોતું. એન્સે સગુણ ઉપાસનાની સાથે મીરાં બાઈમા નિર્ગુણ પ્રહારને પામવાની ઇચ્છા પણ ઓછી પ્રગટ નહોતી. ધ્રુવધન-શીતન અને સચગચગમા વ્યાપી ગદેલા રમણ કુન્નાર ‘ગમ ગમ્યા ને એ પોતાના ઇશ્વરે માને છે’.

આ નિર્ગુણ પ્રહારની ભાવના કબીગની નિર્ગુણ ભાવનાને મળતી છે બન્ને વચ્ચે ફક્ત માન એન્સે હતો કે મીરાંબાઈને મૂર્તિની ઉપાસના પ્રત્યે થીક નહોતી અને તેથી જ પ્રિયદાસે ‘લક્ષ્મીમાના ની દીધાર્મા તો એને અનન્ય મૂર્તિપૂજક માની છે કબીગ સાથેનું મીરાંની નિર્ગુણ ઇશ્વરની ભાવનાનું મળનાપણુ તથા જોડ એન્સે કાગજે જણાય છે કે મીરાંએ નામાનદના શિષ્ય અને કબીગના શુરુભાઈ રૈદાસ પાસેથી અથવા તેમની વાણીમાથી આધ્યાત્મિક પ્રેરણા પ્રાપ્ત કરી હતી.

મીરાંના શુરુ રૈદાસ

મીરાંને નામે મળતી વાણીમા * એન્સેક સ્થળે રૈદાસને એમના શુરુ તરોકે ઓળખાવ્યા છે. ઇતિહાસ જોતા રૈદાસ મીરાંબાઈના સમકાલીન

* સરખાવો પદ

મેરે પિયા મોરી માહીં બસત દે ક્યહુ ન આતી બતી
ઓરો કે પિય પરદેરા બસત દે હિખ વિખ બેજે પાતી
મેરે પિયા હિરદેમે બસત દે ગુન કરુ દિનરાતી—
—મે સાવરે કે રાતરાતી

* રૈદાસ સંત ગિરે મોહિ સતગુરુ, દી દી સુરત સદ દાની
મેં મિયાં નય પાયો પ્રિયા અમને તબ મેરી પીર જુઝાની
નહોં મેં પીઢર સાસરે રે નદિ પિયાજ રે પાસ
મીરાંને મોહિદ ગિરિયા રે શુરુ મિરિયા રૈદાસ

નહોતા : એટલે એ માનવુ યોગ્ય છે કે મીરાબાઈએ પ્રત્યક્ષ નહીં, તો એ ગુરુની ‘પરોક્ષ વાણી’ દ્વારા જ્ઞાન મેળવ્યું હોય; અને એ ‘વાણી’ના રચનારને પોતાના ગુરુ માન્યા હોય : એ જ પ્રમાણે ગરીબદાસે (સં. ૧૭૭૪-૧૮૩૫ આશરે) કબીરને અને ચરણદાસે (જન્મ લગભગ સં. ૧૭૬૦) ભાગવતના શુકદેવને પોતાના ગુરુ કરી માન્યા છે. આ રીતે મીરાબાઈએ પણ પરોક્ષપણે રૈદાસને ગુરુ માન્યા હોય એ વિશેષ સંભવિત છે; કાગણુ કે રૈદાસ, ધણુ કરીને પીપાલગત (સં. ૧૩૫૦-૧૪૦૦) જે રામાનંદના શિષ્ય હતા તેમના, સમકાલીન હતા.

કબીરના સમકાલીન અને એમનાથી પહેલાના કેટલાક સંતોની તથા કબીર સિવાયના રામાનંદના અન્ય શિષ્યોની વિશેષતા એ જણાય છે કે તેઓ નિર્ગુણની પ્રત્યે પોતાની જાણામા જાણી ભાવનાને મૂર્તિઓની સમક્ષ પ્રકટ કરવામાં કોઈ પ્રત્યક્ષ વિરોધ માનતા નહોતા. નામદેવ વિકોબાની મૂર્તિ આગળ ધૂંટણીએ પડીને નિર્ગુણ નિગકાગની સ્તુતિ કરતા હતા. તેમ તેમના ખીજ શિષ્યો પણ શાલિગ્રામ પ્રત્યે આદરભાવ રાખતા હતા. આ બધું ધ્યાનમાં લેતા કહી શકાય તેમ છે કે મીરા પર, નિર્ગુણ ભાવનાનો રૈદાસી ગંગ ચઢેલો હતો; અને એમની સગુણ ભાવના નિર્ગુણ ભાવનાનું પ્રતીક માત્ર હતી.

આ ભાવના અવતાગ-ભાવનાની વિરોધી નથી. છતાં વસ્તુસંપ્રદાયના ‘અષ્ટ છાપ’ના કવિઓની પદાવલી સાથે સરખાવતા, મીરાના પદોનો ખાસ ઉદ્દેશ કૃષ્ણની લીલાઓનું વર્ણન કરવાનો જણાતો નથી : પોતાના અનુભવોને પ્રગટ કરવા માટેનું કવિના એમને મન સાધન હતું. તે જેટલા કૃષ્ણની ગોખી હતા : તેટલા પરબ્રહ્મના પણ ગોખી હતા. કબીરની માફક તે પ્રેમલક્ષણા અથવા દશધા ભક્તિમાં માનનાર હતા : રૈદાસે જે ગમનું નામ લઈને કહ્યું છે તે મીરાએ કવિયિત રામનું અને ઘણીય વખત કૃષ્ણનું—ગિરિધર ગોપાલનું—નામ દઈને કહ્યું છે.

મીરાના કૃષ્ણ સાથેના પ્રેમનું કારણ એ પણ મલવે છે કે એ પોતે કૃષ્ણભક્ત પરિવારમાં જન્મ્યા હતા, તેમના દાદા ગવ દુદાણએ ચતુર્થજીનું વૈષ્ણવ મંદિર, સ ૧૫૧૮માં મેડતાંનો ઉદ્ધાર કર્યા પછી, બંધાનું હતું અને મીરા પગળ્યા હતા પણ કૃષ્ણભક્ત પરિવારમાં કારણ કે પતિના યશસ્વી પૂર્વજ કુલાગણ્યએ ‘ગીતગોવિંદ’ પર ‘રસિ રજની’ નામની ટીકા ગવી હતી, અને કુલસ્યામનું મંદિર પણ બંધાનું હતું

ચિતોડની આધીગણી રવિદાસ (રૌહિદાસ રૈદાસ)ની શિષ્યા હતી તે ઉપરથી મીરાબાઈ-જે ચિતોડની રાણી હતી તેટલા ઉપરથી જ તે ગવિદાસની શિષ્યા હતી એવો ભ્રમ ભ્રમો થયો લાગે છે *

રવિદાસ-રૈદાસ-રૌહિદાસ :

મીરાબાઈના ચમાર જાતિના શુરુ કાલી તરફ ‘રૈદાસ’ નામે અને આપણે ત્યાં ‘રૌહિદાસ’ નામે સુપ્રસિદ્ધ છે એ સૌગપ્તમાં તારી પેઢે ગહી ગના મનાય છે ગિરનાગના અતતગાઈ નામે ગામમાં રૌહિદાસ ચમારનો ચામડા ધોવાનો ચમત્કારી કુડ અતારે બતાવવામાં આવે છે અને એના નામે ચહેતા અન્ય પગ્યાઓ ગામેગામ જાણીતાં છે મીરા-રૌહિદાસનો સબધ સ્વચ્ચંદ્ર એક સોગંધી ભજન પણ ગવાય છે —

“ એ છ તમે મારી સેવાના શાલીગરામ !

—મીરા । તમે ઘેગ જલવને

તમે રે ગજની કુવરી ને અમે ડેએ જાતના ચમાર

જાણુરો તો મેવાડે અપણે અને ચિતોડે નોપે દેશે ગાજ

—મીરા । તમે ઘેગ જલવને ”

* That the queen of Chitore was a disciple of Ravidas may be said to give plausibility to the tradition current among the *bhaktas* that Mirābāī was a disciple of his. — ‘Mediaeval Mysticism of India’ by Kshitimohan Sen. (1925) p 80

x

x

x

કાશી રે નગરના ચોકમાં રે યુરુ અને મળ્યા રોઈદાસ.

—મીરા ! તમે ઘેર જાવને૦.”

આ રોઈદાસ ચમાર-સંતથી કખીરપંથી ગવિસાહેબ રવિદાસ-
તદ્વન જુદા છે.”*

મીરાંએ તુલસીદાસને લખેલો પત્ર :

ગોસ્વામી તુલસીદાસના શિષ્ય રઘુવરદાસજીએ લખેલા ‘તુલસી-
ચરિત્ર’ નામના એક મોટા ગ્રંથમાંથી શ્રી. શ્યામસુંદરદાસ તથા સ્વ.
શ્રી. પીતામ્બર દત્ત બડવાલે જિતારા આપ્યા છે. આ ગ્રંથના
‘અવધખંડ’માં લખ્યું છે કે જ્યારે ગોસાઈજી ઘરથી વિગળ થઈને
નિકળ્યા ત્યારે રસ્તામાં રઘુનાથ નામક એક પંડિત એમને મળ્યા :
અને એમને ગોસાઈજીએ પોતાનો સંઘળો વૃત્તાત કહ્યો. એ વૃત્તાતમાં
મીરાંબાઈના ઉલ્લેખનો નીચે પ્રમાણે કાવ્યખંડ છે :— x

(દોહા)

‘ તબ આયો મેચાક તે, વિપ્ર નામ સુખપાલ ।

મીંગાઈ-પનિકા, લાયો પ્રેમ પ્રવાલ.

પદી પાતી ઉતર લીખે, ગીત કવિત બનાય :

‘ સગ તજિ હરિ લખ્યો લસો : ’ કહિ દિવ્ય વિપ્ર પદાય ।

આને લગતી વાત એવી છે કે મીરા, પતિના સ્વર્ગવાસ પછી
ભગવદ્ભક્તિમાં લીન થયા. ભક્તિને અંગે સાધુસમાગમમાં વખત
એ કાઢતા. ઘડના લોકને આ ગમતું નહીં; પણ જ્યાંસુધી એમના સસગ

* ‘ સૌરાષ્ટ્રના જાનનિક સતો, ’ ઝરેરચંદ મેઘાણીકૃત લેખ : ‘ જુદી-
પ્રકાશ, ’ ૧૯૩૨, પૃ ૩૫૮.

x દો. આનંદશંકર નુવ. “ મીરા અને તુલસીદાસ ” ‘ વસંત ’
ભાદ્રપદ, સં. ૧૯૮૬ (પુનર્મુદ્રિત ‘ કાવ્યતત્ત્વવિચાર ’ માં પૃ. ૨૭૬-૮૧).

સપ્તમસિંહ અને એમની પછી એમના દિયર રત્નસિંહ ગાદી ઉપર
હતા ત્યાંસુધી તો આ ચાલ્યા કમું; પણ એમના પછી મીરાંબાઈના
ખીજ દિયર વિક્રમાબિતસિંહ ગાદીએ આવ્યા. એમણે મીરાંબાઈ ઉપર
'વિયનો પ્યાલો' મોકલવા જેવા ધણા જુદા કર્યાં. તે વખતે મીરાંબાઈએ
તુલસીદાસ ઉપર પૂર્વોક્ત 'તુલસીચરિત'માં ઉલ્લેખેલો પત્ર પાઠવ્યો :
એ પત્ર આ પ્રમાણે છે :

“ મી તુલસી સુખ-નિધાન, દુઃખહરન ગુસાઈ ।
બાર હિ બાર પ્રનામ કરું, હરો શોક-સમુદાઈ :
ઘરેકે સ્વજન હમારે જેતે, સમન્દ ઉપાધિ બદાઈ :
સાધુસંગ અરુ ભજન કવત આહિ, દેન કલેસ મદાઈ.
બાલપનેસે મીંગં કાન્દી, મિરધગલાલ મિતાઈ :
સો તોં અખ છૂટે નહિ ક્યોંહં લગી લગન બરિયાઈ.
મેરે મોત-પિતા કે સમ હો, હગિ-ભગતન સુખદાઈ :
હમકું કહા ઉચિત કગિયો હે, એ લિખિયો સમુદાઈ—”

પૂર્વોક્ત વૃત્તાન્ત કહીને, હવે મારે શું કરવું ઉચિત છે ? તે સમજાવીને
કહ્યો—એની મીરાંબાઈએ વિનંતિ કરી. એના જવાબમાં ગોસાઈજીએ
લખી મોકલેલો ઉત્તર આ પ્રમાણે છે :

“ જાકે પ્રિય ન ગમ વેદેહી—
તનિય તાહિ દ્રાટિ વેરીસમ, જલપિ પરમ સનેહી ।
તન્યો પિતા પ્રદાદ, વિભીષન બધુ, ભરત મહતારી ।
બસિ ગુરુ તન્યો, કંત પ્રજ્વલિતન, લે સમ મંગલકારી ॥
જતો નેહ રામસો મનિયત, સુહૃદ્ય ગુરુસેવ્ય જહા લી ।
અજન કહા અખિ જે દૂટે, બહુતક કહોં કહા લી ॥
તુલસી સો સખ ભાતિ પરમહિત પૂજ્ય ગ્રાન-તે પ્યારો ।
જસો હોય સનેહ રામપદ—એતો મતો હમારો ॥ ”

—આ પદ તુલસીદાસજીની ‘વિનયપત્રિકા’માં દાખલ છે. એટલે જોસાઈજીના શિષ્ય રઘુવંદાસજીએ ‘તુલસીચરિત્ર’માં નોંધેલી વાતને તેથી પુષ્ટિ મળે છે.

જૈનધર્મમાં મીર્ગબાઈ બારતેજ વર્ષ રોકાયા હોય એમ ક્રેટલાક પદો-પરથી લાગે છે. સં. ૧૬૧૨-૧૩માં મળભૂમિ પર મુગલોનો ઉપદ્રવ થવા લાગ્યો : અને આ વખતમાં ચિતોડ પણ વિપદગ્રસ્ત હતું. એટલે આ સમયમાં જ મીર્ગબાઈએ ગુસાઈ તુલસીદાસને પત્ર લખ્યો હોય, જેનો ઉત્તર એમને સં. ૧૬૧૬ પછી મળ્યો; તે પછી એ દ્વાગવતી ગયા અને અનુમાનાય છે કે, સં. ૧૬૨૩ થી ૧૬૩૦ની અંદર મીર્ગ દ્વારકા-ધીશમાં લીન થઈ ગયા !

‘મંથસાહેબ’ અને મીરાંબાઈ :

ગુરુ અશુરને ‘મંથસાહેબ’ની ગચના કરી, જેનાથી સિખધર્મના સંગઠનને ખૂબ સંગીનતા પ્રાપ્ત થઈ : આ ‘મંથસાહેબ’ સિખધર્મનું ‘કુગન’ બન્યું; છતાં તેના ઉપર કુરાનને માટે બન્યું એમ, વિરુદ્ધ અર્થની દોષપણુ ટીકા ન થવાને કારણે, ‘મંથસાહેબ’ સંખ્યા ધી મતભેદ જન્મ્યો નહિ.

આ ‘મંથસાહેબ’માં જયદેવના ‘ગીતગોવિંદ’માંથી બે શ્લોક દાખલ કરવામાં આવ્યા છે. તેનું કારણ એમ લાગે છે કે ‘લક્તમાલા’ના કવિ નાભાદાસના મતે = લક્ત જયદેવના ‘ગીતગોવિંદ’માં વર્ણવેલી રાધામૃણુવિહારની લીલાઓને અન્યથા ગણના શ્લોકો દુર્ગત છે.”

આ જયદેવ અને તેમની પત્ની પદ્માવતીના લક્તિ સંબંધીના ચમત્કારો ગુરુ અશુરને સાલબ્યા હોવાથી, એના ‘ગીતગોવિંદ’માંથી બે શ્લોકો ‘મંથસાહેબ’માં જોતાગ્વા યોગ્ય તેમને લાગ્યા જણાય છે : એમાના એક શ્લોકમાં ઈશ્વરનું સામાન્ય રામ્દોમાં સ્તવન છે : તેમાં

‘કૃષ્ણ’ શબ્દ નથી, તેમ રાધાનો પણ ઉલ્લેખ નથી. બીજા શ્લોકમાં, ઈશ્વર સાથેના અદ્વૈત સંબંધી-જેમ પાણીમાં પાણી મળી જાય તેમ, ઈશ્વર સાથે મળી જવાનો-ભાવ વર્ણવેલો છે.

‘મંથસાહેબ’માં જે ભક્તોના ઉપદેશનાં અવતરણો શુરુ અર્જુને લીધેલાં છે તેનો વિચાર કરતાં જણાય છે કે તે બધા ભક્તોનું ભક્ત-જીવન પહેલાં મૂર્તિપૂજાથી ચર ચતુરં હતું. પરંતુ ક્રમે ક્રમે અભ્યાસ, ચિંતન અને આત્મ-અનુભવ ઉપરથી એ ભક્તો નિર્મુખ અને નિરાકાર એકેશ્વરવાદમાં માનતા થઈ ગયા હતા; અને તે નિર્મુખ એકેશ્વરવાદમાં શુરુ અર્જુનને રસ હોવાથી, તેમનાં જ્ઞાનવચનોને તેમણે ‘મંથસાહેબ’માં સ્થાન આપ્યું હતું.

મીરાંબાઈનું એક પદ-જે ભાઈ બનુના ‘મંથસાહેબ’ (જે મંથ પંજળના શુદ્ધ પ્રાંતના મંગલ ગ્રામ)માં છે, અને જેમાંની ભાષા તથા ભાવ પૂરેપૂરો વૈષ્ણવ સંગ્રહાયાના ઘોતક છે-તે પદ આગળ જતાં ‘મંથસાહેબ’માંથી કમી કરવામાં આવ્યું હતું; કારણ કે મીરાંબાઈ, જ્યારે જીવ્યા સાંથી તે દ્વારકાધીશમાં સાયુજ્ય મુક્તિ પામ્યા ત્યાંસુધી, મૂર્તિપૂજક જ હતાં. (જુઓ, મેકેલીફિના સીખ અને ‘સીખધર્મ’ સંબંધી મંથો : મંથ ૬ : પૃ. ૩૫૨-૩૫૬).

વૈષ્ણવોનો એકેશ્વરવાદ અને સિખોના એકેશ્વરવાદ * વચ્ચે મહત્વનો ભેદ રહેલો છે. સિખધર્મ પ્રમાણે ઈશ્વર નિરાકાર છે; અને તેટલા પૂરતું ઈસ્લામ તથા ખ્રિસ્તધર્મ સાથે તેનું સ્પષ્ટ મળનાપણું છે.

સિખધર્મ અને ચૈતન્યનો વૈષ્ણવધર્મ :

શુરુ નાનક અને ચૈતન્ય મહાપ્રભુ-બન્નેએ ધાર્મિક પુનરુત્થાનના સંમયમાં મધ્યકાલીન હિંદને પોતપોતાનો ઉપદેશ આપ્યો હતો. અને

* આ મુદ્દાના વિવેચન માટે જુઓ ‘મોડર્ન રિવ્યુ’, જુલાઈ ૧૯૪૪ : અનિવચ્ય બેનરજીનો લેખ : ‘Sikhism and Bengal Vaishnavism’.

બને સંતોનો જગત્રાથપુરીમાં ભેટ થયો હતો એમ માનવા સાધન છે. મોટે ભાગે હિંદુધર્મ અને સંસ્કૃતિ ઉપર જે મુસલમાની અસરની ભૂમિકા જામવા પામી-ખાસ કરીને પંજાબ તથા ગંગાજમનાં-તેની અસર ગાળી કાઢવા. અને તેને નહિવત્ કરવાના હેતુથી જ આ બંને સંતોના ઉપદેશનું બાહ્ય સ્વરૂપ ધડાધું હતું એમ જણાય છે.

કૃષ્ણદાસ કવિરાજ તેમના 'ચૈતન્ય ચરિત્રામૃત'માં લખે છે કે, "શ્રીકૃષ્ણનું જે પૂજન કરે છે તથા ગુરુદેવના ચગ્ગો સેવે છે તેને માયાના કંદમાંથી મુક્તિ મળે છે; અને કૃષ્ણચરણને (મોક્ષને) તે પામે છે. સાચો વૈષ્ણવ દુનિયાના પદાર્થોને તથા વર્ણાશ્રમના ધર્મોને છોડીને, કૃષ્ણ-ભક્તિમાં જ પરમ આશ્રય શોધે છે." એક ઈશ્વરનું ચિંતન અને ગુરુપ્રત્યે અનન્ય ભાવ : તથા ભક્તિ કરવામાં નાનજાતના બંધનોની અવગણના અથવા ઉપેક્ષા—એ નજી સિદ્ધાંતોમાં મુસ્લિમ ધર્મના મુખ્ય ઉપદેશનો સમ-વય અને પડઘો ત્રીસાયા છે.

સિખ અને વૈષ્ણવ : પરસ્પર ભેદ :

ચૈતન્યના વૈષ્ણવ ધર્મમાં તથા નાનકના સિખધર્મમાં આવું ઉપર-ઉપરનું સામ્ય હોવા છતાં, તેમાં કેટલોક મૌલિક ભેદ રહેલો છે. તેને લીધે જ સિખોના ધર્મમાં ભક્તિનું માહાત્મ્ય પૂરેપૂરું સ્વીકારાયું નથી. કૃષ્ણ, ગમ કે એવા કોઈ અવતાગી પુરુષ—અથવા બીજી રીતે કહિયે તો સચુણુ અહની ઉપાસના સિખોને જગ પણ સ્વીકાર્યું નથી; કાગણુ કે સિખો કોઈપણ પ્રાચીન હિંદુ શાસ્ત્રધર્મને પોતાના ધર્મના બિદ્ધાન્તોના આધાર-રૂપ માનતા નથી. કવચિત્ વેદ અને પુરાણોમાંથી એ ઉપનક પ્રમાણે ટોકે છે : પરંતુ ભક્તિસંપ્રદાયોના પાવારૂપ ભગવદ્ગીતા તથા ભાગવતને એ કદાપિ પણ સંભારતા નથી. પરિણામે ભક્તિમાર્ગના આચાર્યોનું અને સંતોનું સાહિત્ય મોટે ભાગે સંસ્કૃત શ્લોકમિશ્રિત, એવી પ્રાન્તિક ભાષાઓમાં જન્મવા પામ્યું છે. સંતોએ સંસ્કૃતને હિંદુઓની પવિત્ર ભાષાના સ્થાન ઉપરથી પદબ્રજ કંઈ નહોતી : બે કે તેમની 'સન્તમંત્રી'

દેશી ભાષામાં રચાતી હતી. ત્યારે સિખોનું સાહિત્ય મુખ્યત્વે કરીને હિંદી તથા શુરુમુખી ભાષામાં જ રચાયું છે; કારણ કે એમના ધર્મસિદ્ધાન્તોનાં મૂળ પ્રાકૃતમાં હતા. હિંદુઓના સંસ્કૃત સાહિત્યમાંથી તે ભરતરી આવ્યાં નહોતા.

નાનક અને ચૈતન્ય :

સિખધર્મ તથા વૈષ્ણવધર્મ વચ્ચેનો આ ભાષા-ભેદ, અને તેના પ્રચારકોની સાંસ્કારિક ભૂમિકા વચ્ચેનો ભેદ : તેમ જ તેમના સ્થાપકોની અસલ નાતજાતનો સામાજિક ભેદ (જેમ કે નાનક ઉચ્ચવર્ણના નહોતા, ત્યારે ચૈતન્ય બ્રાહ્મણ હતા)—એ બધું સૂચવે છે કે સિખોનો ધર્મ એ સોફિનો-પ્રાકૃત સોફિનો-ધર્મ હતો. તેથી તેની ભાષા પણ સોકલાંષા જ રહી હતી. ત્યારે વૈષ્ણવોના લખાણો બન્ને ભાષામાં થતાં હતાં.

નાનકના નાનપણનાં વર્ષો ગામડાંમાં વીત્યાં હતાં : જ્યાં મુસ્લિમ વાતાવરણની ધાડી હાપ તેમના મન પર પડી હતી. ત્યારે નવદ્વીપ (નદિયા) જેવા સુસ્ત હિંદુ તીર્થમાં, અને સંસ્કૃત વિદ્યાના તથા ખાસ કરીને ન્યાયશાસ્ત્રના વિદ્યાપીઠના વાતાવરણ વચ્ચે ચૈતન્યનું નાનપણ વીત્યું હતું. કુદરતી રીતે, જીવન અને ધર્મ સંબંધી બન્નેની દૃષ્ટિ લિનલિન થવા પામી હતી.

ચૈતન્યને જગન્નાથપુરી જેવા તીર્થમાં વસવાનું બહુ ગમ્યું હતું. નાનકને તીર્થસ્થાનો અને તીર્થયાત્રા ઉપર એવો દ્રઢ પ્રેમ નહોતો. ચૈતન્યના અનુયાયીઓ અને શિષ્યો વિદ્વાન અને સાહિત્યસર્જન કરી શકે એવા વ્યુત્પન્ન પડિતો હતા. નાનકના અનુયાયીઓ અને શિષ્યોએ હિંદુ શાસ્ત્રોનો પરિચય કેળવવાની કે તેનો ઉપયોગ કરવાની જરાપણ વૃત્તિ બતાવી જણાતી નથી.

આ રીતે સંસ્કૃતનો કેવલ બહિષ્કાર કરી રાખવાનું સિખધર્મે પસંદ કર્યું. તેના બે પરિણામ આવ્યાં : સૌક્યોપી જે ધાર્મિક કથાઓ

તથા આખ્યાયિકાઓથી જનસમાજ પરિચિત હતો તેવા પુરાણપ્રસિદ્ધ ધર્મને તેનાથી વિમુખ કરી, તેવી કથાઓનો બહિષ્કાર થવાથી એ કથાઓ પર સોકોની જામેલી શ્રદ્ધા, બિડી ગઈ : અને તે પ્રત્યે નાસ્તિક જેવી વૃત્તિ થઈ.

સિખોનો ધર્મ, અલણ અને નીચલા વર્ગોમાં, અને ખાસ કરીને ખેતી કરનાર વર્ણોમાં ફેલાયો હતો. વૈષ્ણવધર્મમાં સર્વ પ્રકારના અધિકારી અનુયાયીઓ થયા હતા. ‘સિખ’ જનવાદી જે વર્ણોની સામાજિક સ્થિતિની ઉન્નતિ થઈ અને જેમને સાદી લક્ષિત અને સેવાથી મોક્ષની આશા મળી તે સોદા, દહેતાથી એ ધર્મને વળગી રહ્યા.

દેશી ભાષાનો ઉપયોગ કરવાથી સિખધર્મ પંજાબમાં જ પુરાઈ રહ્યો : જ્યારે વૈષ્ણવધર્મ જંગાળા, આસામ, ઉડિયા તથા દક્ષિણ અને પશ્ચિમ હિંદમાં પણ વ્યાપક થઈ શક્યો : અને કૃષ્ણલક્ષિતનું ધામ વૃંદાવન, સૌને માટે પૂજનીય બની ગયું.

વૈષ્ણવ આચાર્યોએ અને સંતોએ હિંદના પવિત્ર ધામે અને તીર્થોમાં યાત્રાઓ કરી હતી; અને તે દ્વારા વૈષ્ણવધર્મનો પ્રચાર સાધ્યો હતો : ત્યારે સિખ શુરુઓમાંથી માન નાનક, તેગબહાદુર અને ગોવિંદસિંહે જ પંજાબની બહાર ઠીકઠીક પ્રવાસ કર્યો હતો. આ કારણથી પંજાબની બહાર નવા સિખો બહુ ઓછી સંખ્યામાં થઈ શક્યા હતા : અને જેઓ સિખધર્મ સ્વીકારતા હતા તેમને પછી મૂળ ધર્મ સાથે સંપર્ક સાધવાનું અઘરું અને અશક્ય બનતું જતું હતું. તેથી એના અનુયાયીઓ વધતા નહોતા.

વળી સિખધર્મના જન્મ પછી લગભગ એક સૈકા સુધી એ ધર્મનું દોષ પશુ ખાસ શાસ્ત્ર કે આધારભૂત ગ્રંથ નિર્માણ થયા ન હતા. તેમ જ એવી દોષ ‘શિક્ષાપત્રી’ નહોતી જેમાંથી શ્રદ્ધાળુઓ પોતાની અનેક શંકાઓનું નિવારણ જોઈ શકે; અને પોતાની આધ્યાત્મિક ભૂખને

સંતોષી થકે. પરિણામે હિંદી ‘મંથસાહેબ’ના નિર્માણથી, ઇતર પ્રાતવાસી નવા શિષ્યોની જ્ઞાનજ્વાળા છીંપી થકી નહિ; કાગળ કે પંખજમા ન રહેતા હોય એવા સિખધર્મીને તે હિંદી મંથનો બોધ કયાથી સુલભ હોઈ શકે ?

ટ્રેડલીકવાગ એઈ વૈશ્યવર્ગનો સિખ દૂર દૂરના પ્રાતમા મળી શકતો; પણ તેનામા ‘મંથસાહેબ’ને સમજાવી શકે તેવી વિદ્વતા કયાથી લાવવી ?—એ પ્રશ્ન ઘઈ પડ્યો હતો; પરંતુ તામીલ દેશના, આસામના, પશ્ચિમ હિંદના, કે ગાંગપૂત હિંદના વૈષ્ણુવને પોતાના વૈષ્ણુવધર્મના મંથોને સમજાવામા આ પ્રકારનો ભાષાનો અંતરાય નડ્યો નહોતો. કારણ કે એના શિષ્યમાન્ય મંથો સંસ્કૃતમા રચાયા હતા, અને સંસ્કૃત જાણનાર પડિતો તો ગામડામા પણ મળવા સુલભ હતા.

‘મંથસાહેબ’માંનું ‘મીરાંનું’ પદ :

‘મંથસાહેબ’ના નિર્માણની અને તેમા દાખલ કરેલી જ્ઞાનની કવિતાના પ્રકારની ઉપર આપેલી ચર્ચા એટલા પૂરતી અહીં પ્રસ્તુત છે કે ‘મીરાંનું’ એક પદ, ‘મંથસાહેબ’ની પહેલી આવૃત્તિમા દાખલ કરેલું હતું : પરંતુ સિખધર્મીઓની નિર્ણય નિરાકાર ઇશ્વરની ઉપાસનામાં અવતારી કૃષ્ણની ભક્તિનું પદ અભુગત લાગવાથી, ભાઈ બન્નુના ‘મંથસાહેબ’મા દાખલ કરેલું પદ, પાછળથી કમી કરવામા આવ્યું હતું.

‘મંથસાહેબ’માંનું ‘મીરાંનું’ પદ :

મીરાંનું પદ સિખોના ‘આદિમંથ’મા જો કે નથી; છતાં એ ‘આદિમંથ’ની પહેલી નકલ ખીર ભાઈ બન્નોએ કરેલી, તેમાં નીચેનું પદ એમણે સ્વેચ્છાએ ઉમેર્યું છે. ગુરુ અર્જુનના ‘સિકખ’ (શિખ), ભાઈ બન્નોએ સં. ૧૬૪૬મા સ્વહસ્તે ઉતારેલી આ નકલ ‘મંથમાહિય, ભાઈ બન્ને કી ખીક’ નામથી ઓળખાય છે : અને તે અમૃતસરમા

સુવર્ણમંદિરમાં મોજીદ છે. નિર્ગુણ નિરાકાર ઈશ્વરની તથા ગુરુની લક્ષ્મીમાં કૃષ્ણ-લક્ષ્મીનો મેળ ન આવેથી, સંત મીરાંનું આ પદ ગુરુ અર્જુને લીધું નહિ હોય એમ માનવાને કારણ છે:—

“કંચલ નૈન અપને ગુન (મન હમારો), બાધ રહ્યો : માઈ ।

તીસન તીર, વેધિ રારીર, દુરિ ગયો માઈ ।

સ્વામ્યો તવ જાગ્યો નાહિ, અવ ન સહ્યો જાઈ રી ॥ ૧ ॥

તત મત ઔરદ કરો, તૌ ન પીર જાઈ ।

હૈ કોઠક ઉપકાર કરૈ, કઠિન દરદ માઈ રી ॥ ૨ ॥

તિકટિ હૌ તુમ દુરિ નાહિ, વેગિ મિલકુ આઈ ।

મીરાં ગિરિધર દયાલ, તન ફી તપત બુઝાઈ રી ॥ ૩ ॥

કંચલનૈન અપને ગુન, બાધ રહ્યો : માઈ—”

‘સિખોનો ઇતિહાસ’ લખનાર પ્રો. મેક્રલિફે આ પદનો ફક્ત ‘હાલેખ કરેલો છે. તેમણે અસલ પદ ઉતાર્યું નથી’ *

મીરાંનાં પદોનો વર્તમાન યુગમાં પ્રચાર :

વડોદરાના કીર્તિમંદિરમાં શાંતિનિકેતનની કલાશાલાના આચાર્ય શ્રી. નરહાલ બોઝે ‘મીરાંચરિત્ર’ના ચિત્રો લઈત પર આલેખ્યા છે : તે સાથે તેમણે મીરાંનાં પદોની ‘બાની’ પણ તેમણે અંકિત કરેલી છે. એ પદો ખૂબ પ્રસિદ્ધ છે : (૧) ‘મેરે તો ગિરધર ગોપાલ’— (૨) ‘તુમહરે કારણુ સખ સુખ જડિયા’—(૩) ‘મહાને ચાકર રાખીજી’ તથા (૪) ‘મહારે જનમ જનમ દે સાથી :’ (૫) ‘જૂનું થયુ રે, દેવલ જૂનું થયું : મહારો હંસલો નાનો ને દેવલ જૂનું થયું’

* પતિયાલાની મહેન્દ્ર દેવેજીના ‘ઇતિહાસ’ના તથા ‘ગુરુમુખી બાપા’ના પ્રોફેસર પ્રીતમ સિંહ, એમ એ—એમણે હવેની હાલોત સાથે, ‘મીરાંનું’ પદ, અને તા ૧૮-૧૦-૧૯૫૧ના પત્ર દ્વારા મોકલ્યું હતું તે માટે તેમનો હું ધન્યવાદ ॥

ફક્ત છેલ્લું પદ ગુજરાતીમાં છે : આપી સાર્વજનિક જગ્યામાં રથાન મેજવનાથી આ પદો જનતામાં સારો પ્રચાર પામશે : જેમ, મીરાંના 'સંગીત ચિત્રપટ'માં પણ મીરાંનાં અસલ પદો, 'મદાસ-ઢાકિલા' સુબ્બલક્ષ્મીદ્વારા તેટલાં જ લોક-ઝીલાતાં થયાં છે.

મીરાંનાં પદોને નવા યુગમાં પ્રચારમાં લાવવાનું સુભાગ્ય પ્રસિદ્ધ બંગાળી ગાયક અને નાટ્યકાર દિનેન્દ્રલાલ રાયના પુત્ર દીલિપકુમાર રાયનું હતું. મહાત્મા ગાંધીજી સમક્ષ પણ એમણે ઘણાં પદો ગાઈ સંભળાવ્યાં હતાં. ગાંધીજીએ રિત 'આશ્રમ લજનાવલી' દ્વારા પ્રચલિત થતાં મીરાંનાં પદોને પણ અહીં સંભારવાં ઘટે છે. 'ગીતાપ્રેસ' નો 'લજનસંગ્રહ'—ભાગ ૩, કેવલ મીરાંનાં પદોને જ રજૂ કરે છે.

દિલ્હીના પ્રસિદ્ધ 'ગિરલામંદિર' નો ઉપરના માળ ઉપરની ભીંત ઉપર વેદ, રમ્ભતિ, ભાગવત, ગીતા વગેરે જેવા સંસ્કૃત ધર્મગ્રંથોમાંથી અવતરણો લખાવેલાં છે : તેવી જ રીતે 'સંત-આની' નો વિભાગ પણ ત્યાં વિસારવામાં આવ્યો નથી. સંત કબીર, રવિદાસ (રૈદાસ), સુરદાસ, મુંદરદાસ, નરસિંહ મહેતા, મીરાંબાઈ તથા સહજેગાદીનાં ભજનો પણ ત્યાં ઉતારેલાં છે,

મીરાંનાં પણ પદો 'ગિરલામંદિર' ની ભીંત ઉપર લખાવેલાં છે :

(૧) 'હરિ ! છુમ હરો જન કો ભીર.'

(૨) 'હરિ ! મેરે જીવન પ્રાન-આધાર' તથા

(૩) 'રામનામ રસ પીજૈ, હો મનુવા, રામનામરસ પીજૈ.'

છેલ્લું પદ આખું આપીએ :—

“તજ કુસંગ સતસંગ જૈડ, નિત હરિચરયા સુન લીજે :

કામ દોષ મદ લોલ મોહકુ, બહા ચિતસે દીજે :

મીરોકે પ્રભુ ચિરધર નામર, તાહિ રંગમે ભીજે.

—હો મનુવા ! રામનામરસ પીજૈ.”

ખંડ ૨

મીરાંબાઈ-ભક્તિની ભૂમિકા

મીરાંબાઈ-લક્ષ્મીની ભૂમિકા

હિંદમાં લક્ષ્મીયુગ :

વિક્રમની પંદગમી અને સોળમી સદીના લોકજીવન ઉપર વૈષ્ણવ-ધર્મના પ્રભાવમળે અદ્ભુત અસર કરી છે. ચૈતન્ય મહાપ્રભુજીના જીવન-રંગથી બંગાળનો લોકસમાજ નવા ગંગે રંગાતો હતો. ઉત્તર ભારતમાં વલ્લભાચાર્ય અને હિતહર્ષિવંશની જીવનપ્રતિભા જનતાનું આતર જીવન પલટી રહી હતી. વૈષ્ણવધર્મના પુનરુત્થાનકાળની આ સમર્થ ત્રિપુટીએ, કૃષ્ણલક્ષ્મીને જોત વહેવગવ્યો. તેમાં પૂર્વ અને ઉત્તર ભારતનું સમસ્ત લોકજીવન ભીંજાયું અને પાવન થયું : એ લક્ષ્મીપ્રવાહના નીચે દેશ-ભરમાં ફરી વળ્યા.

વૈષ્ણવમતની ચાર મુખ્ય શાખાઓ—મધ્વ, વિષ્ણુસ્વામી, નિંખાક અને રામાનુજમ્મા ગમ અને કૃષ્ણની ઉપાસના ઉપદેશાર્થ : ચૈતન્યે રાધાકૃષ્ણ લક્ષ્મીને પ્રધાન બનાવી; નામસંકીર્તનને ઉપાસનાનું મુખ્ય અંગ બનાવ્યું : અને એમણે બંગાલ અને જગન્નાથપુરીમાં રહી, ગોડીય વૈષ્ણવ સંપ્રદાય શરૂ કર્યો.

વલ્લભાચાર્યની બાલકૃષ્ણની લક્ષ્મી ઉત્તરમાં, ખાસ કરીને મજા-ભૂમિમાં, અને ક્રમે ક્રમે પશ્ચિમ હિંદમાં લોકપ્રિય થઈ. વલ્લભાચાર્ય વિષ્ણુસ્વામી સંપ્રદાયના આચાર્ય કહેવાય છે : વલ્લભાચાર્યના મજામાં આવવાથી, મજાલાપામાં નહીં ઓગસ અને માધુર્ય આવ્યું; અને ‘પદ’ નામથી ઓળખાવાતા ભગિનીગીતોનો જોત એમના ‘અષ્ટછાપ’ના કવિઓદ્વાર દેસભરમાં વહી ગયો.

નરસિંહ અને મીરાના ' પદો ' ઉપર આ ભર્મિંગીતોના ઉદ્ભવની અસર પ્રગટપણે છે. સૈકાઓ પછી થઈ ગયેના દ્વાગમભાઈની ' ગરબીઓ 'ની પ્રેરણા પણ આ કીર્તન સાહિત્યમાથી મળી હતી એમ કહેવાની જરૂર નથી.

ભક્તિનો એક ધસમસતો પ્રવાહ જે દક્ષિણ તરફથી ઉતરમા આવી ગયો હતો તેને ગજનૈતિક પરિવર્તનને કારણે સૂતા પડેલા લોકસમાજના હૃદયમા ફેલાવાનું પૂરું સ્થાન મળ્યું. રામાનુજમાયારે (સ ૧૦૭૩) શાસ્ત્રીય પદ્ધતિથી ભક્તિનું જે નિરૂપણ કર્યું હતું એ તરફ સમાજ આકર્ષિતો હતો. શુજરાતમા સ્વામી મધ્વામાયારે (સ ૧૨૫૪-૧૩૩૩) પોતાનો દ્વૈતવાદી વૈષ્ણવ સ પ્રદાય અવાપ્યો હતો.

એ તરફ પણ લોકવૃત્તિનો ઘણો ઝોક હતો. દેશના પૂર્વ ભાગમા જયદેવના કૃષ્ણપ્રેમસંગીતનું શુજન ઘણું વિરોધી બળો વચ્ચે પોતાની ચોક્કસ અસર ફેલાવી રહ્યું હતું એમા મિથિલાના કોકિલ કવિ વિદ્યાપતિએ પોતાનો સ્વ મેળવ્યો.

ધમ્મિની ચૌદમી સદીમા રામાનુજમાયારની શિષ્યપરંપરામા ગમાનંદ થયા એમણે વિષ્ણુના અવતાર રામની ઉપાસના પર જોર દીધું અને એક જુદો જ સંપ્રદાય ચલાવ્યો. બીજા બાળુ વસભામાયારે પ્રેમમૂર્તિ બાલકૃષ્ણને લઈ જનતાને લક્ષ્મીરસમગ્ર કરી આ રીતે રામ-ભક્તિ અને કૃષ્ણભક્તિના ઉપાસકોની દ્વિવિધ પરંપરા ચાલી.

કૃષ્ણભક્તિ.

જ્યારે દક્ષિણ હિંદમા ભક્તોનું વલણ શ્રીરામચંદ્ર તરફ વળ્યું ત્યારે ઉત્તર અને મધ્ય હિંદ અને બંગાળામા શ્રીકૃષ્ણભક્તિ પ્રચલિત થઈ. દક્ષિણ અને પશ્ચિમ કાર્યારંકમા શ્રી વિ તરપે એ ભક્તિ પ્રસંગે ગમ કૃષ્ણ હરિ વિન એ નામ જ માન લિખ છે. પરંતુ જે ભાવનાથી.

એ સર્વ પૂજ્ય છે તે તો એક જ છે. આ તકને પરિણામે 'લક્ષિત'ની ભાવના વિશેષ વિકાસ પામી. એ લક્ષિતએ પરસ્પર પ્રેમનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. અને તેમા સ્થૂલ ભાવના ભણી : પણ તેની વિશેષ અગત્યની અસર તો એ થઈ કે તેથી જાતિભેદની અવગણના થઈ : અને તે એટલે સુધી કે એક નીચ જાતિનો મનુષ્ય પણ લક્ષિતવડે આધ્યાત્મિક ભાવનાનું ફળ મેળવી શકે એવું લોકોના મનમાં ઠસી ગયું. ઈસુના યૌદ્ધમા શતકના અંતમા અને પંદરમાના આરંભમા અથવા એ અરસામાં આ લક્ષિતનો રંગ ગુજરાતને લાગ્યો. જેને પરિણામે કૃષ્ણલક્ષિતના કાવ્ય-ગ્રંથો ગુજરાતીમા લખાયા.

નિર્ગુણ પંથનો ઉદય :

એક બાજુ પ્રાચીન સગુણ ઉપાસનાનું કાવ્યક્ષેત્ર તૈયાર થઈ રહ્યું હતું ત્યારે બીજી બાજુ મુસલમાનોના વસવાટથી દેશમા જે નવી પરિસ્થિતિ જન્મી તેની દૃષ્ટિથી, હિંદુ-મુસલમાન બંનેને માટે એક સામાન્ય લક્ષિતમાર્ગનો પણ વિકાસ થવા માડ્યો. આ માર્ગ, એકધર-વાદનું એક અનિશ્ચિત રૂપ લઈને તૈયાર થયો : જે ક્યારેક બ્રહ્મવાદ તરફ પણ ઢળતો અને ક્યારેક પયગમ્બરી ખુદાવાદ તરફ પણ ઝુકાવતો. આ વાદ 'નિર્ગુણપંથ' નામથી પ્રસિદ્ધ થયો.

આ વાદ તરફ ઘસડી જનારી સૌથી પહેલી પ્રવૃત્તિ થઈ તે ઉચ્ચનીચ અને જાતભાતના ભેદભાવનો ત્યાગ; અને પ્રજાની લક્ષિત માટે મનુષ્ય-માત્રના સમાન અધિકારનો સ્વીકાર. આ ભાવનાનો પ્રચાર અને

* "દેવની સમક્ષ ખડા ને ખડા રહેવું, તેની સેવા કરવી, તેના ઉપર પ્રેમ રાખવો, તેના પ્રેમપાત્ર થવું, તેની સાથે સંબાળણું કરવું", તેના પ્રત્યક્ષ દર્શન કરવા, તેનું અવળું કરવું : અર્થાત્ સર્વ પ્રકારના ઉપભોગ દેવગાથી જ મેળવવા (દેવને ભોગવવા) - એનું નામ લક્ષિત. " - દી. જ. કૃષ્ણલાલ ઝવેરીદત્ત ગુજરાતી સાહિત્યના માર્ગસૂચક સ્તભો', પૃ. ૨૬.

વિસ્તાર બંગાળમાં જેમ ચૈતન્ય મહાપ્રભુદ્વારા થયો, તે જ પ્રકારે મહારાષ્ટ્ર અને મધ્યદેશમાં નામદેવ અને રામાનંદજીદ્વારા થયો. એ સમયે પ્રવર્તાવેલું સત્ત્વ :

“જાતિ પાંતિ પૂછે નહિ ઘેઈ,
હરિદેહ લજે સો હરિદેહ હોઈ.”

—આજે પણ એટલું જ સાચું છે. નામદેવ જો કે સગુણોપાસક હતા, છતાં મુસલમાનોના અસાચારથી ખીડા પામીને એમણે ‘રામ’— ‘રહીમ’ની એકતા સમજાવવા માટે અલગજાનનો ઉપયોગ કર્યો.

કબીર :

‘પરંતુ નિર્ગુણમૂર્તિના પ્રથમ પ્રવર્તક તરીકે તો કબીરસાહેબનું જ નામ આવે છે. કબીરસાહેબે એક તરફ રામાનંદજીના શિષ્ય બનીને ભારતીય અદ્વૈતવાદની કેટલીક સ્પષ્ટ વાતો મહત્ત્વ કરી, અને બીજી બાજુ કેટલાક સૂફી ફકીર અને ઓલિયાઓ પાસેથી સૂફીધર્મના સંસ્કાર પણ ઝીંચ્યા ! એટલે એમની વાણીમાં કેટલેક ટેકાણે અદ્વૈતવાદની અલક મળે છે અને કેટલેક ટેકાણે સૂફીઓના પ્રેમતત્ત્વની અને ક્યાંક પયગમ્બરી ખુદાવાદની અસર પણ દેખાય છે.

એટલે એમનું લક્ષ્ય એની સામાન્ય લક્ષિતનો પ્રચાર કરવા તરફ હતું જેમાં હિંદુ મુસલમાન બન્ને સાથે દઈ શકે. * એટલે જ એમણે સંપ્રદાયનો પ્રચાર ન કરતાં, શુદ્ધ ઈશ્વરપ્રેમ અને સાત્ત્વિક જીવનનો પ્રચાર કરવાનો હેતુ રાખ્યો હતો. આ રીતે, દેશમાં સગુણ અને નિર્ગુણના નામથી લકતકવિઓની બે ધાગઓ વિકસી પંદરમી સદીના અંતભાગથી માડીને સત્તરમી સદીના અંત સુધી સમાન્તરે વધી રહી હતી. મીઠાના કેટલાંક પદોમાં નિર્ગુણ લક્ષિતની સ્પષ્ટ છાયા જોઈ શકાય છે.

* “કાવ્યોદ્ધારા જ હોકહોક્યમા પ્રવેશ કરી સમય : આપણે કબીર-પંથ એ ‘કાવ્યપંથ’—સાનનપંથ’ છે.”—શ્રી. રમજુલાલ દેસાઈ.

પશ્ચિમ હિંદમાં લક્ષ્મીમાર્ગનો પ્રચાર

પશ્ચિમ રાજસ્થાન તથા સોરઠ અને ગુજરાતમાં પણ લક્ષ્મીમાર્ગનો પ્રચાર હતો અને ગમાનદની બહુ વ્યાપક અસર આ પ્રદેશ પર થઈ ચૂકી હતી * ગુજરાત અને માગવાડમાં ઈસુની ૧૪મી સદીમાં જ કૃષ્ણલક્ષ્મિ વ્યાપક હતી, અને એના જ સુપરિણામ, ૧૫મી અને ૧૬મી સદીના આપણા ગુજરાતી કવિઓ—નરસિંહ, કેશવદાસ, લાલજી, જનાદન, વીરસિંહ, ભીમ, મીંગ વગેરે વૈષ્ણવ કવિઓ—ની કૃતિઓમાં નિહાળીએ છીએ

કૃષ્ણલક્ષ્મિ ગુજરાતમાં નરસિંહ મહેતા થયા તેના સૈકાએ પહેલા વ્યાપેલી હતી, અને પશ્ચિમ ભાગતમાં દ્વારકાનું યાનાધામ પુગણકાળથી જ નહીં પણ ઐતિહાસિક માળથી પણ પ્રસિદ્ધ એવા ચાર ‘ધામ’ માનું એક ‘ધામ’ અને સાત ‘મોક્ષપુરી’ માની એ મોક્ષપુરી હતી એટલે આખાં ભારતના ખૂણેખૂણામાંથી હજારો યાનાળુઓ અને પરકરમાં વાસીઓ લા આવતાજતા હોય એ સ્વાભાવિક છે

દ્વારકામાં શકરાચાર્યનો ‘શાગદામક’ છે અને આ પીઠના શકરાચાર્ય પણ ‘નમો નાગાયણ’ કહી વિષ્ણુની લક્ષ્મીને ઉપદેશતા હતા કારણ કે નાગાયણને એ ‘પરમગુરુ’ કહે છે દ્વારકા ઉપગત સોરઠમાં ખીજી તીર્થ શ્રીકૃષ્ણના તિરોધાનનું સ્થળ પ્રભાસપાટણનું છે આટલા ઉપરથી પણ ગુજરાતસૌગંદ્રમાં વૈષ્ણવધર્મ ક્યાંથી ઉદય પામ્યો

* જુઓ શ્રી મુનશી — *Gujarat and its Literature* p 116

Ramananda's influence in Gujarat was wide spread in later half of the 14th and the 15th century It taught the learned not to spurn the lowly and illiterate but to work with and for them through the medium of their own language

એવો પ્રશ્ન જ ઉદ્ભવવો જોઈતો નહોતો; છતાં ગુજરાતમાં લક્ષ્મિની જ્વાલાઓ ક્યાંથી આવી તે સંબંધમાં ગુજગતી લેખકોએ ખૂબ જિહ્વા-પોહ કર્યો છે

ગુજરાતમાં લક્ષ્મિની જ્વાલા ક્યાંથી આવી ?

ગોવર્ધનગમ ત્રિપાઠીએ ઈ સ. ૧૯૦૫માં પહેલી ગુજગતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખસ્થાનેથી કહ્યું હતું કે, “ ગુજગતના આદિકવિઓ— નરસિંહ અને મીરાંબાઈ—માં લક્ષ્મિની જ્વાલાઓ આપોઆપ પ્રગટી છે, બહાગના દોઈ પ્રેમકની, ‘ નવા ધર્મના પ્રવર્તકની ’ સહાય વિના, એમના હૃદયમાંથી સ્ફુરી જી ”

આ પહેલાં ઈ સ. ૧૮૯૫માં એમણે “ Classical Poets of Gujarat ”ના અંગ્રેજી વ્યાખ્યાનમાં કહ્યું હતું કે “ (નરસિંહ મહેતા અને મીરાંબાઈના સમય વિષે) એમ લાગે છે કે લક્ષ્મિના આ નવા ધર્મના પ્રવર્તક ગુજગતમાં પશુ જન્મી કરતા હતા. અને જે માર્ગે મીરાંબાઈના સાધુ જીવનની ભાવનાની સાથે સાથે જ શ્રીકૃષ્ણની રાસ-લીલાની ભાવના પશુ મીરાંબાઈ તે ભક્તિમાર્ગે, અસ્પર્શના પ્રદેશ જેવા મનમોહન કૃષ્ણના સ્વપ્રદર્શન કરાની, તેણે લોકોના મન હરી લીધા હતા. ”

આમ ગુજરાતમાં જ જન્મેલી કૃષ્ણલક્ષ્મિની જ્વાલા સાપ્રવાયિક સાધુઓની આવજાથી સંતોજ ગઈલા પામી હતી *

* આ વિષયમાં ગોવર્ધનરામભાઈ પછી નીચેના વિદ્વાનોએ ઉપરના મત સંબંધી જિહ્વાપોહ કર્યો છે.

(૧) ગ્વાન દશ કર્નાઈ ‘ વસંત ’ માસિક (‘ કાવ્યવત્સલવિચાર, ’ ૫ ૨૫૬-૨૭૬)

(૨) અ બાલાલ જનની ‘ હરિ-લીલા યોગમ્હવા ’ના ઉપોદ્યાત

(૩) કનેયાલાલ મુનશી ‘ લક્ષ્મિમાર્ગ અને ગુજરાતી સાહિત્ય ’ વધા

સંતપરંપરાનું કાર્ય :

ઈસની સનના પંદરના શતકમા કવિત્વ અને સાધુત્વ બન્ને જોરમાં હતાં. તેથી સંતોનો અને કવિઓનો જુદો વર્ગ પાડવો મુશ્કેલ છે. ઘણાખરા કવિ હોઈને સંત, અને સંત હોઈને કવિ હતા. તેમના ચરિત્રો અદ્ભુત ચમત્કારોવાળા હોય છે. એ ચમત્કારોને ખરા માનવા કે ખોટા—એ જોના તેના વિચાર અને અનુભવની વાત છે : પરંતુ સંત અને કવિ વચ્ચે અભેદ હોવાથી આ સમયની કવિતાનું એકદર સ્વરૂપ વૈગવ્યશીલ, ભક્તિપોષક તથા પરમાર્થસાધક જણાય છે : સંતો અને કવિઓ જખરા ઉઘોગી અને શ્રમ વેડનારા હતા. ઘણાખગએ હિંદુસ્તાનની બધી યાત્રાઓ કરી હતી. આ પ્રમાણે, યાત્રા કરવી એ મોટું પુણ્ય અને જિંદગીનું સાફલ્ય મનાયેલું હોવાથી, ગમે તેવી અડચણ હોય તોપણ તેની પરવા ન કરતા તેઓ યાત્રા કરતા.

આ યાત્રા એટલે હિમાલયના શિખરથી પૂર્વપશ્ચિમ બાજુએ થઈ છેક દક્ષિણ સુધી ફરવું તે : આ પ્રવાસમા અનેક સાધુઓ મળતા; અનેક વાતો જાણવામા આવતી અને અનેક દેશાચાર તથા રીતગિવાજ નજરે પડતા. વળી જુદા જુદા સ્થળોની દેશસ્થિતિ તેમને જણાતી. પોતાની પહેલાના કવિઓના મંથો ઘણે ભાગે તેઓ જાણી લેતા ટૂંકામાં, એ લોકો યાત્રાદારા બહુશ્રુત બનતા. યાત્રાનિમિત્તે બધા લોકોમા ભળી જવાની અને દરેક પ્રકારની માહિતી મેળવવાની અપૂર્વ સંધિ આ સંત-મંડળને મળતી. જુદા જુદા સ્થળોના કવિઓની કવિતા તથા સાધુઓના ઉપદેશ, કીર્તનો, ભજનો અને નિરૂપણો આ યાત્રિકોને સાલજવાને મળતા;

(૪) નરસિંહરાવ દિવેદિયા 'વસનજી વ્યાખ્યાનો,' પૃ. ૪૨, વ્યાખ્યાન ૩મું.

(૫) દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રી. 'વૈષ્ણવધર્મ'નો ઇતિહાસ.

(૬) ડૉ. નોશીરવાન નૂશી : 'Vaishnavas of Gujarat'.

(૭) કેશવશંકર શાસ્ત્રી : 'કવિચરિત્ર,' ભા. ૧.

અને અન્ય ભાષા શીખીને તેમના ઉત્તમોત્તમ વિચારો, ભાવનાઓ અને દૃષ્ટાન્તો મેળવી લઈ, તેઓ તે બધું સ્પર્દેશમાં અને સ્વભાષામાં ભાવતા.

આ યાત્રાણુ-સંતો સઘળા પ્રકારના અનુભવનો લંડાર હતા અને તેઓ પોતાની મધુર લોકભાષાદ્વારા, આ જ્ઞાનલંડાર દેશેદેશ ફેલાવતા. રેલવે-મુસાફરીનો નવો જમાનો શરૂ થતાં પહેલાં, આ સાધુસંતો અને ભક્તકવિઓ જ લોકોના ખરા શિક્ષક અને ઉપદેશક હતા; અને એ જ કારણથી લોકો પર તેમની ઘણી અસર રહેતી : અને લોકો પણ ભાવિક હોવાથી સાધુસંતોને બહુ માન આપતા.

મીરાંની સંત-પરંપરા :

સંતોને આપણે ‘કવિભક્તો’ કહેવા જોઈએ : ખાસ કરીને ગમાનંદ અને કૃષ્ણસાહેબની વાણીની અસર તમે આવેલાંએ સંતો નરસિંહ અને મીરાંના અનુભામીઓ હતા. લોક-સેવાને બદલે સાહિત્ય-સર્જન, એ તેમનો આત્માનંદનો મનપસંદ વિષય હતો. જિમ્મિનો આવેશ અનુભવી, અપાર્થિવ મરતી-ecstasy-મા ચડી જઈ, એ ભજનિકા કાવ્યો કરતા. અલખ, અગમ, ગગન-જ્યોત, બ્રહ્મ-અલરી વગેરે તરવારું ચિંતન કરનારા એ સંતો નિર્ચળિયના ગાનારા હતા : એમાં બધા જ કાંઈ સાચું ચિંતન કરનાર ન હતા : શાબ્દિક અનુકરણ કરનારા પણ હતા. અગમનિગમની ન સમજાય તેની ઘણી વાતો તેઓના કાવ્યોમા જીનરતી. એ પોતે પણ કદાચ સ્પષ્ટ ન સમજે એવી નિગૂઢ શબ્દ-રચના તેઓ કાવ્યમા આણુતા; છતાં એમની કવિતા એકલા શુદ્ધ વૈરાગ્યની નહોતી.

ભજનિકાનાં ભક્તિનાં પદો :

જીવનની અસાગતાના જ એ નર્થ કંપાતો નરોનાં; પરંતુ એમા એમના આત્માની સમાધિના સૂર પ્રધાનપણે સંભળાના. બ્રહ્મના ભેદ પામવાની તાલાવેલીના, વિરહાકુલ ગોપીના, તેમજ સૂદી દિલસૂદીના સૂરેણુ એમા એકીકરણ હતું. આ સંતોનાં કાવ્યોમા ઘાઈ પંથનો

આગ્રહ નથી હોતો : ક્ષેત્ર એક દેવતાની સ્તુતિ હોતી નથી : પરંતુ શરણાગતિ, મસ્તી, આનંદ-ઉદ્વેગ ને પ્રભુવિરહના લાવો તેમાં ગવાયા હોય છે. જીવનની લોહપતા, સ્વાર્થાધિતા, રૂઢિગત પૂજનલજનની સંકુચિતતા, ધાર્મિકતાનો ખાલ આડંબર, ભેદભાવ, જડતા વગેરે ઉપર પ્રસંગ આવ્યો, આ લજનિક સંતો મર્મપ્રહારો કરવાનું ચૂકતા નથી. સાથે સાથે શુભક્તિ પામ્યું તેમનામાં સવિરોધ હોય છે.

ભક્તિજ્ઞાનના કુટુંબના વ્યાપારી :

આ સંતોના સંઘમાં ફેટલાક ઉઘમવંત ઘર સસારીઓ હોય છે : ફેટલાક ઘરસંસારી છતાં સંસારવ્યવહાર ત્યજીને વસ્તીની સહાય પર રહેનારા હોય છે. સંસારી છતાં ભેખધારી આ સાધુ-સંતો, સમગ્ર ભારતવર્ષમાં પ્રસિદ્ધ એવા ગમાનંદ, કબીર, મીરા, નાનક વગેરેની 'વાણી' દ્વારા ફેલાયેલા સંગીન ભક્તિ-જ્ઞાનના પરચૂરણિયા વ્યાપારી જેવા હતા. આ સંતો મહાન તત્ત્વચિંતકોના ઉપદેશોને લઈ, ગામેગામ પહોંચી જતા; અને જાણે કે પોતપોતાની નાની હાટડીઓ માડીને, સરલ વાણી વાટે, ધર્મનું જ્ઞાન ઘેરઘેર પહોંચાતું કરી દેતા. મીરાના લજનો આમ દેશભરમાં ફેલાયા છે તેનું શ્રેય આ સાધુ-સંતોને ફાળે જાય છે. વર્તમાન શુજગતી ભાષાના થઈ ગયેલા મીરાના લજનો, આ માર્ગે જ શુજરાતમાં વ્યાપી રહ્યા છે.

મીરાંના ભક્તિ-સંપ્રદાય :

ડૉ. આનંદશંકર મુવ લખે છે કે : “ અમે મીરાનો ચેતન્યસંપ્રદાયના સાધુઓ સાથે સમાગમ થયેલો સંલગ્નિત માનીએ છીએ : પરંતુ એમનામાં ભક્તિની જવાલા પ્રગટ કરનારી શક્તિઓરૂપે તો જ્યદેવ અને ગમાનંદને માનીએ છીએ. ” (‘ કાવ્યતત્ત્વવિચાર ’ - નરસિંહ અને મીરા, પૃ. ૨૬૧) : એટલે મીરા ભક્ત હતા એ ખરું. પરંતુ તે કયા સંપ્રદાયના ભક્ત કે સેવક હતા તે કહી શકાતું નથી. જો કે મધિવ્ય-

મહાપુરાણ તેમને મધ્વાચાર્યમતે સ્થિતો । (મધ્વાચાર્યના મતની હોવાનું)
કહે છે દેટલાક તેમને રામાનન્દના શિષ્ય રૈદાસની શિષ્યા માને છે.
મીરાબાઈ વૈષ્ણવ હતા અને શ્રીમદ્ભાગવતમાં પ્રતિપાદન કરેલી અનન્ય
કૃષ્ણભક્તિમાં લીન હતા એટલું તો ચોક્કસ

દેટલાક પાશ્ચાત્ય લેખકો (ડૉ. વિલ્સન અને ડૉ. મેકનિકલ) એમણે
' મીરાબાઈનો પથ ' હતો એવો ઉલ્લેખ કર્યો છે, પરંતુ મીરાબાઈએ
પોતાનો કોઈ સપ્રદાય ચલાવ્યો નથી અને કોઈને શિષ્ય બનાવ્યો
નથી * પોતે કેવલ અનન્ય ભક્ત હતા - તેથી તેમને ' સપ્રદાય 'ના
અધિકારમાં પડવાની જરૂર નહોતી વલ્લભાચાર્યના ' પુષ્ટિ સપ્રદાય '
નામથી ઓળખાતા વૈષ્ણવ પથમાં પણ મીરા ન ભળ્યા - તેથી તેમનો
દેટદેટલો તિરસ્કાર અને અવગણના થયા હતા તે સાપ્રદાયિક ' ચોરાસી '
અને ' બસોળાવન ' વૈષ્ણવોની વાર્તામાંથી જાણી શકાય છે તેનો
ઉલ્લેખ ઉપર કરેલો છે

મીરાની કૃષ્ણ પ્રત્યેની ભક્તિ, પ્રપત્તિ અને શમ્ભુગતિ કોઈ સાકડા
પથ કે સપ્રદાયના વાડામાં પુરાયેલા નહોતા એમની ભક્તિના નીર તે
દેશભરમાં વહેનારા અને લોકહૃદયને પાવન કરનારા હતા કોઈ કુડના
પાણી જેવા એ, ભક્તિજલ બ ધિયાર નહોતા

નરસિંહ મહેતાનું એક ભજન છે કે—

“ સન્તો ! અમે રે વહેવારિયા શ્રી રામનામના,
વહેપારી આવે છે બધા ગામગામના— ”

—એમ મીરાનો પણ ' રામનામ-વહેપારી ', હતો અને એ વહેપારમાં

* સરખાવો, ' લોકોક્તિ ' —

“ નામ રહેશે નામસો મુનો સવાને લોક ।
મીરા મુવ જાયો નહી, શિષ્ય ન મૂકયો કોય ”

સંતસાધુઓ વહોરતિયા હતા : જ્ઞાન અને લક્ષિતની નિર્મળ પોઠોને લઈ જનાર—સાવનાર હતા. તેમની વણુજારદ્વારા મીરાંનાં ભજનો દેશપરદેશ પહોંચી જતાં હતાં.

મીરાંએ પોતાનાં પદોમાં કોઈ નવો સિદ્ધાંત પ્રતિપાદન કર્યો નથી : કે કોઈ મતનું ખંડનમંડન પણ કર્યું નથી. છતાં, મીરાંની જેમ બાલ-પણમાં વૈધવ્ય પામેલી અને તેથી મીરાંની પેઠે ગાતી, અને કૃષ્ણલક્ષિમાં જીવન ગાળતી એવી, લક્ષ્મીઓને ‘મીરાંબાઈ’ થઈ ગયાનું કહેવામાં આવે છે ખરું. *

* આ સાથે સરખાવો, ‘સતી યજુ’ પદનો ધ્વન્યાર્થ : દક્ષ પ્રજાપતિની પુત્રી સતી મહાદેવને પરણ્યાં હતાં; તેમને પિતાએ પોતાને ત્યાંના યજ્ઞ-પ્રસંગે બોલાવ્યાં નહોતાં : છતાં પિતાને ઘેર જવામાં શો વાંધો ?—એમ માની, શિવગણ સાથે એ ગયાં. કોઈએ તેમને સત્કાર્યા નહીં : બોલાવ્યાં નહીં : તેથી સ્વમાન સાચવવાની ખાતર સતી યજ્ઞમાં પડ્યા અને બળી મર્યાં ! તેથી ‘સ્વમાન ખાતર જીવ આપવો’ એવો અર્થ તેમાં લખ્યો અને ‘સતી-વત્ આચરણ કરવું’ તેને ‘સતી યજુ’ કહે છે : તેમ ‘મીરાંબાઈ યજુ’માં પણ એવો ધ્વનિ રહેલો છે કે મીરાંની જેમ ‘બાલાનેગન’ રહેવું.

ખાંડ ૩

મીરાંબાઈ-કવિતાનો સંદેશ

મીરાંબાઈ-કવિતાનો સંદેશ

મીરાંતું જીવન અને કવન :

‘મીરાંની કવિતા અને જીવનને એકબીજાથી જુદા ન પાડી શકાય એમના જીવનગૂંથના નિર્ઝરશુભાથી એમની કવિતા બની છે એમના કવિતાના ગૂંથપ્રવાહમાંથી એમનું જીવન રચાયું છે અને એ બન્ને-એમનું જીવન અને એમની કવિતા—એકબીજામાં એટલા બધા એકત્રિત છે કે એમને છૂટા પાડતા બન્ને અતિ સામાન્ય બની જાય.)

“બાલપણથી જ મીરાંનું મન સાગરમાં રાગેલું નહોતું અસંત પ્રણયભાવનાના વેગથી એમની આત્મવૃત્તિ રંગાયેલી હતી. આ વૃત્તિ ભક્ત પિતામહને ત્યાં બાળપણમાં પોષાઈ. વૈધવ્યે એને જીવનમાં વણવાની તક આપીઃ મહાગણીપદ અને રાજકુળે એમના સંસ્કારો વિકસાવ્યા. અને પ્રતિકૂલતાઓ સામે ઝઝૂમતા ટકવાની તાકાત અને માનેલા આદર્શનો સાક્ષાન્કાર કરવાનો હિસાબ આપ્યો. અને આ બધાના પરિણામે એમના વિકાસ પામેલા વ્યક્તિત્વે આદર્શની પાછળ આત્મસમર્પણ કરી ચિત્ત જીવતા મેળવી ** - (‘મીરાંબાઈ-એક દષ્ટિ :’ સૌ. લીલાવતી મુનશી.)

* કોઈ પણ ભજનમંડળી મીરાંબાઈના પદ વચ્ચે લખેલી અને સૂની પડી નય છે સરખાનો, શી ચ દ્રવ્યમ મહેતાએ ‘રતન’ નામના કથા-કાવ્યમાં કરેલું ભજનમંડળીનું વર્ણન —

“સજીવન કરે વળી રસ હમ મયી કંઠ કો,
દયા, મીતમ કે કબીર, નરસૈ, ‘મીરાં કે પ્રણુ”

મીરાંના જીવનની લોકપ્રિયતા :

“ મીરાંબાઈની લોકપ્રિયતાનાં એક નહીં પણ અનેક કારણો છે : લોકો પોતે ઘણી સામાન્ય રીતે જીવે છે, પણ એકંકિના જીવનની અદ્વિત-તામાં એમને ઘણો રસ પડે છે. અને તેમાં જે આ તો સ્ત્રીજાતિ, રાજ-કુળમાં જન્મેલી, મહારાણીપદને આટે નિર્માયેલી-એની-સ્ત્રીનો જન્મ લોકહૃદય પર કેમ ન ચાલે? એનો પ્રતાપ ગિરધરલાલના સાક્ષાત્કાર અને ચમત્કાર કરવાની માન્યતા પર રચાયો છે. એમની શ્રદ્ધાની અવિચલતા-થી એમનો પ્રભાવ ફેલાયો છે. ઉપરાંત પ્રવાસને લીધે એમનું લોક-ભાવાજ્ઞાન વધુ” અને કવિના રચવાની એમની શક્તિએ એમને ઘણા પ્રાંતોમાં પરિચિત કર્યાં. હજારો વર્ષોથી આર્ષહૃદયને આકર્ષનારો કદાન અને તેથીયે સનાતન એવો કૃષ્ણનો પ્રેમ એમણે પ્રિયતમ-ભાવે ગાયો; અને તે જે પંડિતાર્જુનું પ્રદર્શન કરવાને નહીં, પણ લોકોના નિત્યજીવનના પ્રસંગોમાં રસિકનો ઉમંગો પૂરીને. મીરાંની લોક-પ્રિયતાના આ બધાં કારણો છે. ”-(‘ મીરાંબાઈ-એક દષ્ટિ : ’ સો. લીલાવતી મુનશી.)

સરલાસ તથા મીરાંબાઈ-બન્નેની કૃષ્ણભક્તિનો આધાર ‘ ભાગવત ’ તથા ‘ ગીતગોવિંદ ’ પર છે; છતાં મીરાંના પદોમાં એક વિશેષતા છે. પોતાના ઇષ્ટદેવને ભક્તિની અંજલિ આપવા આટે સગદાસે ગોપીઓનો આશ્રય લીધો છે; પરંતુ મીરાંને એવા કોઈ માધ્યમની જરૂર પડી નહોતી; કારણકે મીરાંના ગિરધરગોપાલ મથુરામાં કે દ્વારકામાં વસના નહોતા; એ તો એમના હૃદયમાં જ વસી રહ્યા હતા; અને લીધે મીરાંની કવિતામાં વ્યક્તિત્વની જિંદી છાપ પડી છે. હૃદયના સાચા ઉદ્ગારો દેવાને લીધે, એ કવિના ભાવભરેલી પણ જની છે. તેથી જ એ કહે છે : “ બન્ને મેરે નેનનમે, નંદલાલ ! ”

મીરાં-રાખી લલિતાદ્વારા હિતાવેલાં પદ :

મીરાંબાઈ મેડના હોટીને જંદાવન તરફ ચાલ્યાં ત્યાં ત્યારે કૃષ્ણ-

લકતોનો એક મોટા સમૂહ એમની સાથે થયો હતો. તેમાંથી એમની દાસી લલિતા તો તેમના બાલ્યકાળથી એમની સેવામાં રહી હતી : અને મીરાના જીવનની કષ્ટેક્ષણીની એ સાક્ષી હતી. વયમાં મીરાથી સહેજ એ મોટી હતી. એને જ સંબોધનમાં મીરા ‘માઈ’ કે ‘સખિરી’—કહે છે. આમ એ દાસી હતી, પણ મીરા પ્રત્યે ‘એતુ’ વાતસલ્ય અને સખીપ્રેમ એટલા ગાઢ હતા કે એ બંને એકબીજાથી જરાયે જુદા પડ્યા નહોતા.

કહેવાય છે કે એ સખીને દમનો વ્યાધિ હતો તે, વૃંદાવનમાં આવ્યા પછી, નિર્મૂળ થઈ ગયો હતો. એક પદમાં આપ્યું છે કે—

“ જોગ જતણુ ના ગહારો દોઈ, સ્યામ તુમહારી માયા .

વૃંદાવણુરો દરસણુ પાયા, કયન હો ગઈ કાયા ”

મીરા રણછોડના મંદિરમાં જે દિવસે સમાધિરથ થયા—સમાઈ ગયા—તેની પહેલી રાતે જ, દોઈ નવપરિણીતાની જેમ શૂંગાગ સજીને એ મીરાની સામે આવીને ઊભી ગઈ હતી; અને મીરાને છેલ્લા પ્રણામ કરી સમુદ્રની લહેરોમાં એ સમાઈ ગઈ હતી; એનો અંતરાત્મા કહેતો હતો કે મીરાના જીવનની અવધિ પણ હાથવેતમાં હતી તેથી તેમનો વિરહ થત પહેલા પોતે તેમની અગ્રેયરી બની !

આ દાસી લલિતા, મીરાના ગયાતા પદોને લખીને સાચવી રાખતી હતી આ લલિતાદ્વારા લખાયેલી એક પોથી દ્વાગકાંધીશ ગણુછોડરાયના મંદિરના ભંડારમાં ધણુ વર્ષો સુધી સચવાઈ રહી એ પદોની પોથીની ભાવિક જનો પૂજા કરતા હતા; અને વિવિધ ઉત્સવોના પ્રસંગે, મીરાના પદો એ પોથીમાંથી ગવગવવાની પરંપરા વર્ષો સુધી ચાલુ રહી હતી. એક શ્રીમાન લકતે આ પોથીને કિનખાળ અને ઝવેરાતથી મઢાવી આપી હતી. લલિતાદાસીની આ વાત ગુર્જર પ્રદેશમાં અનુશ્રુતિથી ચાલી આવી છે.

સત્તરમી સદીના પ્રારંભમાં ગુજરાતના કોઈ મુસલમાની સૂબાએ જ્યારે ઝોખામંડળમાં આવી લૂંટ ચલાવી હતી ત્યારે દારકાના જગતમંદિરની લૂંટની સાથે, મીરાંના પદની આ પોથીને જડેલા સોના અને જવાહિરથી લલચાઈને, એ પોથીગતને એ ઉપાડી ગયો હતો. આ સૂબાની ખીજ પેઢીએ કોઈ નાનાલાલ ભગતમલ નામનો તેમનો દીવાન થયો. તેણે સોનું તથા જવાહીર કાઢી લીધા પછી બચેલી કાગળની પોથીને, ફરીથી પાછી મંદિરમાં પધગરી હતી.

કોકોરવાળી સં. ૧૬૪૨ની પોથી :

આ પ્રાચીન પોથી ઉપરથી કોકોરના ભટ્ટજી મયાશંકર દીનદયાલ મહેતાના પૂર્વજોએ સંવત ૧૬૪૨માં નકલ ઉતારી હતી. આ પ્રાચીન પ્રતિ જા" x ૩ા" ઈંચના માપની છે. એમાની લિપિના અક્ષરો ગુજરાતી-દેવનાગરીના મિશ્રચુવાળા છે : અને લાખાનો મરોડ જૂની પશ્ચિમ રાજધાનીનો છે : એમાં નથી શુદ્ધ દિહી કે નથી શુદ્ધ ગુજરાતી : તે વખતની વ્યાપક દેશલાખામાં જિતારેલાં આ ૫૬ લાખાની દૃષ્ટિએ બહુ કીમતી છે. આ લલિતા સખીનો ઉલ્લેખ ભક્ત ધ્રુવદાસરચિત 'ભક્તનામાવલી'માં થયેલો છે : જે ચોક્કસ બતાવે છે કે લલિતા નામે કોઈ સહચરી મીરાંના સાથમાં હતી :

• “લાજ જાડિ ગિરિધર ભજી, કરી ન કણ કુલ કાનિ ।

સોઈ મીરા જગ વિદિત, પ્રકટ ભકિતજી ખાનિ ॥

લલિતા હૂ લઈ ખોલી કે તાસોં દો અતિ દેત ।

આનંદ સો નિરખત ફિરે, વૃન્દાવન ગસ જેન ॥ ”

લલિતા ઉપર મીરાંનો ગાઢ પ્રેમ હતો એવા આ ઉલ્લેખથી ગુજ્જ પ્રદેશમાં પ્રચલિત લલિતા સંબંધી અનુચ્ચુતિ થર વિશ્વાસ વધે છે.

મીરાંનાં પદ આવી નિત્યપરિચિત સખી અને દાસીદ્વારા જિતારી લેવામાં આવતા હતા તે વાત માનવા જેવી લાગે છે *

મીરાંની પદરચના :

સાદી છતાં વેગવતી સૈદ્ધીમાં ગૂંથેલા મર્મસ્પર્શી લાવો, નિઃપ્રયત્ન સંગીતવાળી કડીઓની શોભા, ટૂંકાં પદ્ય સત્યદર્શી વર્ણનોની સજીવતા અને અપૂર્વ સુકુમારતાવાળાં લાવોને, વ્યક્ત કરતાં વાણીના ઉચ્ચારણો—આ બધું વાચકના તથા શ્રોતાના મન પર જળરો ભદ્રુ કરે છે. મીરાનો શુદ્ધ અને મસ્ત પ્રેમ જગતની તુચ્છ જાળમાંથી પામત હૃદયને છોડાવે છે, અને અનન્ત આનંદ અને પ્રેમથી ભરપૂર એવા કંપનાના આહ્વાદક પ્રદેશોમાં આપણને લઈ જાય છે. આથી જ મીરાના પદો આપણાં લોકહૃદયમાં અમર સ્થાન પામી રહ્યાં છે

પદોનું આત્મ-લક્ષીપણ :

મીરાના ધણાખગ પદો આત્મલક્ષી જ છે, કારણ કે મીરાનો ક્ષિભરાઈ જતો પ્રેમ જ તેમના પદોનો વિષય બનેલો છે. કાનુકાની સાથે તેમને પ્રીતિ બંધાઈ હતી, તેથી તે સંસારીના ક્ષણિક સુખને તુચ્છકારીને ચોતાનું અખંડ સૌભાગ્ય પતિરૂપ શ્રીકૃષ્ણમાં જ માનતા હતા.

મીરાને એ કૃષ્ણની ‘પ્રેમકટારી’ લાગી હતી. તેથી તેમને ‘જગ આરો લાગ્યો’ હોતો. તેમના મહેલમાં ‘હરિસતનનો વાસ’ હોતો, તેમના દિયરે જ્યારે તેમને ‘સાધુની રાગત’ છોડી દેવાનો સંદેશો કહાડ્યો.

* જુઓ, હમણાં જ સ્વર્ગસ્થ થયેલા પ્રો. લલિતાપ્રસાદ સુકુલ, અધ્યક્ષ, દિલ્લી વિશ્વકોશ, કલકત્તા વિદ્યાપીઠ એમનો લેખ ‘પદાવલી-પરિચય’—‘મીરા-સ્મૃતિ ત્રય’ (૧૯૫૦), જગ્યાય દિલ્લી પરિષદ]—જેમણે ડાકોરની સં. ૧૬૪૨માં જિતારેલી હસ્તલિખિત પ્રતિ ઉપરથી લલિતા સખીની શ્રોતૃસ્મૃતિ નોધી છે, તથા પદ ૧-૬૯ પશ્ચિમ રાજસ્થાનીની લોકસાધામાં ત્યાં જોવાયાં છે.

જાળમાં મીરાએ રાણાને ‘નગપાટ હોડી દેવાનું’ કહાવ્યું હતું : અને ત્યારે તેના આખરે મીરા ગણાનો ‘કૂડો દેશ’ હોડી, દેશપરદેશ આયજા : માગમાં તેમને ‘સત’ અને ‘રામ’ બંને મળ્યા : અતમા લાખી યાત્રા શ્રીકાશિની કરી : મીરાની ભક્તિ એટલી બધી હૃદયપૂર્વક, એકનિઃ અને અનન્ય હતી કે લોકોએ તેમને દ્વારકાધીશની મૂર્તિમાં સમાઈ ગએલા જ કહ્યા છે.

મીરાંની કાવ્યસંપત્તિ :

મીરાબાઈની કાવ્યસંપત્તિ બહુ વિપુલ નથી. અને જે પ્રાપ્ય છે તે પણ છૂટક પદતામ્રો રૂપે છે : લાખા ‘કગણ પ્રથો કે મઈ સગલ કાવ્ય એમનું એલું બાણવામા નથી’* .

‘નગસી કે માહરો’ :

‘નગસી કે માહરો’ નામે એક પ્રદરણુ મધ્ય મીરાંને નામે ચાલે છે તેમાં કેટલુંક તથ્ય છે. તેમના યોગ્ય વર્ષોના પુરોગામાં એવા ગુજરાતના ભક્તકવિ નગસિંહ મહેતાની ભક્તિનું આહ્વાન્ય તેમના સાબળવામાં આવ્યું હોય તે તદ્દન સંભવિત છે. વળી તેમનો દ્વારકાનિવાસ પણ આ દ્રષ્ટિકોણના સંભવને પ્રુષ્ટિ આપે છે. એકાદ પદમાં આ પ્રશ્ન-અનુમતનો પ્રસંગ પણ તેમણે ગામો સંભવે છે.

‘મતલામાનું રસણ’ :

બીજું એક લાણ કાવ્ય-આધુનિક ગુજરાતી લાખામાં મીરાંને નામે ચાલે છે તે-‘નરણુ નરણું હેત તમારું નદવા રે લોત’થી શરૂ

* નવાઈ જેવું છે કે લગભગ બધા જ, મીરા સંબંધી લખનારા લેખકો, ‘મીરાંબાઈની ટીકા’-જે રાણા કુલાની રચેલી સંપૂર્ણ લાખામાં છે, તેને પણ પરપરાપ્રાપ્ત દ્રષ્ટિવત્ હોય તેમ, મીરાબાઈની કૃતિ બેમી ગણાવે છે. અને બીજી ‘રાગબોધિનિ’, નામે ત્રય પણ એમનો રચેલો હોવાય છે, એમ છક છેલ્લા, ડૉ. મીરીચંકર બોઝાજીએ પણ ‘હરપુર રાગ્યમ ઇતિહાસ’ની અદર વસ્તુમ કહ્યો છે. છતાં હવે બેઝંબે કે એવા કોઈ વ્યવસ્થિત પદસ મદનો પત્તો હજી લાગ્યો નથી.

થતુ “સતભામાનુ રસણુ” એ કાવ્યનો વિષય, કૃષ્ણના દ્વાગિકાનિવાસ દરમ્યાનનો છે અષ્ટપટગણી પગ્ણ્યાના સમયનો છે મોટે ભાગે મીરા ખાઈએ ગોકુલવૃદ્ધવનના કૃષ્ણની લીલાઓને જ પદોમાં સભારી છે છતાં મીરાના પણ ઉત્તર જીવનમાં થયેલા દ્વાગિકાનિવાસને લીધે તેમને દ્વાગકાપીશના જીવનમાંથી, પત્નીએ કરેલા પ્રણયકલહનો પ્રસંગ-સ્વાધીન પતિકા-ખડિતા નાયિકાના રોડનો પ્રસંગ-ગમી ગયો હોય એમાં કશું અસંભવિત નથી.

છતાં એ ‘રસણુ’નો ગરબીનો ગ્યનાખંધ, તથા તેનું લમાણું જોતા, મીરાના સમયમાં-એટલે જ્યારે મુક્તકો જેવા પદો રચવાની પ્રણાલિકા આવું હતી તેવા વખતમાં-આનો અસંભવ માનવાનું મન થાય છે. વળી ‘રસણુ’ના ગીતની છેલ્લી ‘છાપ’, “મીરાનો સ્વામી રે મોહોલ પધારિયા રે લોલ”, એ પણ તદ્દન જુદી પડી જાય છે તે ઉપરથી એ કાંઈ મીરાના અનુગામી કવિની કૃતિ હોવાનો વિરોધ સંભવ પડે છે.

(મીરાના પદોની ગોકુલણી

મીરાના છુટક પદોમાં અનેક વિષયો સ્પર્શ્યા છે. છતાં સૌમાં પ્રદોષાયેલો ‘ગિન્ધર ગોપાલ’ ની લક્ષિતો તત્તુ તેમાં ઢાંક્યો રહેતો નથી. મીરાના પદોની ગોકુલણી કહવા માટે એ સિદ્ધાંતો મદદગાર થાય તેમ છે. એ-તો મીરાના જીવનના પ્રસંગોની સાથે સાથે જે પદો રચાયા પડેલાય છે અને સંભવે છે તે તથા તેમના નિવાસના સ્થળોને અનુસરીને, કૃષ્ણ જીવનના તે તે સ્થળની લીલાઓ વર્ણવવાની સ્ફુર્ણા તેમને થઈ હોય એમ માનીને પદાવલીની ગોકુલણી રચ્ય લાગે છે.

ખીજી રીતે, પદોના મુખ્ય અને ગૌણ વિષયો અને કવિની માનસિક સ્થિતિને અનુસરી પદોને “પ્રાર્થના, મિત્રનોત્તર પ્રાર્થના, વિગ્ધ વિગ્ધ પ્રેમ, દર્શનાનંદ શિષ્યામણુ અથવા ચેતાવની નિશ્ચય, નામ ગુણ, ગુરુમહેશ્વર, પ્રેમ પ્રેમાનાથ, તત્ત્વજ્ઞાન, નિર્ગુણ ભગિનિ”-એ

પ્રમાણે ભાવનાના તત્ત્વો દેવ આજ આજગ મળીને ગાવી શકાય તેમ છે શ્રી 'વિયોગી દરિ' એ 'ગીતા પ્રેત' હાગ પ્રજા કરેલા " ભગ્ન સમ્રાટ-ભાગ તીસગ "મા આ પ્રમાણેની મીનના પદોની વિવિધ પ્રયોજના દર્શાવે છે શ્રી પદ્માવતી 'સમનમ'—એમણે 'મીંગ બૂંડલ પદસમ્રાટ' (૧૮૫૩)મા પદોના વિવિધ ઉપગત, ભાગ (માગવાડી દિલીવર તથા ગુરુગી) પ્રમાણે વિભાગ યોજ્યા છે

(મીંગના પદોની સખ્યા હજી અનિશ્ચિત છે છતાં નજીસોધી ભાગ્યે તે વધારે હોય) 'વિયોગી દરિ'ના સમ્રાટમા વધારેમા વધારે (૨૦૧) પદો આપ્યા છે, પરંતુ, મીનના પદોની પામ્યુદ્ધિ સાથેની આધારભૂત મહાવ એવી આવૃત્તિ હજી પ્રજા ધરાવી આપી છે અને તે પ્રજા કરવા જેવી છે

‘નગસીદ કા માદગ’

મીંગના પ્રમુખનક માન્ય તરીકે આ 'માદગ'ની નેપ જગ વીગતના આપવાની જરૂર છે 'નગસીદ' માદગે મમન, માવે મીંગ દાસી—એવા પ્રતિષ્ઠિત વેખવળ ભવિષ્યમા મીંગજાઈએ પોતાની મિથુના નામની સખી તથા ભાગ્ય મહાત્માને સભાગી હોવી એમ લાગે છે • ખુદ નગસીદ મદનના, પોતાના જીવનમમત્રિના પદો જેમ મળી આવે છે તેમ, મીંગજાઈએ મદનના જીવનમત્રિની અદ્યક્ષ પ્રમુખ ભરેલી યથા, તેમના હાથનિવાસ દ્વારા સાચી રીતે અને નોરના એ વેળવમતને પોતે આ રીતે આપી હાથ તે ને મર્યાદા નભવિત રે

‘નગસીદ કા ભરે માદગ’

૫ તુ અન્ધારે જે સ્વપના 'ન સિ' મદન કા ૧૧ મદરા' પ્રાપ્ત રે ને ઉપ-દા, ન સિ ના 'દાનના પદો તુ. જી' 'દાનના'

• નુમો ના પદ ૧૫ પદો નહિ ની
મદરા મિદરા ભવન વખતી

જેવું સંપાદન તથા સસ્કરણ પ્રેમાનંદના વખતમાં વિતૃત સ્વરૂપે થયું હતું, અને પ્રેમાનંદનાં ૨૬ કડવાંના 'આખાઠરણ'નો દયારામભાઈના સમયમાં ૯૨ કડવા સુધી જેમ વિસ્તાર થયેલો મળી આવે છે તે પ્રમાણે, આ 'મામેગ 'નુ' પણ થયું સંભવે છે : 'બડા માલરા'માંના * અંતભાગના ઉલ્લેખથી આ અનુમાન પુષ્ટ પૂતે છે :—

“ સોલા સે' સોલો (સં. ૧૬૧૬) નરો, વિક્રમ સંવત જનન :

ચવદાસે ઇકિયાસિયા (૧૪૮૧), શાકે શાલિવાહન—

જે ગાવે સીખે સુણે, વૈકુંઠા રો વાસ :—

હરિનામે રતનો બસે, હરિસકતનંદ્ર વાસ.

લિખે પઠે ગાવે સુણે, કહે કહાવે કાવ્ય :—

ખાતી રતનો યું લણે, ગડિ સહસ્ર ફલ હોય.

• મુખસારણ કૃપા કરી, સદ્ગુરુ દઈ સુબુદ્ધિ :—

રામરતન શિવકરણ ચહ, શોધ કર્યો અતિ શુદ્ધિ.

અંધ પુરાતન આદેશ, પરત મિત્રી મનભંજ :

અતિ મહિનત બહુકષ્ણે, શોધ કર્યો મત ગંજ.

કંઠ છૂતો વાહી જિતો, મુખતે લીયો જિતાર :—

કષ્ટ પદ નયે બનાય કર, અગલે દીયે સુધાર.

નયે મિલાયે અંતરે, અશુદ્ધ દીયે સગ દાર :—

દોહા સકલ નખા ધરે, અરુ સોરકા નવીન.

શુનિજન-ગાયન લક્ષ્મિ-હરિ, સગ હિ નસિક કર લીન. ”

આ પ્રમાણે ઉપર આપેલા લાખા જિનારા ઉપરથી સમજી શકાય છે કે નરસિંહ મહેતાની પુત્રીના મામેગ વખતે શામલશા રોઠે જે અદ્વૈત

* ‘ નરસિંહ મહેતા કા બડા માલરા ’ : રચનાર સદા શિવકરણ રામ-રતન હંદોરનિવાસી (વેંકટશ્વર પ્રેસ, સં. ૧૯૨૫) : પ્રથમ રચ્યું સં. ૧૯૨૫માં, પછી પોતે જ તેનો વિસ્તાર કર્યો સં. ૧૯૪૦માં.

મદદ કરી હતી તે ભગવદ્દલીલાનો પ્રસંગ મીરાંબાઈએ અવશ્ય ગાયો હતો: ખેદની વાત એટલી છે કે એ અસલ ૫૬ હજી મેળની ચકાણું નધી; છતાં મારવાડમાં ખૂબ લોકપ્રિય બનેલા ‘બા માલરા’માં નોંધાયેલો ઉલ્લેખ વિશ્વાનપાત્ર છે.

મીરાંનાં પદોની ભાષા :

જન્મથી મારવાડી, લમ-કારણથી મેવાડી, રૂંદાવનના વસવાટથી મળવામી અને ઉત્તરકાશમાં દાગ્દાવાસી યુવાને કારણે, મીરાંબાઈનાં પદોમાં જુદી જુદી ભાષાની છાટ દેખાય છે. મીરાંનાં પદોની અસલી ભાષા મારવાડી રાજસ્થાની છે; અને બહુધા તે સમયના પશ્ચિમ દિંદીની વ્યાપક ભાષા “જૂની પશ્ચિમ રાજસ્થાની” કહેવાય છે: જે કો. ટેસીટોરીએ, શુન્ગતસદિત આખા પશ્ચિમ રાજસ્થાનની એક ભાષા હોવાનું, અનેક અન્યથા યુગવાથી સિદ્ધ કરી બતાવ્યું છે: એ જૂની રાજસ્થાની જ શુન્ગતી તથા માન્વાડીની વચ્ચેની છે: રાજસ્થાની, ભાષાની ચાર ‘બેલીઓ’ છે. મારવાડી, જયપુરી, મેવાડી અને માળવી: મારવાડીનું જૂનું માદિલ ‘કિંગલ’ નામથી પ્રસિદ્ધ છે. જયપુરી અને મારવાડી શુન્ગતી સાથે, મેવાડી મળતાપણ સાથે, અને માળવી જુદેલખાંડી સાથે ખૂબ મળતી આવે છે. *

એટલે જે વખતે જૂની રાજસ્થાની ભાષા વધુ માન્યતા ૩૫ લેવાની તૈયારીમાં હતી, તે જ સંધિના સમયમાં મીરાંબાઈનાં પદો રચાયા હતા. હનલિખિત શુટકાઓ-જે વગમત બને વાં નોટલા જૂના હોય છે + તેમાં ઉત્તાગયેવાં મીરાંનાં પદોમાં, જે વખતે મારવાડી-શુન્ગતી-મળ-અને દિંદીના જુદા કાંટા પડવાની તૈયારી હતી તેવા, સંધિમાળની

* જુઓ, બ જુ રવામસુદરદાસ: રચિત “દિંદી માવમય નિગમ”.

+ ટાકોરાગંધી મહેલો ગ્રંથો સં. ૧૬૪૨માં લેવાયેલો છે. એરે હનમત સાડીવણમે ૧૫૧૧ રહેલો દેવાય.

ભાષા સચવાઈ રહી છે. ખાસ કરીને રામાનંદી સાધુઓના નિત્યપાઠના શુટકા તેમના “રામદ્વારા”માં રાખવામાં આવે છે : તેમાં ખીજ ‘સંત-ગ્યાની’ સાથે, મીરાંનાં પદોની લાક્ષણિક ભાષા અસલી રૂામાં જોવાને મળે છે.

‘રામદ્વારા’ના શુટકામાં નરસિંહ મહેતાનાં પદો :

આ શુટકાઓમાંથી મીરાંનાં પદો ઉપરાંત ગુજરાતના-સોગંડના લકતકવિ નરસિંહ મહેતાનાં પણ કેટલાંક પદો મળી આવ્યા છે. તેની ભાષામા મારવાડી-રાજસ્થાની અને મધ્યકાલીન ગુજરાતીની પહેલી ભૂમિકાનાં ચિહ્નો સ્પષ્ટ જોઈ શકાય છે. * એટલે જ નરસિંહ-મીરાંના સમયની ભાષામાં ઘણું મળતાપણું રહેવા પામ્યું છે. મારવાડી અને ગુજરાતીનાં નિરનિરાળાં સ્વરૂપ, અકબરે ઈસ્વીસન ૧૫૮૪માં ગુજરાત પ્રાંતની સરહદ નવેસર નક્કી કરી અને દક્ષિણ રાજસ્થાન, માળવા તથા ખાનદેશના ભાગને ગુજરાતથી જુદા પાડી દીધા—ચારથી, અસ્તિત્વમા આવ્યાં હોય એમ જણાય છે.

“તળ ગુજરાતમા જન્મી, વસી, અને જીવન ગાળી જેણે ગાયા કયું” છે એવા નરસિંહ મહેતાની ભાષા પણ બ્યારે હાલની ગુજરાતી જેવી નહોતી ત્યારે, જીવનના ઉત્તરકાળમા માત્ર દ્વારકાનિવાસી અનેવા મીરાંબાઈની ભાષા ‘વર્તમાન ગુજરાતી’ ન હોય એમા નવાઈ નથી. છતાં મીરાંના ઘણાં પદો હાલની ગુજરાતી ભાષામા મળી આવે છે તેનો અર્થ એટલો જ કે કંઈપર પગથી ઊતરી આવેલા પદોની ભાષા, સમયાનુસાર સ્વરૂપ બદલતી ગઈ; અને તેથી તેનું હાલનું સ્વરૂપ જ આપણને મળ્યું છે.” ‡

* જુઓ, શ્રી. મંજુલાલ મજમુદારનો લેખ “નરસિંહ મહેતાનાં પદોનો મારવાડી પ્રચાર.” [૧૨મી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અહેવાલ, અમદાવાદ (૧૯૩૬)મા પ્રગટ.]

‡ શ્રી. હોમનલાલ અંબરિયા ‘સાહિત્ય પ્રવેશિકા’ (૧૯૨૨), પૃ. ૬.

લાલણનાં કાવ્યોની વિવિધ ભાષા -

પગલું જે જે લખાણ કંપન-પગથી નહિ, પણ પોથીમા સચવાઈ ગયેને ટકી ગયા છે તે લખાણમા તે તે નમયની ભાષા નહીં શકાત એવા પુગવા તેમા ટકી ગયા છે. C. I. હમ્મરૂપે કવિ લાલણના જે કાવ્યો કંપન-પગએ પ્રચાન્યા આન્યા તેની ભાષા બદલાતી ચાલી. પણ તેમની 'કાદમરી'ની પદ્યમાં, લિખિતરૂપે ગદ્યવાદી તેમા તેમના સમયની અસલી ભાષા સચવાઈ ગઈ છે.

કબીરનાં મારવાડી પદોની મિથ ભાષા

“કબીરનું કાવ્ય પણ એવા સમયની ગયના છે ત્યારે હિંદી અને રાજસ્થાનીને જુદી ભાષા ગણવામા આવતી નહોતી. તે સમયે એક જ દેશભાષા હતી જેમા ઉત્તર ભાગની જનતા પોતાના હૃદયભાવને અગત કરતી હતી. જેને આજે ‘રાજસ્થાની’ કહેવે છીએ તે નામ તો પછીથી પ્રચાન્યા આન્યુ છે. એ સમયે ગુજરાતથી અતર્વેદ (યુક્તપ્રાત) સુધી એ જ દેશ-ભાષાનો પ્રચાર હતો. એને પછી ‘ગજસ્થાની હિંદી’ કહે, ‘પ્રાચીન હિંદી’ કહે કે ‘જૂની ગુજરાતી’ અપભ્રંશમાંથી ગજસ્થાનીનો વિકાસ થયો, જે આજ ભાષા, ગુજરાતથી ઉત્તરપ્રદેશ સુધીના પ્રદેશની એક પ્રચલિત વ્યાપક ભાષા હતી. આ પ્રાચીન સ્વરૂપમાંથી આગળ જતા ગુજરાતી, વર્તમાન ગજસ્થાની, મજ ભાષા વગેરેનો વિકાસ થયો.”*

(મીરાના પદોમા વિવિધ ભાષાના શબ્દો :

મીરાના પદોમા ઈઈ કઈ ભાષાના શબ્દો મળી આવે છે એનું મુખ્ય કારણ એમનું તીર્થાત્રન તથા સાધુસંપ્રસંગ છે. દેશ દેશના સત સમુદાય મીરાના દર્શને આવના હોય તેથી તેમની તથા તેમના ભજનોની

* ‘રાજસ્થાની હિંદી જૌર કવીર’ પ્રો. સુવંનારાવલુ પારિદ, એમ. એ. પિલાની કોલેજ, નાગરીપ્રવાલિની વિકિસ, બ્રાહ્મ, સ ૧૯૯૨

ભાષા મીરાના પદોમાં આવી જવા પામી હોય. તે ઉપરાંત મીરાનો સંબંધ ચાર જુદા જુદા પ્રાંત સાથે રહ્યો હતો—મારવાડ, મેવાડ, વજ તથા ગુજરાતઃ મીરાની ભાષા ‘પંચિમી હિંદી’ અથવા ‘રાજસ્થાની’ છેઃ છતાં એમાં પ્રજાભાષાના શબ્દોનું ભરણું વિશેષ છે. ગુજરાતી, પંજાબી તથા ફારસી શબ્દો પણ સ્થળે સ્થળે મળ્યા છે. મીરાના જે પદો ગુજરાતમાં ફેલાયાં તેની ભાષા ઘસાર્ધ ઘસાર્ધને વર્તમાન ગુજરાતી બની. ભજનિક સંતોએ એના ગુજરાતીકરણમાં વિશેષ ફાળો આપ્યો સંભવે છે.

પદોની ભાષા :

મીરાંબાઈનાં ભજનોમાં શાન્ત માધુર્ય ભાવની સાથે રહસ્યવાદી શાંતી લક્ષણ તથા લોકગીતોની સરસતા નજરે પડે છે. મીરાના પદોમાં પૂર્વી હિંદી, પ્રજાભાષા, રાજસ્થાની, પંજાબી, ગુજરાતી, ફારસી, ઉર્દૂ અને ‘ખડી બોલી’ના પ્રયોગો પણ મળે છે.)

‘ખડી બોલી’નાં ઉદાહરણ :

એકલી ‘ખડી બોલી’ના ઉદાહરણો ગણાવિયે તો : ‘સુરત કી કછની કાછ્ગી’, ‘એ હી ભગત કી રીતિ’, ‘સોના મેં સુહાગ, ભાગ અમારા ભગા’, ‘પૂર્વ જનમ કે ભાગ, હો ગયા અચલ સુહાગ’, ‘સખકા મેં બોલ સફ’, ‘દુરજન જલો જા અંગીઠી’, ‘ભજન ભાવમેં મસ્ત ડોલતી’, ‘ત્રેલ બતા જા’, ‘અપણે હાથ જલા જા’, ‘અગ લગા જા’, ‘જોત મેં જોત મિલા જા’, ‘સખ હમારે હાથ હે’, ‘રામકે દેશ વિદેશ સદેશ ન પહુચે’, ‘જનમ જનમ કી ચેલી’, ‘હંસ કર નિકટ છુંલાવે’, ‘કયા દેખું મુખ તેરા’, ‘વિરહિન હૈ બેહાલ’, ‘અમર લોકમેં રહના’, ‘પ્રેમકી કટારી હૈ’, ‘મતવારી હૈ’, ‘પ્રીતિ ખારી હૈ’, ‘દાસી પ્રમદારી હૈ’, ‘ઐસે વરદા કયા કરૂં, જો જનમે ઓર મર જાય ?’, ઇત્યાદિ.

ફારસી-મિશ્ર શબ્દો :

તેજ પ્રમાણે ફારસી શબ્દ મિશ્રિત પ્રયોગો પણ તેટલા જ મળે છે :
 જેમ કે, 'લિખુ સિલામ', 'બંદી હ આન-મદ', 'મહુગિ કિ
 માનજ્યો', 'ઐસી સૂરત', 'અન તો મેહર કરો મુઝ ઉપર', 'સમ
 કસર મિટ જાઈ', 'સનગુરુ દસ્ત ધર્યો સિગ બપર', 'બાહ ગદેડી
 લાજ', 'સમ તકસીરે પિસારી', 'તન મન કી-હો પેસ', 'તન
 મન કરૂ સખ પેસ', 'પ્રજુજી અરજી મુણ લો', 'સમ મતલબ
 કે અસરી', 'ગૂથી જુલફાં કાગિયા', 'હમ ભઈ ગુલફામ લતા',
 'સદ કે જાઈ'—આ પ્રકારની યોગમાર્ગી તથા નાથ સંપ્રદાય અને
 નિર્ગુણ-નિરંજની સાધુઓની શબ્દાવનીનું બાહુલ્ય પણ મીંગના પદોમા
 મળી આવે છે એક તરફ મુસવમાની ગળ્ય તથા બીજી તરફ સૂફીઓ,
 ચોગીઓ તથા સતોના અવગળવગને લીધે ખડી બેલી, ફારસી તથા
 ચોગીઓની અગમનિગમની ભાષાનો ધણો પરસ્પર સંબંધ થવા પામ્યો
 હતો, અને સતપાની એ ભાષાઓના ગરથી ગગાવા લાગી હતી

કેટલાંક પદોનું બનાવટીપણું :

ગીરવામી વૃક્ષસીદાસના દુહા-ચોપાઈ ઉત્તર હિંદમા જેટલા પ્રસિદ્ધ
 છે તેટલા જ મીંગના પદો ગુજરાત કાઠિયાવાડમા પ્રસિદ્ધ છે એનું
 કારણ એમ જણાય છે કે એ જમાનામા ગુજરાતી અને ગજસ્થાનીમા
 હાલના જેટલો મોટો ભેદ જણાતો નહોતો "

• સરખાવે "Miran is claimed by Gujarat, Rajputana and the whole of the Mathura region. But, as during the century in which she lived, there was only one language in these parts, Old Gujarati or Old Western Rajasthan: it is no wonder that her *padas* are now found in all the different vernaculars which have taken the place of that language "

—Dr I J S Taraporewala "Selections from Gujarati Literature Vol I," Introduction, xii (Calcutta University, 1924)

મીરાંનાં ફેટલાંક પદોમાં લાષા-લિખતા, તો ફેટલાંકમાં વિચાર-લિખત તો ફેટલાંકમાં લાવ-લિખતા દેખાઈ આવે છે. આવે વખતે આં પદોના કર્તુત્વ સંબંધી મજબૂત વહેમ ઊભો થાય છે :

મીરાંની ‘ છાપ ’વાળાં બધાં પદ મીરાંનાં જ રચેલાં હશે એમ કહેવાય તેમ નથી. મીરાંબાઈને માટે લોકોનો એટલો બધો અહોભાવ અને સદ્ભાવ છે કે ફેટલાંક એક નવું પદ રચીને ‘ બાઈ મીરાં કહે પ્રભુ ’ થી તેનું નામ વાળી દે તો લોકો, ખીજા વિચાર વગર જ, તેને મોઢે કરી લે છે : આવો મોહ ખરા હૃદય અને પવિત્ર આત્મા વિના લાગ્યે જ ઉપભવી શકાય છે. *

“ મીરાંબાઈ લોકપ્રિય અને વિશેષે કરીને સ્ત્રીવર્ગમાં વધુ પ્રિય હોવાથી, એની નકલ કરી પદ લખનારા ઘણા થઈ ગયા છે : અને તે બધા મીરાંનાં જ રચેલા હોય એમ તેઓએ ચલાવી દીધા છે : જે આમ અનુમાન ન કરિયે તો લાષા, વાકચરચના, શબ્દપ્રગંધ આદિની અર્વાચીનતા તેમ જ શબ્દો અને વાક્યોની પુનરુક્તિ, જે ફેટલાંક એના પોતાના જ રચેલાં તરીકે માન્ય થયેલા પદોમાં જોવામાં આવે છે, તેનું કારણ જહંનુ મુશ્કેલ થઈ પડે. ” (‘ ગુજરાતી સાહિત્યના માર્ગશ્રવ્યક સ્તંભો ’, પૃ. ૩૭, ૧૯૪૮, ખીજી આવૃત્તિ.)

(મીરાંને નામે પદો :

સૈકાઓ થયા મીરાબાઈની લક્તિ-પ્રચુર કવિનાનું આકર્ષણ ઓસધું નથી : અને એમણે કરી હોય તેથી ચેં ઘણી કવિતાઓ એમને નામે ગવાઈ

* ‘ સરસ્વતીચંદ્ર ’ ભાગ ત્રીયામાં, જીવધનરામભાઈએ કુસુમને મુખે મીરાંનું પદ ગવરાવ્યું છે અને એની ‘ છાપ ’માં કુસુમનું નામ મીરાંને બદલે મૂક્યાનું પણ જણાવ્યું છે—એવું ઘણા પદનું જન્યુ હોય છે :

“ નાચ ! તુમ જનત હો ધટ ધટ હી
કુસુમ શક્તિ કરે રે પરમદસી—નાચ. ”

છે. કોઈ પણ માનુસ કાવ્ય ગમે એનું હશે, પણ મીરાંને નામે માવામદે
લોકોને એવો આનંદ આવે છે : મીરાંની લોકપ્રિયતાના મૂળ આટલા લોકો
જિનગવામાં એમનું શુદ્ધ સંતજીવન જ કાળજીભૂત છે

મીરાંના જીવનપ્રસંગોનાં પદો :

કેટલાક પદોમાં મીરાંની લક્ષ્મી-કથા વર્ણવવા માટે ઘેઈ ભજનિકે-
પૂજ્યભાવથી મીરાંના જીવનપ્રસંગો સંભારીને, નવા ભજનો ગ્યવાથી
એ જગ્યા હોય એમ માનવાનું મન થાય છે : ઉદાહરણ તરીકે :—

“ મીરાંને પૂર્વ જનમની પ્રીત રે :

નામ નહિ રે છોડું દો જી :

મીરાંને હેડે સખેલો હગિના હેત રે :

નામ નહિ રે છોડું દો જી :

(સાખી)

ગણાજીએ આપીઓ, ભૂતકા લેજો વામ :

ભૂતપ્રેત નાશી ગયા, મીરાંને દ્વંદ્વજીવનનો સુવાસ રે—નામં

ગણે વિવધ મોકલ્યો, દેખે મીરાંને જઈ :

પૂજ્યો મીનાએ પ્રેમથી, મર્તિ થાલિઆમની યઈ રે—નામં

ઝેરના ખાલા મોકલ્યા, દેખે મીરાંને હાય :

અમૃત કરી આરોગીયા, મીરાંને રાખણહારે સુનાય રે—નામં

રાણે ગળ આપી પછી, કાઠી ગણીને કાશ :

મીરાં આના મહાસતા, બાઈને ભાવ્યો છે મજનો વાસ રે—નામં

પાછળથી પસ્તાઈને, ગણે કહે ‘ઘેઈ જવ’ :

વેજે જઈને વીનવે, ‘મીરાં : એક વાગ ચિતોડમાં આવ’ રે—નામં ”

‘મૃદત્ કાવ્યદોહન’ના ભાગોમાં ઉપાયેલા મીરાંના પદોનું સક્રમ
પરીક્ષણ કરતા શ્રી માણેકલાલ સુનિયા ‘મીરાંબાઈ’ના પુસ્તકમાં

ધણીવાર નોધે છે કે અમુક પદોનું મીરાંનું કર્તૃત્વ શંકા પડતું છે, અમુક ક્ષેપક છે, અમુકમાંનાં ચરણ ક્ષેપક અન્યની કૃતિ છે, વગેરે. *

મીરાંનાં પદો હૈયાની લક્ષિતા બિછાળા મારતી ભિમ્બિઆલયાં છે : એની સંખ્યા ઝાઝી નથી; પરંતુ એની ભારે લોકપ્રિયતાએ એમાં નકલી પદોનો ભિમેરો કરી નાંખ્યો છે. ટૂંકાં, નિર્મલ લક્ષિતાવયુક્ત અને પ્રવાહી-એ મીરાંનાં 'પદો'નાં સ્પષ્ટ લક્ષણો છે; અને એ પદોનું અસલીપણું પારખવામાં તે લક્ષણો સાહાયણૂત બને છે.

મીરાંનાં પદોમાં આત્મચરિત્રના અંશો :

મીરાંનાં પદોમાં આત્મચરિત્રના અંશો દેખાય છે : તે બે પ્રકારના હોય છે : એક પ્રકારમાં, મીરાંબાઈ પોતાની મેળે જ પોતાનો જીવનપ્રસંગ વર્ણવે છે, અથવા 'શ્રીમુખે' જે કહેણું-જેને ઉદ્દેશીને પદ રચેણું-તેનું વર્ણન 'પહેલા પુરુષ'માં કરે છે : બીજા પ્રકારનાં, આત્મકથાના અંશવાળા પદોમાં, મીરાંબાઈને બદલે બીજા કોઈ સંતોએ મીરાંના જીવનપ્રસંગોને અર્ધસંવાદાત્મક અને અર્ધવર્ણનાત્મક શૈલીમાં વર્ણવેલા મળી આવે છે : આ બે પ્રકારનાં પદોને એકદમ જુદાં પાડી શકાતાં નથી : છતાં જો જરા ઊંડા ઊતરીને પદનું પૃથક્કરણ કરિયે તો બીજા સંતોની બાનીને મીરાંના અસલી પદોથી જુદી પાડી શકાય છે ખરી.

'શ્રીમુખ'નાં પદો : 'પરચી'નો ઉદ્દેશ :

આ કસોટીથી તપાસતાં, મીરાંનાં 'સ્વમુખનાં પદ' તરીકે ચલાણી બનેણું પદ-નણુંદ બોળાઈના સંવાદરૂપે-તથા આત્મચરિત્રરૂપે 'ગોવિંદો

* "રા. બા. કમળાશંકર ત્રિવેદી રમતરક વ્યાખ્યાનમાળા : મીરાંબાઈ" (૧-૯). જુઓ પ્રકરણ ૧૦મું : "મીરાંબાઈનું કવન", પ. ૧૦૪, ૧૧૦, પ્રકરણ ૧૧મું : પ. ૧૩૫, ૧૩૬, ૧૪૪, ૧૪૫, ૧૪૬, ૧૫૦, ૧૫૧.

આ વ્યાખ્યાનોમાં 'અજ તો મેરા રામનામ દુસરા ન કોઈ, -એ પદ સંબંધી શ્રી. સુતરિયાએ કરેલી ટીકારૂપે, 'બાપા તથા રચના જોતાં આ પદ મીરાંનું નથી લાગતું' -એવો આપેલો તેમનો મત, ચિંત્ય જણાય છે :

પ્રાણ હમારો રે, મને જગ લાગ્યો ખારો રે '—એ ખરેખરી રીતે, કંઈ સંતે રચેલું જણાય છે : કારણ કે એમાં છેલ્લી કડીમાં આવતી મીરાંબાઈ છાપ 'મીરા કે પ્રજા ગિરિધર નાગર' કે 'મીરાં દાસી જનમ જનમની'—કે જેનું કંઈ આવડું નથી : અને 'ત્રીજા પુરુષ'માં સર્વત્ર

* શોકસગાજમા તથા પાઠસાળાના પુત્રકેમા પણ આ આખું પદ મીરાને નામે પ્રચલિત થયું છે : તેથી તેને, કપરના કથનનું પૂરું મહત્ત્વ ધ્યાનમાં આવી શકે તેટલા સારુ, અહીં આખું જિવાયું છે :—

“ ગોવિંદો પ્રાણ અમારો રે, મને જગ લાગ્યો ખારો રે—
મને ગારો શમજી ભાવે રે, બીજો મારી નજરે ન આવે રે—
મીરાંબાઈના મહેલમાં રે, દરિસંતનકો પાસ '
કપડીથી દરિ દૂર વસે, મારા સંતન કેરી પાસ—ગોવિંદો
રાણીજી હામજ મોહ્યો રે, 'દો રાણી મીરાને હાથ :
સાધુની સંજત છાડી દો, તમે વસોને ગમારે સાથ '—ગોવિંદો
મીરાંબાઈ મમજ મોહ્યો રે, 'દેએ રાણીજીને હાથ '
રાંજપાટ તમે છાડી રાણીજી, વસો સાધુને સાથ '—ગોવિંદો
વિધનો ખ્યાલો રાત્રે મોહ્યો રે, 'દેએ મીરાને હાથ : '
અમૃત જલ્પી મીરા પી ગયાં, જેને સદાય શ્રીવિશ્વનો નાથ—ગોવિંદો

‘ સંકલ્પાળા સંક રાણુમારજો રે, મારે ભવું સો સો રે કાસ :
રાણીજીના દેસમાં રે, મારે જગ રે શીખાનો દેસ '—ગોવિંદો
હાલો મેલ્યો મેડતો રે, મીરાં બંદ પદ્મિમયાસ : '
સરવ છાડી મીરા નીસર્વા, જેનું આવામાં મનકું ન કલાય—ગોવિંદો

‘ સાસુ મારી સુધુગણ રે, સસરો પ્રિયસંતોષ :
જે જમજવન જમતમાં, મારો નાવડિયો નિર્દોષ—ગોવિંદો
ચૂંદડી ચોડું ત્યારે રંબ ચૂંએ રે, રંબગેર ચી દોષ :
ચોડું તું કાળો હામલો, દુએ હાથ ન લાગે કોષ '—ગોવિંદો
મીરાં દરિની લાગણી રે, રહેતી સંત દંતર :
સાધુ-સંજાતે રનેદ ધવેા, પેલા કપડીથી દિલ દૂર—ગોવિંદો”

મીરાંનો ઉલ્લેખ, પદને વર્ણનાત્મક શૈલીનું બન્યાની દે છે : વળા મીરાંના અસંદિગ્ધ ગણિયે એવા પદોની લખાઈ લાગ્યે જ—ચારપાંચ કડી અને ધ્રુવપદ—એનાથી વિશેષ હોય છે.

‘મીરાં કે લક્તો’ કે લગ્ન’ એ નામથી શ્રી. મનોહર ગર્માએ (બુઆ શોધપત્રિકા, વર્ષ ૨, અંક ૪, નવેમ્બર ૧૯૫૨) મીરાસંબંધી બીજા લક્તોએ રચેલા પદોનું વિવરણ કર્યું છે. નીચેનાં પદો તેમણે જીતાર્યાં છે :—

“ઓ મેવાડા રાણા, પુષ્કર ન્હાવાનો ગદાને ચા’વ છે—
પહોલો લાજી કુલ સીસોદીઓ, ફૂલો કુલ રાદોડ :
ત્રીલો લાજો મેડતો, ચોથો ગઢ ચિત્તોડ—ઓ મેવાડા રાણા.
રાણો મનમેં દાપિઓ, માડ સેલ્હ ઉણાય :
માયોં પિરાજિત લાગસી, ઘો પીહર પહુચાય—ઓ મેવાડા રાણા.
મીરા ગઢ સૈ જીતરી, જટા કસિયો ભાર :
ડાખો છોડ્યો મેડતો, પૂગી પુષ્કર સાર—ઓ મેવાડા રાણા.
તાર્યો પીહર સાસરો, તાર્યો ગઢ ચિત્તોડ :
સીસોદિયો સમજ્યો નહી, ધન મીરા રાદોડ—ઓ મેવાડા રાણા.”

બીજું પદ જોઈએ :—

“કાનુડા, થારી કામણુમારીજી, બિરજ મૈ વાસલડી વાજી—ટેક.
મીરા જીબી ગોખમૈ, જાપા તિલક લગાય :
બતલાર્ધ બોલે નહીં રાણો મયો રીસાય—
રે મૈં ઘેલી તો—બિન, સાવરા ગિરધારી, બિરજ મે—
વિષ રો પ્યાલો ભેજિયો, ઘો મીરા નૈ પ્યાય :
કર ચરણામિત પી ગઈ, તુમ જણો રઘુનાથ—રે મૈં ઘેલી
સરપ પિટારો ભેજિયો, ઘો મીરા કે હાથ :
માગ ગલમેં પહરિયો, તુમ જણો રઘુનાથ—રે મૈં ઘેલી.

પગા બજાવે મીરાં ધુધર, હાથો મિગ્ગ તાલ
 હીને સૂએ ગાવતી, પદ ગાવે રિછપાવ—રે મૈ ઘેરી
 રાણો મનમૈ કોપિઓ, મારુ મેલડ બિલાવ
 માર્યા પિરાછિત લાગસી, પીલડ ઘો પહુચાવ—રે મૈ ઘેરી
 મીરા બનડા મયલી, ગણો વનમે જી
 સમજયો સમજયા નહી, લૈ જાતી વૈકુલ—રે મૈ ઘેરી

પદોમાં આત્મચરિતના અંશ :

નરસિંહ મહેતાની માફક મીરાના ઘણા પદો ‘આ નચગિનાત્મક’ છે ‘ગોવિંદો પ્રાણુ અમારો રે’, ‘પ્રીત પૂવની રે શુ કરું’ ગણાણ !’, ‘મારુ મનકું વીધાણુ, રાણાણ !’, ‘ગણાણ !’ દુ તો ગિરધરને મન લાવી’, ‘અન નહિ માતુ ગણા ! થારી, મૈ વગ પામે ત્રિધારી’—એવી પદ્ધિઓથી શરૂ થતા ઘણા પદોમાં મીરાના જીવનપ્રસંગોના, ખાસ કરીને વિધવા પાના મોકલ્યા જેવી (‘રાણાણ !’ તુમને ઝલડ દીયો, મૈને જાની’), એમની લક્ષ્મિની તાવણીના પ્રસંગોના, હૃલેખો માનૂમ પડે છે.

પદોનો પ્રધાન સૂર .

આવા પદોમાં મીરાની અવિચલિત ગિરધરનિર્મલો લનકા છે. લક્ષ્મિની મસ્તી અને વચનિર્મળની એની બેખુવાઈ બતાવનારા ‘તેગ કોઈ નહિ રોકણુહાર, મગન હોઈ મીરા ચાલી રે’, ‘મે તો હગિગણુ ગાવત નાચુગી’, ‘મેરે તો ગિરધર ગોપાલ, દૂસગ ન મઈ’, ‘અખડ વગને વરી, સાહેની ! દુ તો અખડ વગને વરી’, ‘મુને લેડ લાગી રે હગિના નાગની રે’, ‘ગમ-રમકડ જડિયુ’, ‘બાઈ ! મેને ગોવિંદો હીને મોન —આ પદોમાં મીરાની લક્ષ્મિનો જીવ દુલતકાં સંલગ્ન છે.

‘બોલ મા, બોલ મા, તથા ‘મન રે ! પરસ હગિ રે ચગન’ નાંકે એમો જનમ બાળ બાળ’, ‘ગુના ફરીરી’ જેવા પદોમાં લક્ષ્મિમોહક સૂર આગળ પડતો છે.

મીરાંનાં પદોનો પ્રિય વિષય : બાલકૃષ્ણલીલા :

મીરાંના કવનનો પ્રિય વિષય બાલકૃષ્ણની લીલા છે. 'હારે દાઈ માધવ વ્યો', 'નંદ્યાવ ! નદિ રે આતુ', 'કાનુડો ન જાણે મારી પીડ' જેવા પદોમાં ગોપીઓના મનોભાવ પ્રગટ થયા છે; તે 'લેને તારી સાકડી, લેને તારી કામળી : વાછરું ચરાવવા નં જઈ, માવડલી' જેવા પદોમાં બાલ કૃષ્ણએ માતા આગળ કરેલું લાડ મીરાં ભાવથી મંભારે છે. શ્રીકૃષ્ણની મોહક મર્તિનું રૂપવર્ણન શ્રેષ્ઠાક પદોમાં ચિત્તાદર્શક થયું છે.

પ્રાર્થનાનાં પદો :

મીરાંના ભક્તહૃદયની આગતલરી પ્રભુપ્રાર્થનાઓ, ચિત્તન ભક્તિ-સાહિત્ય બની જાય એવી છે. 'મુન લીજે બિનતિ મોરી,' 'પ્રભુભ ! મન માને જળ તાર', 'હરિ ! તુમ હરો હરિજનકી ભાગ', 'શ્યામ ! મોરી બાહવડી જી ગણે,' 'અબ મે શરણુ તિહારી જી, મોહી રાખો કૃપાનિધાન', 'પ્રભુભ ! મેં અગળ કરું છુ, બેડો લગાન્યો પાર', 'મીરાં દે પ્રભુ ! સાચી દાસી બનાઓ,' 'નખો રે શ્યામ ! લજ્જા મોરી,' 'તુમ સુણો દયાવ ! મહારી અગળ,' 'મહાને ચાકર ગખોજી,' 'હરિ ! મેરે જીવનપ્રાણુ આધાર,' 'જસો મેરે નેનનમે નદ્યાલ'—આવાં તેા અનેક પ્રાર્થનાના પદો ભક્તસમાજમાં ખૂબ જાણીના છે.

મીરાંના દાઈ દાઈ પદમાં આત્મકથા તથા સ્વાતુભાવની દર્દલરી દર્શક છે. બધી જ કવિતામાં તન્મયતા અને હૃદયના સાચા ભાવની છાપ એવી પ્રસશ્ન અને અપદ્ છે કે તેના પદો વાચકના હૃદયને ઊંડી અસર કરી ગયું છે.

મીરાંના પદોમાં સૌથી પ્રમળના અને હૃદયને હલાવી નાખે તેવો લાવોપ્રેક, એવી મનોમત અને સ્વભાવ સગળ ભાષામાં વ્યક્ત થયા છે કે વાચનાગ્ના સમાન ભાવના ગણકારથી એકદમ જ અનુકંપ અનુભવે છે આવેશના ઊભગ ઉદ્ભામ હોવા છતાં, સ્ત્રીસ્ત્રવલ સયમને વશવર્તી નહીં છે. એટલે ખૂબ ઉત્કટ હોવા છતાં તે ઉન્માદી મનતા નથી.

પદોનું હૃદયસ્પર્શિભૂત :

મીરાની ભક્તિ એટલી બધી હૃદયસ્પર્શક એકનિષ્ઠ અને એકાતિક છે કે તેની છાયામાં આવનારા તસ્લીમ બની જાય છે. જામળ સાગણીના આવેશભર્યા અને આવેશભર્યા ઊબગ, સગળ, સચોટ, શ્રવણમધુર અને સંગીનની મોહમતાથી ખૂબ અત્તર કરી દે તેની ભાષા, તન્મયતાથી ભરત બની ગયેલા ઊર્મિઓના આદિલનો અને અખૂટ શ્રદ્ધાથી સ્વાર્પણનું પ્રસરી ગયેલું વાતાવરણ—આવા આવા ગુણોથી તેમની કવિતા દીપી ગઈ છે.

મીરાની મનોદશા આપણે સહેલાઈથી કંપી શકીએ. પુગણોના અપૂર્વ ભકારો તેમણે ઉત્સાહથી ખોલ્યા હશે. ગોકુલને ઘેરુ કરનાર ગોપ-બાલની પ્રથ સા આગ્રહ નયનોએ અને ઉછળતે હૈયે તેમણે સાલણી હશે. સ્વપ્રસન્ન દિવસોમાં અને નિદાવિહોણી નિસામાં ભભળું તેમનું મન તેમની કલ્પનામૂર્તિનું મનોહર સુખનું જોઈ રહ્યું હશે, તેમની ઉછળતી કલ્પના શક્તિ તેમને કદેલ માતાઓને અને આનંદમય ગોપીઓને નાસ ચમાડતી નક્કર નટવરના ગામમાં ભઈ ભઈ હતો અને જીવનાધાર શ્રીકૃષ્ણની પોતે નાનકડી, ઘેલી, વઢાલી ગાંધાસણ હોય એવો અનુભવ થયો હશે.)

મીરાંનાં કૃષ્ણભક્તિના પદો :

મીરાના પિતા મેડતાના નાના સ્થાનના રહેડ, પોતે ભક્ત હતા, અને તેમણે પુત્રીની સ્વચ્છ દી કલ્પનાને ઉત્તેજ આપેલો—એને ખીજી નામ અપાય નહીં—તેમને નિગાધાર કર્યા તે માની બેઠા કે તે કૃષ્ણને વરી ચૂક્યા, અને જા સાગને તેમણે પ્રણામ કર્યા. દુનિયાની બધી વસ્તુઓ કરતા તેમની કલ્પનાનો આદર્શ—પ્રભુથી તેમને વધારે પ્રિય હતો. ચિતેડની ગાદીનો તેમને મોહ ન હતો. હિંદુના મહાપ્રતાપી મજ્જવીના ક્રોધની તેમને પગલા મહોત્તી હતી. દુનિયાના અપમાનોનો તેમને હિસાબ નહોતો.

‘તેમના પુરુષોત્તમને પૂજવા; તેમના પરાક્રમ મર વારી બહુ; પોતાની જાતને તેમની પ્રિયતા માનવી; અપૂર્વ શબ્દરચનાથી તેમની પ્રશંસા ગાવી-આમાં જ તેમના જીવનની સાર્થકતા સમાઈ રહી. આમ, કાવ્યના-મૂર્તિ શ્રીકૃષ્ણનાં રમરખોથી મીરાંનાં પદો ઉદ્ભવ્યાં. આ પૌરાણિક કથાનાયક માટે જે પ્રેમ તેમનું ભાવિકહદય અનુભવતું હતું તે તેમનાં કાવ્યોનું મૂળ બન્યું.’-શ્રી. ક. મા. મુનશી : ‘મીરાં-શુન્દરાતની કાવ્યમૂર્તિ.’

(પદોનો એક જ પ્રધાન સૂર :

મીરાંબાઈને પોતાનાં પદોમાં કહેવાની વાત ઘણી વખત એક જ હોય છે. ‘એટલે તેમનો વિષયફલક પરિમિત છે : અને તેથી એમના ભૂમિંગીતોમાં વિવિધતા દરતા લાલિત્ય અને દ્રમજના વધારે આવ્યા છે.’ છતાં વિવિધતા બીજકુલ નથી એમ કહેના પથ્ય અચકાવું પડે છે : કારણ કે મીરાંએ સંન્યાસ લીધો છતાં કૃત્તાર ગાયો : તપસ્વિની ધર્મને રસિકતા પોથી : વિરાગિની છતાં રાગની ધૂન જગાવી : સંસાર છોડ્યો છતાં સંસારીના સર્વ ભાવોથી ગિરિધરલાલને ગાયા અને આ બધા પરપર-વિરોધાભાસી મિશ્રણએ એમની કવિતામાં એક જુદો જ રસ અને પ્રકૃલ્લતા આપ્યાં. વિષયની વિપુલતા એમની કવિતામાં નથી એ દોષ એમની અનન્ય લક્ષિતએ આવવા દીધો છે. એ દોષ એમના હૃદયનો નથી; હલકુ એમનો વિષય સાકડે છે તેથી જ તેમના ભાવાલેખનમાં પ્રગલ્ભતા આવી શકી છે : અને ભાવોર્મિઓની પરપરાતું જિંડાણુ તેમાં વહે છે.

મીરાંની કવિતા એ તેમના હૃદયની લક્ષિતના જ ઉદ્ગાર છે : કા તો પોતાના ઇષ્ટમાં જ સર્વ વૃત્તિ સમાવી દઈ, તેની લક્ષિતમાં જ મશગુલ રહેવાનો ઉપદેશ છે; કે કા તો શ્રીકૃષ્ણ સાથેના કાવ્યનિક કે સ્વપ્નામાં અનુભવેલા વિલાસનું વર્ણન, કે તે પ્રસંગથી મળેલા આનંદના ઉદ્ગારો છે; પરંતુ બધામાં તન્મયતા અને હૃદયનો ખરો ભાવ એની સરસ અને સરળ રીતે જોપસી આવે છે કે તેમની કવિતા હૃદયને જિંડી અસર કર્યા વગર રહેતી નથી.

મીરાની પ્રિતાનુ બળ એમા ગદેના શબ્દોમા નથી પણ એ શબ્દોની પાછળ દીપતી એમની ભક્તિબ્યોતમા છે મીરાની પ્રિતામા બીજુ એ ધણુ ધણુ છે એમા પ્રકૃષ્ઠેની ગ્રીની કૃષ્ણતા છે અને નવેદા સમી આતુરતા છે ‘ મોહનન’ ને ગાતા એ મોહનના મને છે ગિરધરને એ જોખીભાવે ગાય છે વિગ્દની વેદનાનુ એમને તીવ્ર ભાન હોવા છતાં મિનનની આશા એમને કદી છૂટી નથી, પણ એમની આશા નો નિત્ય પરિચિત ભાવોથી પૂરાય એની લાગે છે

“ મીરાનો કહાન, જો રીઓમા ગસ મનારો છે વૃદ્ધાવનની ગાયો ચાગનારો છે મોઝમુકુ ધગનારો છે ફહી માખણને ચાગનારો છે ગોવર્ધનને ધગનારો છે પનીહારીઓને સતાવનારો છે વેહને વગાડનારો છે ને ઘેની નજનારીઓની આશા પૂગનારો છે વેલવે એમને સતાવ્યા છે તેથી વેલની શ્રીકૃષ્ણને એ સભાગતા નથી વિમલો જોઈ એ વટાયેલર છે તેથી મહાભાગતના મહાબાહુ શ્રીકૃષ્ણને ભજવાનુ એમને બહુ આકર્ષણ થતું નથી મીરાનું મન વેણુ વગાડનાર ‘ મદનમોહન રૂપ પર મોહુ છે અને તેથી ધનના ગર્વનુ મજન કરનાર ગિરિધારી વૃષ્ણ ‘ મીરા કે પ્રયુ ગિરિધર નાગર ’ બની ગયા છે) - (મીરાબાઈ-એક દષ્ટિ મૌ લીલાવતી મુનથી)

‘ પદ ’

‘ મુન્તક ’ એન્લે ટૂંકામાં ટૂંકુ પદસ્વરૂપ અને બહુધા નણુ કે ચાર કડી અને કુવપદવાળા ‘ પદ ’ એ બન્નેનો સબંધ લાગણી સાથે છે મુક્તા એ પાસાદાર લાગણી છે ત્યાર પદ એ તેની સગખામણીમા પ્રવાહી લાગણી છે જેમ મુક્તોદ્ધની ન્યના હેમચદ્રાચાર્યથી આગ લાપેની મળી આવે છે તેમ ‘ પદ ’ પણ મધ્યકાલીન સાહિત્યમા ઘણા અનેક કાવ્ય પ્રકારોની સાથે લગભગ પ્રયેક કવિએ ન્યા છે મુ તક જેમ લોકપ્રિય સાહિત્યસ્વરૂપ હતુ તેમ પદ-જેવપદ-પણુ એના જ લોકપ્રિય હોવાથી નવધ લેખકોએ ‘ પ્રાથ મા ગસા-નેખકોએ ગસા મા અને

આખ્યાન-વેખકોએ ' આખ્યાન ' મા-પદનાર્થ, નાકડા ભાવણ, જના દર્શન, પ્રેમાનંદ વગેરેએ, પ્રમગોચિત જીર્મિની અભિવ્યક્તિ માટે, મુખ્ય પદગચ્ચના કરતા નિગળી એવી ટૂંકી ' પદ ' ગચ્ચનાનો પ્રયોગ કર્યો છે આગળ જતા, ગવન ન ગચ્ચના તરીકે પણ એક જીર્મિ, એક વિગાગ કે એક પ્રસંગના નિરૂપણ માટે ' પદ ' નિર્માણ થયેલા છે. ' પદને- ' ભજન ' અને ' ગરબી ' નું નામ દયાગમભાર્ષદના સમયમા મળ્યું હોય એમ જાણીએ છે પ્રેમાનંદે ' દશમસ્કંધ ' મા, અખ્યા ભક્તે ' અખે પીતા ' મા અને નિષ્કુલાનંદે ' ધીગ્જાખ્યાન ' મા કડવાની વચ્ચે વચ્ચે આવા રચન ન ગેય પદો માકળી લીધા છે

‘ પદ ’ નો પત્રપ્રકાર .

જેમ કબીર, નાનક, તુલસીદાસ તથા મન્સાહિતવના ' ગદ્ય છાપ ' ના કવિઓ મુખ્યત્વે ' પદ ' ગચ્ચનાગ હતા તેમ, નન્સિદ, અને મીંગનો જમાનો પણ ખાસ પદગચ્ચના માટે જાણીતો હતો

ભક્તોને હાથે પ્રેમ, ભક્તિ, તથા જ્ઞાનની કશિકાઓ ટૂંકી ' પદ ' રૂપે કાવ્યદહ પામતી હતી ' પદ ' નું ઉત્પત્તિસ્થાન જીર્મિ છે પદને અર્વાચીન કાવ્યસરના આપની હાથે તો એને ' જીર્મિકાવ્ય (Lyric) કહી શકાય જીર્મિ જેટલી પ્રગળ તેટલી કાવ્યની ઉત્તમતા વિશે નન્સિદ, મીંગ તથા દયાગમના પદોમા જીર્મિનો આવેગ પ્રગળ જારાથી જ, એ પદો અસંગત, ચોંટાટ અને ગસલારાં લાગે છે

જે જીર્મિનો ' પદ ' મા આવિષ્કાર થાય છે તે બે પ્રકારની હોય છે એક પ્રેમલક્ષણા ભક્તિની અને બીજી ઉપદેશાત્મક પાતાની જાતને વિસરીને-ગોપી બનીને-જે કાવ્યમય જીર્મિ ભક્તદહન અનુભવે છે તે અનુભવ વિગળની વ્યથાનો હોય, મિલન માટેનો તલસાન હોય, મિલનથી ઉદ્દલરતો હર્ષાંતિરે હોય, અથવા મિનનનું કાવ્પનિક, સ્વપ્નામા જોયેલું ચિત્ત હોય એ બધાની પાછળ પ્રેમલક્ષણા ભક્તિની પ્રતિ જીર્મિ હોય

છે. ઉપદેશાત્મક પદોમાં શાત રમ્ય પ્રધાન હોય છે. પ્રેમલહિતની ભૂમિ, પદમાં નિરૂપાતી વખતે કા તો કથનાત્મક રૂપ લે છે અથવા વર્ણનાત્મક બને છે : પરંતુ ઔલીક વારંતેમ યતાં, ભૂમિનત્વ ઘટતું હોય એમ લાગી શકે છે.

✓ ‘પદ’ની ઉત્પત્તિ અને વિકાસમાં આપણાં મંદિરોએ ઘણો મહત્ત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે. મંદિરોમાં દર્શન વખતે, પૂજન વખતે, પદો ગાવાની પદ્ધતિ પ્રચારમાં આવેલી છે. એટલે બહુધા વૈષ્ણવ મંદિરમાં સમય સમયના જે દર્શન થાય છે, ખાસ કરીને મંગલા, શણગાર, જ્વાલ, રાજભોગ, ઉત્થાપન, સંખ્યા, શયન વગેરે-તે તે વખતે જુદાં જુદાં પ્રસંગોચિત પદો ગવાતા હતાં. એ જ રીતે ઋતુઋતુ પ્રમાણે, તથા ખાસ ઉત્સવ નિમિત્તે-જેમ કે હિંદોળના, ફાગના, વસંત-હોરીનાં, સાવન તથા મહાદારના, કૃષ્ણજન્મના, દીપાળીના-એ નિમિત્તે પદો રચવાની પ્રેરણા ભક્તકવિઓને મળતી. આ પદોમાં ઋતુ પ્રમાણે તથા દિવસના પ્રહર પ્રમાણે, રસને અનુરૂપ એવા શાસ્ત્રીય ગમમાં એ પદો ઢળાતાં : અને તેમ યવાધા, પદગ્યનારની ભૂમિ સુદર અમર ઉપજની શકતી. પદો અને કૃતિને મંદળીમાં ગવાવા માટે જ ગ્યાતાં : અને એવા કૃતિન-દ્વારા એ પદો અનેકને કંટક થતા : અને તેની રીતે જ, પદસાહિત્યનો બહુજન સમાજમાં તથા દેશપરદેશમાં માનિકાદ્વારા પ્રચાર થતો હતો.

‘પદ’ : એક ગેય-પ્રકાર :

મીરાંની બધી જે કવિતા ગેય છે. લહિતના આવેશમાં આની જર્ઘ ગિરિધર ગાંધાલની સામે નાયતા, એમણે જે મધુર ગીતો રચ્યાં છે તેમાં, હવિ ચુરદાસ, નરસિંહ મહેતા તથા દયારામ જેવા ખીન ભક્ત-કવિઓની પેઠે વર્ણનની, વિચારની, ભાવની કે શબ્દોની પુનરુક્તિ ગમે તેટલીવાર આવતી હશે; છતાં પણ એ પદો એટલા બધા મર્મગર્ભી અને દિલ-ડોલાયનારાં હોય છે કે આ રસિક પણ ઘડીકવાર તેના નસપ્રવાહમાં તથાવા લાગે છે : અને આ પદોનું કાવ્યસ્વરૂપ સંગીતના સૂર તથા લય-માં બંધાયેલું હોવાથી, એની અસર વિશેષે વધે છે.

મીરાંબાઈની બધી કવિતા ગ્રેય હોવાને કારણે તુલસીદાસ, દેશવદાસ વગેરેમાં છે તેવું 'હૃદયનું વૈવિધ્ય નહિ, પરંતુ અનેક તરેહની રાગરાગણી તેમાં મળી આવે છે. મીરાનો 'મલાર' ખૂબ પ્રસિદ્ધ છે : અને આજના ગાયંદ્રમા તે 'મીરાં કે મલાર' (દેલ્લાક બમથી તેને 'મીરાં કે મલાર' કહે છે) એવા નામથી ઓળખાવાય છે. એટલે મીરાંબાઈનાં પદોમાં કવિત્વ, સંગીત તથા રસ એની અદ્ભુત ફૂલગૂંથણી મળી આવે છે. તે ઉપરાંત હૃદયની નિખાલમતા મનપર ઊડી અસર કરે છે.

પદોની રાગરાગણી :

મીરાનાં બધાં જ પદો ગ્રેય છે. તેમાં ભાવોન્મેષ સાથે સંગીતનો વિશેષ ગુણ રહેલો છે, જેથી રસનો આવિર્ભાવ સચોટ થઈ શક્યો છે; અને તેમાં અનેક રાગરાગણીઓની ગૂંથણી કરેલી છે. 'પદો'ને લોકપ્રિય બનાવનાર આ તત્ત્વને અધ્યાસીએ ભૂલવા જેવું નથી. મીરાના પદોમાં ખીલુ રાગ ઘણીવાર દેખા દે છે : કદાચ એ એમનો પ્રિય રાગ હોય : 'ખીલુ' ગગમા ઉદાસીનતા અને શોકનું વાતાવચ્ચું જમાવવાની ભારે શક્તિ રહેલી છે.

તે ઉપરાંત તેમના પદોમાં દેખાતા ગગ સારંગ, પ્રભાતી, દેમ, સોરક, મલાર, પદાડી, હમીર, બિલાગ, પગ્ગ, બિલાવલ, કાન્દરા દગ્ગારી, પટમંજરી, લૈગની, માડ, માલકેસ, રામકલી, નીવામરી, બિલાગરા, સિંધ લૈરની, કાલિંગડા, ખંભાતી, તિલંગ, ગુનકલી, ગૂજરી, પૂર્ણિ, ગાંડી, હાયાનટ, ટોડી, જ્યજ્યવન્તી, તિલંગ, દુર્ગા, ધનાશ્રી, પ્રિયા-ધનાશ્રી, ધમાગ, નટ બિલાવલ, બાગેશ્વરી, ભીમપલાસી, મારુ, મારવા, લલિત તથા 'હોલી' અને 'કજરી' અને 'સાવનના' લોકદાળ પણ તેમાં જોવાયેલા છે.

દરેક ગગમાં કોઈ ને કોઈ રસ છૂપો રહે છે : પ્રત્યેક સ્વર અમુક રાગનો વ્યંજક હોય છે. ક્રમવ રિપલમા વેરામ છે; અને ક્રમમુ

ધૈન્યમા કારુણ્ય રાગ, સ્વરોમાંથી જ બને છે તેથી ગગનમાં નહીં હોય એ સ્વાભાવિક છે. બાગેશ્વરીના સ્વરોમાં કારુણ્યનો પ્રવાહ ઊભરાઈ આવે છે, જો ? પીતૃમા પશુ કારુણ્ય નહીં છે છતાં બેનના કારુણ્યમાં અત્યંત ગદ્ય છે. બાગેશ્વરીના કારુણ્યમાં વિનય તથા આત્મસમર્પણની રીતી આડ છે, પીલૂના કારુણ્યમાં વેદનાના ગભીર આસ્ત્ર ગદ્ય છે. બાગેશ્વરીમાં હૃદય ડસડસી ગદ્ય છે, પીતૃમા તેનું સ્પષ્ટ કન્દન અનુભવાય છે. બાગેશ્વરીના કારુણ્યમાં ધૈર્ય અને આશ્વાસનનો આભાસ નથી, પીલૂના કારુણ્યમાં અધીંગના અને વ્યાકુલતાની ઝલક દેખાય છે. મીરાના જીવનની કારુણ્યતામાં અધીંગના, વ્યાકુલતા, કન્દન અને વેદનાના ગભીર આસ્ત્ર રહેલા છે. એને લીધે જ ‘ પીલૂ ’ ગગન એમને વિશેષ બસ કરે છે.

રાધાકૃષ્ણના પ્રેમનું આલેખન :

કૃષ્ણચરિત્રના જ્ઞાનમાં ઊર્મિગીતોની જે ધાર બગાળામાં બાગમાં શલકમાં જવદેવે અને ચૌદમાં શનકમાં મિથિલામાં વિદ્યાપતિએ વહાવી અને તીલાશુભ્ર-ગિરિ-વનમાં ‘ શ્રોકૃષ્ણ કર્ણમૃત ’ અને ‘ શાન્કૃષ્ણ ક્ષીરકાવ્ય ’ના મધુ સંસ્કૃત મુખતોમાં એ ભરિતને રેનાની તેનું અવલબન ધરના લગ્નકવિઓએ પશુ કર્યું વલ્લભાચાર્ય અને તેમના પુત્ર વિદુલનાથજીએ ‘ મધુરાદ્યક ’ જેવા કૃષ્ણસ્તોત્રો રચ્યા અને શુદ્ધગતમાં નગસિંહ અને મીરાએ પશુ રાધાકૃષ્ણકીડાના છુટા પદો તથા કીર્તનો ગચી, એ પંપરાને આગળ ચનાવી દિંદી સાહિત્યમાં તે કવિઓએ પોતાની શૃંગારમયી મુખતક કવિતાને માટે નાધા અને કૃષ્ણનો જ પ્રેમ, આલેખન નરીકે લીધો હતો ?

આ પ્રમાર કૃષ્ણસંબંધી કવિતાનું સ્ફુર્ણ ‘ પ્રબંધ ’ કે ‘ આખ્યાન ’ના પ્રકરણમદ્દ મધના હોન ન થના, ‘ મુખત ’ના હોનમાં

* ગુજરાતી સાહિત્યમાં બાર માસ પદર વિધિ અને પદ્ય સદૃશ્યના કાવ્યોમાં પાંચ આલેખક તરીકે રાધા અને કૃષ્ણના વિશિષ્ટ શૃંગારને જ કવિતાએ બહુધા રીતે રેવા છે.

જ થયું. પુષ્ટિ-સપ્રદાયના ‘અષ્ટછાપ’માંના અને મીરાંના સમકાલીન એવા સૂરદાસ, નંદદાસ, કુંભનદાસ વગેરે વજ્રભાષાના કવિઓએ શ્રીકૃષ્ણની કેવળ બાલલીલા અને ધોગંડ તથા કિશોર અને કવચિત્ કુમારલીલાને જ તેમના કીર્તનોનો વર્ણ-વિષય બનાવેલો છે. કારણ કે પંદરમુ અને સોળમુ સંક્રં, ‘પ્રબંધ’-કાવ્યો કરતા, ભિન્નિગીતો અને ‘પદ’ કે મુક્તક-કાવ્યને માટે જ વિશેષ અનુકૂળ હતાં. શૃંગાર (સંયોગ અને વિપ્રયોગ બન્ને પ્રકારનો), અને વ્રાતસહ્ય રસની જ અનોખી દ્રષ્ટિએ તેવી કવિતા આ યુગમાં જેટલી રચાઈ છે તેટલી યોગ્યતાવાળી કવિતા, પછીના સમયમાં મળી આવતી નથી.

‘હાં રે કોઈ માધવ હયો’નું પદ : મુક્તકોનાં મૂળ :

‘પદ’ જેવી નાની ગેયરચનામા જેટલીકવાર સુદર અને ચોટદાર વિચાર ગૂંથી લીધેલા હોય છે. મુક્તક કે સુભાષિત જેવી રચનાં પંદરમા તથા સોળમા સંકાના ‘પદ્યુગ’માં ખૂબ મળી આવે છે. ધણીવાર આ વિચારનું મૂળ ભક્તિમાર્ગના કોઈ સુભાષિતમા કે સ્તોત્રમા મળી આવે છે. સૂરદાસ, નરસિંહ મહેતા, તુલસી, મીરા વગેરેના પદો આ રીતની કોઈ ચિંતનકચિત્રકને આધારે પલ્લવિત થયા હોય છે.

એક દૃષ્ટાન્ત લઈએ. બિવ્વમંગલ લીલાશુક(તેરમું શતાક)ના ‘શ્રીકૃષ્ણરૂપાનુષ્ટુપ’ નામે સ્તોત્રપ્રથમા નીચેનું સંસ્કૃત મુક્તક (આશ્વાસ ૨, શ્લોક. ૫૬) આપેલું છે :—

“વિવેકુષ્મા કિલ ગોપવન્ધ્યા । મુરારિપાદાર્પિન-ચિત્તરૂપિઃ ॥

દધ્યાદિકં મોહયતાદયોચત્ । ‘મોહિદ દામોદર માધવે’-તિ ॥” *

* ‘વજ્રાભ્યા’ નામના પ્રાકૃત સુભાષિત-સંગ્રહમા (આશરે ૯૨૫વી સનનુ સાતમું નેક) નીચેની આશા આ જ ભાવની છે તે સૌથી પ્રાચીન કહેવાય :—

“યવજ યવલ્લઙ્ગીય મહુર મહુરાઙ્ગીય મન્દમ્મિ ।

તવ વિકન્તીય ‘કણ્દો’ ‘કણ્દો’ તિ વાહરિઓ ॥”

મધુરાપુરીમા ધપસ અને મધુર એની છાસ વેચતા (વેચતા) તે ધપવાદીએ ‘કૃષ્ણ’ ‘કૃષ્ણ’ એવા યોહાર કર્યાં.

મહી વેચવા જતી વજની ગોપી, મહી વેચવાના બાલ વ્યાપાગ સાથે,
મનમા, અખડ રમગયા કરતા બાલકૃષ્ણનું નામ ઓરી રીતે બૂનધી બેઠી
દે છે એ આ શ્લોકનો ભાવ છે. આની રીતે ભાન બૂલેલી, શન્ય મનવાળી
અને તેથી બૂલકણી અને ની ગોપીને આખણે ‘ ઘેની ’ કે ‘ ભોળા ’ કહિયે
છે.

નરસિંહ મહેતાએ બે જુદા પદમા આ પ્રસંગને ગાયો છે ‘ શૃંગાર
માળા ’ મા ગૂથાયેલું ૮૧મું પદ (‘ નરસિંહ મહેતાકૃત કાવ્યસંગ્રહ, ’
૫ ૨૮૮) વિરોધ પ્રસિદ્ધ નથી —

“ ધગણીધગ-શુ લાગ્યું, માહારુ ધ્યાન રે
મહીકું વીસરી ગયું. * (યો) મેઈ કહાન ર—
ચાલી ચાલી ગોવા નણી, ગૈ નચ મોઝાગ ર
મટકીયા બેઠા, શ્રી દેવ મોઝાગ ર—
લોક કહે ‘ ગોવાલણી, ઘેલી ચઈ રે
વેચે છે કહાન, અને માથે છે મહી રે । ’
નરસૈયા યો સ્વામી, ભેનશુ ધીર ર
આપ-સરીખડી વાહાલે, કીધી આહીર રે— ” *

* આ પદનું પાઠાન્તર, મારવાડમાંથી પ્રાપ્ત હસ્તલિખિત પૌથીમાંથી
મળેલું છે તે સરખાવવા નીચે બતાવું છે (જુઓ ‘ નરસિંહ મીરાના
પદોનો મારવાડમાં પ્રચાર ’ નો લેખ) —

“ ગદિડો વિસર ગઈ, લો કાઈ કાન રે
ધનપીધરજીસુ, લાગો મારો ધ્યાન રે—ટક
વેચત બુજરી ચવી, સિરે બનવર રે
સામા ગિલ મયા, કૃષ્ણ મોચાર રે—
લોક કહે બુજરી બહાવરી ચઈ રે
વેચત કાન, વાકે માથે મહિ રે—

(ચાલ)

ખીજ પદમા મહેતાજીએ ઉપગના ખીજનો વિસ્તાર કર્યો છે —

“ ભોળી રે ભરવાડણુ હરિને, વેચવા ચાલી
સોળ સહસ્ર ગોપીનો વ્હાલો, મટકીમા ધાની—ભોળીં
અનાથના નાથને-વેચે, આહીંગની નારી
રોરીએ રોરીએ સાદ પાડે ‘દયો દ્વેષ મોરાગિ !’—ભોળીં
મટકી ઉતારી, માહી મોગલી વાગી
વ્રજનારીને સહેજે જોતા, મૂગજા લાગી—ભોળીં
ખલાદિક ધંદાદિક સગખા, કૌતુક એ પેષે
ઔદલોકના નાથને, કાઈ મટકીમા દેખે !—ભોળીં
ગોવાલણીના લાગ્યે પ્રગળ્યા, અતગ્નમી
દાસલકાને લાક લકાવે, નગસૈનો સ્વામી—ભોળીં ”

આમ ખિલ્લમગલે, મૂલ ભાગવતમાના કથાપ્રસંગનો અ કુલ મુક્તાક રૂપે ગાયો તેમાનો સૂક્ષ્મ ભાવ નગસિંહ મહેતાએ બે શુદ્ધ પદમા ગૂથ્યો છે એ પદમા ગોપીઓની આસક્તિ અને અનુગતિને પગિણામે જે ગમૂજ થઈ તેના હુલામણા ભક્તકવિએ ગાયા છે નગસિંહના અનુગામી મીરાબાઈએ એ જ પ્રસંગમાથી એક સુદ્ધ ભીર્મિગીત ઉપજાવ્યું છે

મીરાના પદની રસમીમાસા :

મીરાએ કથાપ્રસંગનો ઉચ્ચ વર્ણનાત્મક શૈલીમા નહિ પરંતુ સીધી સવાદાત્મક શૈલીમા કર્યો છે અને અહીં જ નગસિંહ મહેતાની પુરુષ

એસ સહસ્ર મુખ પાર ન આવે^૧ રે
સો બધુ માનો મોવ વિગય રે—
પાવ તતાલ સીસ અસમાન રે
સો કયુ આવે કાનો મટકી રે માય રે—
નરસી મુષારો રાગી હે સુધીર રે
આપ સરીખા ના લે કીધા હે આટીર રે—^૨

સુલસ સરસતા અને મીરાંબાઈની ઝીંસહજ ભાવોર્મિની સાહજિકતા વચ્ચેનો સૂક્ષ્મ બેદ જોઈ શકાય છે મીરાંબાઈના પદોના ઉપાક જ કવિત્વમય અને દૃઢદલપ્રેરક છે :—

“ હા રે કાઈ માધવ સ્થો, માધવ ત્યો— ”

—આવા ઉપાકથી જનમત થયેલું કુતુહલ પછીની લીંટીઓથી શાત થાય છે :

“ વેચંતી મજનારી રે—હા રે કાઈં

માધવને મટુકીમા ધાળી :

ગોપી લટકે મટકે ચાલી—હા રે કાઈં

“ હા રે ગોપી ! વેલું શું બોલતી જાયે ? :

માધવ મટુકીમા ના સમાયે ”—હા રે કાઈં

“ નવ માનો તો જુઓ જિનારી,

માંડી જુવે તો કુંજવિહારી । ”—હા રે કાઈં

આમ ને આમ—

વૃંદાવનમા તે જાતા દાદાડી :

વાદાસો ગૌ ચારે છે ગિરધારી—હા રે કાઈં

ગોપી ચાલી વૃંદાવન વાટે,

સૌ મળી ગોપીઓ સાથે—હા રે કાઈં

મીના કે પ્રભુ ગિરધરનાગર,

જેના ચળુકમલ સુખસાગર—હા રે કાઈં ”

મીરાંબાઈ આવા અનેક પદોના વિચારખીજનું અન્વેષણ કરવા જેવું છે. *

* મીરાંબાઈનું નીચેનું હિંદી પદ આ જ પ્રસ મને જિરદાયે છે.—

“ વા મજમે” કહુ દેખો રી ટાના—

લે મટકા સિર ચરી રે કુંજવિહાર, આમે મિતે જાખા નંદછે ટાના—વા

દધિકો નાગ બિસર મયો ખ્યારી, “લે લેનું રી કાઈ, રવામ સલોના ”—વા

જિંદાજનની કુંજ ગલિન મેં, આખ લનાય મયો મન મોહના :—વા

મીરા કે પ્રભુ ગિરધર નાગર, સુદર રવામ સુદર રત્ન લોના—વા ”

મીરાંના 'રમૈયા રામ' :

મીરાંનાં કૃતલાંક પદોમાં 'ગમ'ને મંજોધન કહેલું મળી આવે છે. એ 'રામ' એટલે દશરથપુત્ર રામ નહિ, પરંતુ મૌના ઘટઘટમાં વ્યાપી રહેલા રામ ; તેમ ન ગણિયે તો મીરાંની જે કાન્ત-ભાવની લક્ષિત છે તે સીતાપતિ ગમ સાથે તદન અસંગત અને અસંભાવ્ય બને છે. 'ગિરધર-નાગર'ની તો એ 'જનમ જનમ કી એકી' છે જ : અને એ એમનો 'જનમ જનમ કૈ સાથી' પણ છે. એટલે ગિરધરલાલ પ્રત્યે, સ્વક્રીયાની જેમ, તેમને પોતાના પતિ સગળ એ જે ઉદ્ગાર કાઢે છે તે લક્ષિતપ્રેમ-મૂલક છે. કૃષ્ણને 'પ્રિયા', 'પિર', 'ધણી', 'સંધાં' એવા એવાં સંજોધનો એ કરે છે. મીરા તેમના પ્રેમમા એટલી 'દિવાની' છે કે એમને 'બદનામી' તથા 'હાસી' પણ મીડી લાગે છે. લોક, મીરાંને 'કુલનાસી' કહે છે; છતાં એ તો પ્રિયા-પ્રેમમાં 'મસ્ત ડાલે' છે. આ બધી વિપ્રયોગ કૃંગારની પગિબાણા મધોદા પુરુષોત્તમ સીતાપતિ રામ સાથે કદિ યે બેડી શકાય નહિ એ સ્પષ્ટ છે. મીરાનું 'ગમનામ' આ રીતે 'રમૈયા ગમ' શ્રીકૃષ્ણ સાથે જ મંજોધ ધરાવે છે.

'રમૈયા રામ' :

કબીર, દાદુ તથા શુદ્ધ નાનક જેવા સત કવિઓની જેમ, મીરા-બાઈએ અનેક પદોમા પોતાના પરમ-પ્રેમાગ્રપદને 'નામ'નામથી સંજોધ્યા છે : આ નામ કોઈ વિષ્ણુના અવતાર ગમ નથી; પરંતુ એ રામ તો અંતર્યામીના સ્વરૂપે જે નિશ્ચિન આપણી સાથે જ રહે છે અને આપણી સાથે 'લીલા' અથવા 'મય' કરે છે તે. કબીરે એક

વળી એક બીજું પદ જુવો —

“કોઈ જ્વાગ મનોહર હયો કે, સિર મરે મટકિયા ડોલે-
દધિકા નાવ જિસરે મઈ ગ્વાલન, 'હરિ' હયો બોલે-
કૃષ્ણ-રૂપ છડી દે ગ્વાલન, ઓર હી ઓર હી બોલે-
મીરાં કે પ્રણુ ગિરધર નાનર, ચેરી ભઈ જિન મોલે-”

સાખીમાં કહ્યું છે ‘નૈનોં રમૈયા રમિ રહ્યા, દુઝ કહાં સમાય ?’
મીરાંએ પણ આ જ અર્થમાં ગમ અને રમૈયાનો પ્રયોગ કર્યો છે : જુઓ
તેમની ‘પદાવલી’ :—

“ રમૈયા, મૈ તો યારે રંગ રાતી—

ઓરોં કે પિય પરદેસ જસત હૈ, લિખલિખ ભેજે પાતી :

મેરા પિયા મેરે દિરદે જસત હૈ, હોં ગૂંજ હરૂ દિન રાતી—

ચોધા ચોલા પહિર સખીરી, મૈ જુરમુટ ખેલન જાતી :

જુરમુટ મેં મોંઢી મોઢન મિલિયા, ખોલ મિલૂં ગલ જાતી— ”

યહી “ રમૈયા બિન નિંદ ન આવે :

નિંદ ન આવે, વિરહ સનાવે, પ્રેમકી આંચ દુલાવે—

બિન પિય-જોન મંદિર અંધિયાગે, દીપક દાય ન આવે :

પિયા બિન મેરી સેજ અલુણી, લગન રન બિલાવે :

પિયા કબ રે ઘર આવે ?— ”

ખીજ એક કવિએ મીરાંને અંજલી આપતા તેથી જ કહ્યું છે કે—

“ રાતી માતી પ્રેમકી, વિષમ લગન કી મોડ :

રામ-અમલ માતી રહે, ઘન મીરાં રાહડા ! ”

ઉપરના પદમાં વાસકસજ્જનના પ્રિયતમ-મિલનના રૂપકદ્વારા વર્ણન કર્યું
છે. ગગનમંડલની અગમ્ય સ્થિતિ સુધી પહોંચવાની સાધના કેટલી કઠિન
છે તે પણ તેમણે બતાવ્યું છે :—

‘ ગગનમંડલ—પે સેજ પિયાકી, કિસમિધ મિલણા હોઈ ? ’

આ ‘ ગગનમંડલની સેજ ’ને મીરાંએ ‘ અગમ-અટારી ’, ‘ અગમ
કે દેસ ’ તથા ‘ અમરલોક ’નાં નામ પણ આપ્યાં છે :

‘ દીપક જોલિ જાના કા, ચહૂં અગમ અટારી સે ’—

‘ ચલો અગમ કે દેસ, દાલ દેખત કરે ’

‘ મીરાં કે પ્રજુ ગિરધર નાગર, અમર લોકમેં રહણાં ’—વગેરે.

આ સંતગાનીની અસર નીચે આવવાથી, મીરાંએ 'હોલી'ના એક પદમાં કહ્યું છે :—

‘ગિનિ કરતાલ પખાવજ ખાઈ, અખુદદ કી અખુકાર રે;’

અને અહીં પ્રસિદ્ધ ‘અનાદન નાદ’ને જ તેમણે સંભાળ્યો છે.

કૃષ્ણભક્તિ :

કૃષ્ણભક્તિની પરંપરામાં શ્રીકૃષ્ણની મૂર્તિને દષ્ટિસમીપ રાખવાથી, પ્રેમતત્ત્વની ખૂબ વિસ્તારપૂર્વક વ્યંજના થઈ છે. આ કૃષ્ણભક્તોના કૃષ્ણ, પ્રેમધેણી અને રમોન્મત્ત ગોપીઓથી ઘેરાયેલા શ્રીકૃષ્ણ છે :—
મોટામોટા ભૂપાળો, ચોક્કીઓ અને રાજપુરુષોની વચ્ચે લોકવ્યવસ્થા સંરક્ષતા દારિકાના શ્રીકૃષ્ણ એ નથી. કૃષ્ણના જે મધુર સ્વરૂપને ભક્તોએ વર્ણવ્યું છે, એ રૂપ તો જીવન ઓવારી નાખવાનું સમર્પણ જગાવે એવું, દિવ્ય અને અનુપમ છે.

એ સાર્વભૌમ પ્રેમતત્ત્વની સન્મુખ ભક્તનો અંતર-આત્મા એક જુદા જ પ્રેમલોકમાં વિહરે છે. કૃષ્ણભક્તો એવા પ્રેમરંગમાં મસ્ત રહેનાર જીવો હતા. સમાજ કંઈ તરફ જાય છે એ વાતની તેમને પરવા ન હતી. પોતાના ભાગવત પ્રેમની પુષ્ટિને માટે લોકોત્તર શૃંગારમયી હતાથી અને આત્મસમર્પણથી ભક્તકવિઓએ પદો રચ્યા, ગાયાં અને સમાજને ભેટ કર્યા : પરંતુ, લૌકિક અને સ્થૂલ દષ્ટિવાળા પ્રાકૃત જીવોએ અને કવિના રચનારાઓએ, આ શુદ્ધ ભાવનાને, શૃંગારની ઉન્માદ અને આવેશભરી વાણીમાં વર્ણવી, તેને આગળ જતાં સ્થૂલ અને પાર્થિવ બનાવી દીધી.

* સરખારો, નાભાજીની ‘મત્તખાલ’માં ‘મીરાબાઈ માટેનું’ પહેલું જ ચરણ :—

“સદરિશ ગોપિનકો પ્રેમ, પ્રગટ કલજીગદિ” દિખાયો.”

ભક્તિના પ્રકાર :

ભક્તિ મુખ્યત્વે પાંચ ભાવથી કરી શકાય છે. શાંત, દાસ્ય, વાત્સલ્ય, સખ્ય અને મૃગાર-એ ભાવોના પાંચ સ્વરૂપ છે : પ્રફુલ્લાદની ભક્તિ શાંતભાવની હતી. હનુમાન, રામાનંદ અને તુલસીદાસ વગેરેની ભક્તિ દાસ્યભાવની કહેવાય છે : વંશભીય સંપ્રદાય વાત્સલ્યભાવની ભક્તિને સ્વીકારે છે : આ પ્રકારના સૂરદાસ અને બીજા ભક્તકવિઓએ સખ્યભાવ પાત્ર ગૂંથ્યા છે. મૃગારભાવની ભક્તિમાં ભક્ત પોતાને પ્રિયા અથવા માયક સમજે છે : હરિદાસ, હિનહરિવંશ અને ચૈતન્યની ભક્તિ આ ભાવની હતી. મૃગાર અથવા સખીભાવનું તાત્પર્ય એ છે કે કેવળ ઈશ્વર જ પુરુષ છે અને સર્વ ભક્તો એમના આશ્રિત છે : એટલે એમાં ગોપીભાવ અથવા માયકભાવ છે. વૈષ્ણવસંપ્રદાયની રામાનંદી શાખામાં દાસ્યભાવ છે અને વંશભીય શાખામાં વાત્સલ્યભાવ છે : ગાદીના ચૈતન્યાદિના સંપ્રદાયોમાં સખીભાવનું પ્રાધાન્ય છે.

મીરાંમાં નવધા ભક્તિનો ઉદય :

મીરાંમાં ‘ગિરધર ગોપાલ’ પ્રત્યેની ‘પરઃ અનુરક્તિ’ને ક્ષીધે ભક્તિનો આવિર્ભાવ થયો : અને ક્રમેક્રમે ભક્તિના નવધા પ્રકાર સિદ્ધ થતા, હેવટે દસમી ‘પ્રેમલક્ષ્મી ભક્તિ’માં એ ક્ષીન થઈ ગયાં : દ્વારકા-ધીશમાં એમના સાચુભ્ય પાગ્યાની વાત એમના ભક્તિવૈભવને ક્ષીધે જ પ્રચલિત થઈ છે.

પિયર તથા સાસરું-મને રથમે ગધાકૃષ્ણની ભક્તિના કથાકોર્તન મીરાંએ શ્રવણ કર્યા હશે તેથી, તેમનામાં શ્રવણભક્તિ મિદ્ધ થઈ. કોદોર-સેવા કરતાં કરતા કીર્તન ગવાતાં : કૃષ્ણમય જીવનની, લૌકિક ધરેણાને નામે, રમરણુભક્તિ, કેળવાઈ : પાદસેવનની વાત તો લગભગ મીરાંના દરેક પદને અંતે રમણુમાં આવે છે : ‘મીરાં કે પ્રભુ ગિન્ધર નાગર, ચરણુકમલ ખલિહારી’ : ‘મોઢે લાગી લગન હરિ ચરનનકી’ : વદન અને અર્ચનની વાત નીચેના જેવા પદમાં છે :—

‘ વાટ જુવે છે મીરાં રાંકડી, જીભી જીભી :

મીરાં કે પ્રભુ ગિરધર 'નાગર,

તેનાં કંરે છે મારી આંખડી— ’ ‘ જીભી જીભી ’

આવાં પદોમાં અકિન કહેલી છે : મીરાંના દાસ્યભાવનું પ્રદર્શન ઘણાં પદોમાં દેખાય છે : ‘ મીરાં દાસી જનમ જનમ કી ! ’ છેલ્લી આ-મ-નિવેદન ભક્તિથી મીરાંને સાયુજ્યમુક્તિ પ્રાપ્ત થઈ એમ મનાય છે.

મીરાંના પદોમાંથી એમની ભક્તિનું સાચું સ્વરૂપ આપણે પકડી શકીએ છીએ. નવધા ભક્તિના જુદા જુદા પ્રકારોને તેમાં ઉલ્લેખ આવતો નથી : છતાં ગોપીલાલે, પ્રિયાલાલે એ પરમ તત્ત્વને ભજી રહ્યા છે : એમના શૃંગારમાં નથી ચિંતનની અસર કે નથી પુષ્ટિમાર્ગની. મીરાંના પદોમાં શૃંગાર ગવાયો છે : પણ તે નરસિંહની અને દયાગમની પદ્ધતિનો, જિઠાડો શૃંગાર (જયદેવની પદ્ધતિએ) નથી ગવાયો. મીરાંના પદો ગાવાથી ખીલકુલ સંદાય અનુભવાતો નથી એ તેની વિશિષ્ટતા છે.

મીરાંની ભક્તિ : વિયોગાત્મક :

મીરાંએ દામ્ય, મધ્ય તથા દામ્પત્ય ભાવનું આનંદમય ભર્યું, સાયુજ્ય સુધીની સિદ્ધિ મેળવવાનું સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત કર્યું હતું. મીરાંની ભક્તિ, વિશેષે કરીને, વિયોગાત્મક હતી. કોઈ ધન્ય ક્ષણમાં અથવા ધન્ય સ્વપ્નમાં એ પ્રભુની ઝવક એમને દેખાતી : કોઈ કોઈ વાર પ્રભુની સાથે ગમવાનો અનુભવ પણ તેમને થઈ જતો; પરંતુ આધારણ રીતે ‘ વિપ્રયોગ પ્રેમ ’ની મધુરિમાથી જ એ મસ્ત ગડેતા.

કોઈ કોઈ વાર આત્મચોની માલા પરોવતી : તો કોઈ વાર કોદિલાની જેમ એ ફૂજી જિહતી; તો કોઈ વાર મયૂરીની જેમ નાચી જિહતી. કોઈ વાર એકદમ મૌન પામતી; તો કોઈ વાર ચિંતા અને ઉદ્વેગની મારી, રાતોની રાતો સુધી પ્રભુની રાહ જોતી એ-તલપતી, અને આલાપ કર્યા કરતી. પ્રેમોન્માદનું સૌકિક રૂપ, જલ્દાર તેમ જ અંદર, તેમને પ્રભુનું ચિન્ન

કળાયા મનુ અને તેથી કાન, લાજ, સમાન લોપ-પલોક પોતાનું
અને પાગડુ-એ બધા વ્યવહાર તેમને આટે નિર્ધારક બની ગયા હતા

મીરાનો જન્મ જાણે જોપીએમ સિદ્ધ કરવા આટે જ થયો હતો
તેથી બાલ્યવસ્થાને એ જોપીની જેમ વાતસ-યથી જમા છે. ‘તુમ જિમે
ગિરધગલાલજી છાપન લોગ છતીસો વ્યજન, પાઓ જન પ્રતિપાનજી
કોજે બેગિ નિહાલજી’ મીરાની ભક્તિની મરતી અને પ્રેમનો ઉન્માદ
પશુ એવો જ ઉત્કટ ઉદ્દગાર પામ્યો છે —

‘હમિ દિગે મે નિગત મુગી ધૂધરિયા ધમકાસ્યા
અગ્યામૃત કા નેમ હમારે, નિત ઉક દસન ભસ્યા
—જોર્વિદ કા શુષુ ગાસ્યા૦”

મીરાએ ભગવાનના સ્વરૂપનું અને એમના પ્રથમ દર્શનનું વર્ણન
આવું કર્યું છે —

જખતે મોહિં નદનદન દષ્ટિ પડચો માર્ધ,
તળ તે પગલોક લોપ, કણ ના સુહાર્ધ
કુડલ ઓ અલકે અલકે કપોલન પગ જાર્ધ,
સન્વર મધિ માનો મીન મકગ મિલન આર્ધ
ગિગ્ધર કે અગ અગ મીરા બલિ બર્ધ

બાલનીલાનુ સાચુ વર્ણન મીરાને સ્વપ્રદર્શનમાથી લાધે છે —

‘બસો મેરે નૈનનમે નહલાલ—

સાવરી સૂગત મોહની મૂગત નૈના બસે ગિસાન—બસો૦
મોગમુકટ પીતાગર સોઠે ગલ બૈજ તીમાલા
વૃદાવનમે મેનુ ચરાવે મોહન મુગીનાના—બસો૦
કુમુખન પાધ કેસાયા ભમા હપગ ફૂલ હમરી
મુન્ટ હપગ હન ગિસાને કુડલકી જબિ ચારી—બસો૦”

મીંગના ગિન્ધગોપાલ એક દેશાત્મે જેમી ગહે તેના નથી. એ કઈને કઈ કરતા ગહે છે. ગો-પાલન, મુઘ્ધી-ધુનિ અને ગસ-કીડા મીંગ ગિન્ધરને અભાગતા કઈ ખીજુ કહેતા નથી :

“મેરે તો ગિન્ધગ ગોપાલ, દૂસરા ન ગઈ
જાડે નિગ મોન્મુકુ મેરો પતિ મોઈ”

મીંગને તો ‘દગ્ગ ખીત દૂખન લાગે નૈન’ મીંગને એન નથી, એમને ‘રેન છ-માસી’ બની જન છે : એ તો છીપલગ પણી અને ટાકલગ અગ્ર લઈને, હાગિને મગવાને માટે ગ્રમ લાધણુ કરે છે. આગળીમાની મુદ્દી (મુદ્રિકા-વીંટી) હાથમા આવી જન છે વડ સમજતો નથી : એ ‘તો બનાવે છે કે ‘પિંડ રોગ થયો છે.’ મીંગ મનથી ખબર છે કે ‘બેદ તો સાવલિના હોય’ આમ ‘વિન્હિન વ્યાકુલ’ બ્યાર જાગે છે ત્યારે જગ તો સૂતુ છે ‘સૂચી ઉપગ એની સેજ છે’ પણ પિનાની સેજ ગગન મકલમા છે એમનુ મિલન શી રીતે થાય ?

વિગટથી આમ તન તણુ છે, પણ તેમની જાતી કણુ છે તે ફાટી જન તેની મીંગને પગવા નથી. મીંગની જીવનનાર સમુદ્રમા ચોટી ગઈ છે અને લગઈ પડી છે અને બી બી સૂકાઈ ગઈ છે. મીંગએ પોતાનુ કાગજુ બાળ મદીને નખ્ખુ છે. યમના કૌવાને એ કહે છે ‘આ કસેજુ તને ફાવે તા લઈ જા, પણ મારા શ્યામ જુવે ત્યા જઈને તુ એને ખાજે’-જેથી પ્રભુને મારી દયા આવે !-મીંગના દુદયનો આ ડિકળનો ગિન્ધગપ્રેમ પ્રજની ગોપીનો જ પ્રેમ હતો. અથવા ગોપીઓએ બનાવ્યો હતો. એવો એમના અતરનો આ વેલ-તાપ હતો.

સેવા-નિમિત્તે નિમ્નતા પામવા ઝંખના :

‘મજાને ચાકર ગખોલ’ કહીને, ચાકરીને મિરે વૃષ્ટુની વધુ નિકટ રહેવાની ધજા કર છે, છતાં એમની એ ધજા જર આવતી નથી.

‘માઈ ! મ્હારી હઁગિહ ન જૂઝી વાન ’ એટલે પોતે નાગરી બનીને ‘નાગર’ રૂપધુને ‘પ્રેમનદી કે તીર’ મગે છે મીરાંના પદોનું કમનીય સંગીત આ શૃંગાર-સના વર્ણનને સમૃદ્ધ મનાવે છે શૃંગાર અને શાન વચ્ચે સંગીત એટલું ખીલી જાય છે તેમના પદોમાં લક્ષિતનું ગાળીયું પણ તેથી જ ભગી રહે છે. લક્ષિતમાર્ગમાં ‘કીર્તન’ એક આવશ્યક અંગ છે મીરાંએ ‘સતન દિગ બહિ બેરિ’ વ્યવહારગતોની ‘લોકવાજ પોઈ’ અને પછી મન બની, મુખક ઠે જગનને પડકાર દીધો છે કે :

‘છાક દઈ કુવડી કાન, કહા કહિ દે મઈ ?’—

નંદાનપણના લક્ષિત-સંસ્કાર :

નંદાનપણથી મીરાંને રૂપધુની આરાધના અનુકૂળ આવી ગઈ હતી અને એ જ સંસ્કારોને મોટપણે વેગ મળતા ‘મીરાં મગન લઈ હઁગિન ગાય’ એમ ધ્યુ, અને એમ ‘લોકલાજ કી કાણુ’ તેમણે ન માની ‘પગ ધૂધરુ માધ મીરાં નાચી રે’ એમ જ નહિ, એમણે આખા જગત આગળ પોતાનો પ્રેમ ગીત ગાઈને, અને તેને કૃત્ય તથા વાદ્યો સાથે આપીને ભરેલ કર્થો હતા : ‘તાવ પખવાજ મન્દગ બાજ, સાધા બાગે નાચી રે’ એ વખતે મીરાંના ભક્તિપ્રેમની મહત્તા લેખિ સમજ્યા નહિ સગાસબથીએએ તો તેમને ખૂબ વગોના પાણુ જણાય છે તેથી જ મીરાંએ કહ્યું છે ‘લોગ મંદ મીરાં લઈ બાવરી, બ્યાત દદે કુવનાસી રે—પગે ધૂધરુ’ માધ મીરાં નાચી રે”.

કાન્ત લાવની મીરાં-ભક્તિ :

મીરાંની ભક્તિ કાન્ત બાન્તી છે પોતે પોતાને નાધા માની, પોતાને પોતે જ રૂપધુની માનતા હતા મીરાંને યદના લલિત સખીનો અવતાર માને છે પત્તુ આદ ગદ્યાને જ રૂપધુની સાથે કાન્ત-ભક્તિ કાન્તો અધિકાર હતો. મગજ કે નાખા સિવાય ખીણ ગેપીએમાં એવી નીનતા અને એવી નિમગ્નતા મીરાંને રે

માનસિક આગેપ થુ ક્યું હતું તેથી બીજી ગોપીએ જેમ કૃપાયુલક્ષિની
વાતો કરી શમતી હતી તેની મીનની વાતો તેમનાથી થાય તેમ નહોતું.
દુઃખના નખશિખ નર્તન મીનના પદોમા પુષ્કળ મળે છે, પણ ગાથાનું
વર્ણન કવાય મળતું નથી કાળગુ કે પોતે જ માન્ય-ભાવથી ગિરધર
ગોપાલનું સ્મરણ અને મીનન કરે છે તેને લીધે જ શુભાગ-અને તે
પર મિત્રનબ્ધ ઠિનો શુભાગ-એ વર્ણવે છે. 'જનમ જનમ'ની
સાધનાને અતે દુઃખમિનની તેમને ટાકી જ ખના હતી

મીનનો મન્ય સ્વભાવ બાલક જેવો નિર્દોષ છે એ કહે છે —

‘ મેં હવે બિન ક્યો જીજી રી ? માય ! ’

‘ માઈ રી ! મેં તો લિયો હૈં મયો માલ ’

‘ હવે તુમ હરી જનનબી બીગ ’

મીનનો સ્વભાવ સીધા છે એમને અખૂર શ્રદ્ધા છ પણ હવે
મેળવવા એમણે લીધયો માર્ગ તેણે સમ્મલ અને સીધા નહાતો —

‘ વા તન જ દિનના કની, મનસા કની જાતી હા
તન લનાવો પ્રેમ કા, બારો દિન ગતી હા ’

‘ અગમ ’ દેશમા જવાને માટે ઘટે તેવો શરુઆત પણ એ મજા લે છે

“ ચલો અગમ કે દેશ, કાન દેખત કડે,
વહા લગ પ્રેમ કા હાજર, હસ કેના કરે
ઓઢણુ લજ્જા ચીઝ ધીઝજ કન ઘાઘરો,
પિમના કામણુ હાથ, સુમિત્ર એ મૂદરો
દિલ હલ હી દનિયાન, સાચ એ દોર હો,
અમણુ મુકુ એ ચાન ધાન એ ધાનણો
મન અખાટો ચાન, યુગલ કૈ જૂણો
એસા હવે એ નામ ચૂરો ચિત બજણો

જિહ્વર ચીલ સતોષ, નિરત છે ધૂંધરો.
 બિંદલી ગજ ઓર હાર, તિલક અરુણાન છે :
 સજ્જ સોલહ સજ્જગાર, પહરિ સોને રાખડી :
 સાવલિયા સું મીત, ઓરું સું આખડી. ”

પત્નીભાવની ઉપાસના :

મીરાંતી ઉપાસના પત્નીભાવની છે : એમલે ભગવાન કૃષ્ણને હમેશા
 ‘સ્વામી’ તરીકે સંભાર્યા છે. કમીરની જેમ એમણે ઈશ્વરના આવા
 સગુણ રૂપની અવલેલના કરી નથી. જેમ દમ્પતીમાં પરસ્પર ભેદભાવ
 રહેતો નથી, તેમ કૃષ્ણથી એમલે ઈર્ષ્યા વખત દુરત્વ અનુભવ્યું નથી.
 જેમ પત્ની પોતાના સ્વામીની વાટ ઉત્સુકતાથી બેઠી રહે તેમ એ
 ગિરધરના આગમનની રાહ વ્યાકુલ બનીને બેઠી રહે છે :—

“આવો મનમોહના છા ! જેજી ચારી બાટ :
 ખાનપાન મોહિ નેક ન ભાવે, નૈણુ ન ભાગે કપાટ :
 તુમઆયા બિન સુખ નહિ, મેરે દિલમે બહોત ઉચાટ. ”

મન-માન્યા પ્રિયતમનો સાક્ષાત્કાર થતાં એ કહે છે :—

“પિયા છા ! મહારે નૈણુ આગે રહજ્યો છા,
 નૈણુ આગે રહજ્યો, મહાને ભૂલ મત ભજ્યો છા. ”

ખીજ એક પ્રસંગે, પ્રિયતમ રૂક્યા છે : બેલાવના છતાં બેલના નથી,
 અને આંખ સરખી ઉપાડતા નથી : સારે પ્રેયસીને દેટણુ બધુ દુઃખ થાય
 છે, એ મીરાંબાઈએ ખૂબ સ્વાભાવિકતાથી વર્ણવ્યું છે :—

“તનક હરિ ! ચિતવો છા, મેરી ઓર :
 હમ ચિતવત તુમ ચિતવત નાહો : દિલ કેબડે નહોર :
 મેરે આસા ચિતવનિ તુમ રી, ઓર ન દુછ દેર. ”

સાધનની ભાનિતુ ગ્વરૂપ ભાનની ભાનના પર નિર્ભર છે. યાદને યોગના પુરરૂપે દર્શન થાય છે, તો યાદને અર્જુનના ગમ્મારૂપે શીઘ્રગુના દર્શન થાય છે. મીઠાએ દૂધની ભાનિ ગોપીઓની પેરે પતિભાવથી કરી છે : હતા હતા ગોપીઓ પત્ની તરીકે ગંગાગરીએ દાવો કની શરૂ છે ત્યાં મીઠા દેવ 'દામી' ગતી, નિષ્ઠ વાસ માગી, આત્માની ગતિ મેળવવા ધ્રુવે છે એટલે એમાં સુદૃઢ ભેદ છે.

મીઠાનો પ્રેમ આદર્શ હિંદુ પતિપ્રાણી સ્ત્રીને પ્રેમ છે : તેથી પ્રિયતમ પર એ રીસ પાથી ચઢાવી ગમે : પતિનો દોષ પાથી બેઈ ગમે : મીઠાના દૂધ, ગોપીઓના કાગા દૂધ નથી. મીઠાના ગિન્ધર-ગોપાવતો અજુદો છે : મીઠાને એના બહાનના રૂપ સાથે નિમ્મન નથી. એમનું પાન દંડ તુધી એક જ છે. બસ પ્રિયતમ સાથે મિનન. મીઠાનો આ પ્રેમ વિશુદ્ધ અને અલૌકિક છે એનો આગલ, એમને ગિન્ધરની મૂર્તિ મળી અને એમને ન્દાનપ ગુમા 'ગમ ગમકડ વરિયુ' ત્યાં થી, થયે છે. હુસાનીના ઉમગામાં પગ મૂંતાની સાથે તેના ઉપર દારૂણ દુખ તૂટી પડ્યું. ન્દાનપ ગુમા ભગવા પ્રેમભક્તિના અકુર પડીમ પડ્યા જેવું થયું. પરંતુ ગિન્ધરગોપાવનું રમણ તમને આશ્વાસનરૂપ બન્યું. પતિના અભાવમાં, પોતાના દિનના બધા પ્રાયભાવ તેમણે બાવકૂચ પર દાન્યો અને મનને મનાવ્યું. —

“ મેર તો ગિન્ધર ગોપા, દુમગ ન મેઈ

બાડ સિર માઠ મુકુર ગેરો પતિ સોઈ ”

મીઠાનાં પદોમાં નિર્ગુણ અથવા ગદ્યવાદ :

મીઠાનાં એલાં પદોમાં નિર્ગુણ ભક્તિ અથવા ગદ્યવાદ (mysticism) ગૂંથેલા નથી આવે છે, અને એ કળીંગ, નાનક આદિ નિર્ગુણ ભક્તિવિદ્યાની પ્રચલિત પરંપરાના સરકાવનું દર્શ છે. પરંતુ મીઠાનાં તત્ત્વમાન એ દેવનું “તત્ત્વનું દે પડ” કે હુખ્યો અભવાદ નથી. એમણે ગદ્યવાદની સાથે કદવાદના સુદૃઢ તત્ત્વોને એકત્રીત

કરી દીધા છે : અને તેને લીધે, તેમણે વર્ણવેલા નિરાકાર બ્રહ્મ સાકાર આત્મવાદની બહુ નિકટ આવી ગય છે : એ બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર કરવાના વિચારે, ઉદય ઉત્થસિન બને છે અને એના દર્શન આખથી આધા બન નહીં એવી અંતરમા ધ્રુવ બને છે :—

“ નૈનન બનજ બસાઈ રી, જો મૈ સાદિય પાઉ રી :
 ઇન નૈનન મેગ સાદિય બસતા, હંતી પલક ન લાઈ રી :
 ત્રિકુરી મહલ મેં બના રે અરોબા, તહા સે ગાળી લગાઈ રી :
 ચન્ન મહલ મેં સુગતિ જમાઈ, સુખ કી સેજ બિઝાઈ રી ”

વળી ખીજું પદ જુઓ :—

“ હેરી મે તો દગ્દ-દિવાની, મેન દગ્દ ન જાને ઈઈ :
 સૂચી ઉપર સેજ અમારી, કિત બિધ સોણા હોઈ ?
 ગગન મંડલ મેં સેજ પિત્રા કી, કિસ બિધ મિલણા હોઈ ? ”

કંઈક ચક્રીવાદની ‘બાની’ની અસર પણ મીરાના દેહલાક પદોમા જોઈ શકાય છે : ‘દારુ’, ‘દર્’, ‘દિવાના’ વગેરે શબ્દો મીરા વાપરે છે : મનને ‘હોરી’ ખેલવાનું એક પદમા એ કહે છે : કાન્થુ કે પ્રેમ મસ્તીના દિવસે શોક જ વખત આવે છે; અને એ દિવસે ચિન્તયાથી હોતા નથી :—

“ દારુન કે દિન ચા ર, હોતી ખેન મના રે !—
 બિન કરતાલ પખાવજ બાઝે, અણુદદકી ઝલુકાર રે :
 બિન સૂર રાગ છતીસં ગાનૈ, રોમ રોગ રંગ સાર રે :
 શીલ નસતોપ કી દેસર રેલી, પ્રેમપ્રીત પિયકાર રે :
 હિડત ગુલાલ લાવ લાયે બાદર, બગસન રંગ અપાર રે :
 ઘટ કે સમ પટ ખોલ દિયે હે, લોકવાજ સમ ડાર રે :
 હોલી ખેવ ખારી ઘર આયે, સોઈ ખારી પિય ભાગ રે :
 મીના કે પ્રણુ ગિન્ધા નાગર, ચરણ કવચ નાવહાર રે— ”

એક ખીજું પદ ઉદાહરણ માટે બસ થઈ પડશે :—

“ પિયા ! મૈં બેરાગણુ હોઈગી હો—

બયા બેસા ગહારો સાદેમ મિલગ્યા, સોઈ ભેમ ગહુગી હો—પિયાં

ગેરુજાન રગુ તન અપણો, મન—મુદ્રા પેકંગી હો :

પ્રેમ પ્રીતરુ હરિ—ગણુ ગાઈ, ચન્દ્રા લિપટ રહુગી હો—પિયાં

શીલ સંતોક ધર્યો ઘટ ભીનર, શમના પકડ રહુગી હો :

બક્ષ નાવ નિરંજન કહિયે, તાકો ધ્યાન ધરંગી હો—પિયાં

યા તન કી મૈં કરે કિંગરી, રસના ગમ ગટંગી હો :

મીંગ કે પ્રભુ ગિરિધર નાગર, સાધા કે સંગ રહુગી હો—પિયાં ”

અગમવાદનાં પદોનું રહસ્ય :

મીના કૃષ્ણઅંદ્રને જીવલ સમુદયરૂપ ભગવાન કહીને અટકી જતા નથી; તેમની અનેક લીલાઓને તે સંભારે છે : જ્યાં સાથે સાથે ‘ પૂરવ-જનમ કા સાથી ’ તથા ‘ ગહારો ભન્તા ’—એની આત્મીયતાથી શ્રીકૃષ્ણને એ સંભારે છે; અને એમને ‘ બાહ્ય ગદેફી લાજ ’ની દુહાઈ દઈને, તેમની સ્વકીયા પની બનવા સુધીનો પ્રસંગ એ વણુવે છે અને આ જ શ્રદ્ધાભૂત કાગણથી એ ‘ પિવ ’, ‘ ધણી ’, ‘ સંયા ’, ‘ માલમા ’, ‘ સાજન ’ અથવા ‘ વગ ’ કહેવાની પણ હિમ્મત કરે છે. આ રીતે કૃષ્ણની સર્વવ્યૂર્ત્તિ ઉપજ જ એ વારી ગયા હતા : અને તેને માટે જ ‘ દિવાના ’ થયા હતા આમ મીંગ-માઈના ઇષ્ટદેવ સમુદય અને સાકાર શ્રીકૃષ્ણ નક્કી થવાથી, મીનાની સાધનાને પણ ગોપીલાવની પ્રેમસાધના તરીકે ઓળખાવી શકાય તેમ છે

પગમાત્રમાના મિલન માટે એમની સાધના, આમ નિર્ગુણમનવાદી સંતોથી જુદા પ્રકારની હતી, છતાં તેમના પદોની પગલાપામા તેમણે નિર્ગુણપદથી સંતોની ભાષાને અપનાવી છે. ‘ નિકુટી મહવ ’ એટલે બન્ને

ભગ્ગરોના મધ્યભાગમાં સંપ્રિથાન છે તે તે સ્થાનના અડુખા અથવા
હિદ્રમાથી પરચનની આખી કન્થાની એ વાન કરે છે ‘નુન્ન મહ્ય’
અથવા મુર્ધના(માથા)ના ભાગમાં પ્રાગન્ધ્ર એ પદ્મન્ધ્રમાં
પોનાની ‘સુગત’ જગ્યાનીને અથવા પ્ધાન લાગીને એ સુખની સેજ
મિઠાવે છે. અથવા પગમાં દનો અતુલવ કર્યા કરે છે તેથી તેના
‘સાહિય’ રાદા પ્રગ્ધ્ર લી શકે છે —

“ નૈનન યનજ યમાગી મી, જો મ સાહિય પાજી—ટેકો
ઈન નૈનન મેગ સાહિય યસતા ડન્તી પવક ન નાજી રી
નિકુટી મહલ મે યના ટે ઝરોખા, તહાસે આખી લગાજી રી
સુત મહામે સુગત જગાજી, સુખ કી સેજ બિઠાજી રી
મીગ ટે પ્રભુ ત્રિગ્ધિગ નાગગ, જાગ જાર બલિ જાજી રી—”

આ પ્રકારની ‘સુખ-કી સેજ’નું વર્ણન ખીજા એક પદમાં ‘સેજ
સુખમણા’ તથા ‘ગગન મહલ કી સેજ’ દ્વારા પણ કર્યું છે સુગુણ
અથવા પ્રાપ્તિનાડીની સહાયતાથી સાધના કરીને, ‘સહજ સમાધિ’માં
પરમાત્મનીન યથાની અવસ્થાનું વર્ણન પણ મીગ રાઈ આવે છે, અને
આવે વખતે, “ઈ વાસકસન્ન નામિમ ત્રિયતમ-સ યોગ માટે અધીગી
યઈ મ્હી હામ તેવા પ્રકારનું, રૂપક મીગપદ્ધતિ એ યોગ્ય છે “ સેજ
સુખમના મીગ સેવે, શુભ હ આજ ધડી ” તથા “ ગગનમહલ પે સેજ
પિના કી, કિસવિધ મિનણા હોઈ? ” આ ‘ગગનમહલની સેજ’ને
દર્શવાડ ‘અગમ અગારી’, ‘અગમ ટે દેશ’ ‘કે’ અમરલોક’ પણ કહ્યો
છે [‘દીપક જોડા જ્ઞાન કા, ચદ્ અગમ અગારી હો’ ‘ચાલો
અગમ ટે દેશ, કાલ દેખત કરે’ ‘મીગ’ પ્રભુ ત્રિગ્ધિગ નાગગ, અમર
લોકમે રહણા. ’]

‘ હોલી ’માં પચગ ‘ ચોલા ’ -

મીગએ ‘ હોલી ’ સબધી એક પદમાં કહ્યું છે કે “ બિનિ કરતા ન

પખાવજ બાજે, અણુહદ કી અણુકાર રે " : આ અનાહત શબ્દની સાથે પંચતત્ત્વોદ્ભાગ નિર્માણ થયેલા શરીરને ' પચરગ ચોલા 'નું નામ પણ આપ્યું છે

“ મેં ગિરધર સગ ગતી, સૈયાં મેં ગિરધર સંગ રાતી :
પચરગ ચોલા પહર સખી ! મેં, ઝિરમિટ ખેલત જાતી,
આહિ ઝિરમિટમા મિથો આવરો, ખોલ મિત્રી તન ગાતી— ”

—[ઝિરમિટના ખેવમા, ખેવ ખેલનાગ ગોતાનું શરીર ઢાકી રાખે છે : અને એકબીજાને તની એકદમ પિછાન ન થઈ જાય તેટલા સાફ, ફકાર લોઢા પહેર છે તેવો પચરગી કપડા સીવીને બનાવેલો, ઓઢો અથવા ઝબો પહેરી લે છે.]

અર્થાત્ પોતાનો છવાત્મા, પોતાના કર્માનુસાર પ્રાપ્ત થયેલી મનુષ્ય યોનિનું શરીરાવગણુ ધારણ કરીને, એકબીજાના વાસ્તવિક સ્વરૂપને ન પિછાનવાવાળા ન સારી પ્રાણીઓની વચમા પોતાના લૌકિક વ્યવહારમા પોતે ગૂંથાયેલો ગૂં છે એટલામા અચાનક, સદ્ગુણના સંકેત અનુસાર મીઠા કહે છે કે એમની પોતાના પ્રિયતમ સાથે ભેટ થઈ ગઈ : એને તેમને ઝાળખના બરોગ, એ પોતે ઝટ નિગવગણુ થઈ ગયા - અને પ્રિયતમને ગળે વગગી પડ્યા, અર્થાત્ તન્મ ૧ બની ગયા !

‘ જોગિયા ’નાં પદ :

મી ના અનેક પદમા ‘ જોગી ’, ‘ જોગિના ’, ‘ સુરતિ ’, ‘ શન્ય ’ ‘ સદ્ગુરુ ’ આદિ શબ્દ આવે છે : અને તે ઉપગ્રથો એમના ઉપગ નિગુણો પાસક સતોની સાધનપ્રણાલીનો પ્રભાવ અને તેમની ઉક્તિઓની ઝલક પ્રતિબિંબિત થનાનું માનવાને મન થાય છે - મીઠા ઉપર ખરેખર, કોઈ સંત સાધનાનો પ્રભાવ પડ્યો હશે કે કોઈ યોગી અથવા સંત સદ્ગુણની તેમના ઉપગ થેની છાપ પડી હશે તેવો પ્રશ્ન ખરેખર ઉદ્ભવે છે. કોઈ પદમા રેદાસ ગુણો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ વળી આ સમસ્યાને અધિક કડિન

બનાવે છે : એટલે કેટલાક લોકો આવાં પદો ઉપરથી મીરાંબાઈને ‘રૈદાસી’ કહેવા તૈયાર થાય છે, તો કેટલાક તેમને ‘નાથપંથી’ સ્થાપવા કોશીશ કરે છે : કાગ્યુ કે જે મધ્યયુગની અધ્યાત્મધારાના જમાનામાં જોરખ તથા કબીર, નાનક અને રૈદાસ જેવા સતો પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂક્યા હતા; અને તેમની અસર નીચે જોરખપંથ, કબીરપંથ, નાનકપંથ તથા રૈદાસપંથ જેવા સંત-સંપ્રદાયો ભાગતભરમા ફેલાયા હતા, અને તેમની સાધનાઓની તથા ચમત્કારોની વાતો લોકોની હ્રભે ચઢી ગઈ હતી, તે સાધનપ્રણાલીથી મીરાંબાઈ કયાથી અપરિચિત રહી શક્યાં હોય ?— એવું અનુમાન સહેજે થાય છે

પરંતુ મીરાંબાઈે યોજેલા સંતસાધનાના પારિભાષિક શબ્દોને તેમની સગુણ ભક્તિના સંદર્ભમાં સમજવાની જરૂર છે. ઉદાહરણ ત્રેઈએ :—

“ પચરંગ ચોલા * પહિર સખાગી, મેં જિરમિટ ખેલન જતી :
ઓહ જિરમિટમાં મિત્રો સાવરો, ખોલ મિલી તન ગતી. ”
‘ પચરંગ ચોલા ’નો અર્થ પાંચ તરવાળું બનેલું ભૌતિક શરીર એવો થઈ શકે ; એ પંચભૂતના શરીરથી નિગવગળ થઈને, ‘ સાવરિયા ’ને એ મળવા ચાહે છે આ આવગળ તે માયા :

‘ સુરત નિરત ’નો અર્થ :
‘ સુરત નિરત કો દિવડો સંજોલે, મનસા કી કરિ જાતી :
અગમ ઘાણી કો તેજ બનાયો, ખાલ ગ્હી દિનગતી. ’

* સુરદાસે પણ ‘ ચોલા ’નો શબ્દ-પ્રયોગ કર્યો છે :—
‘ બજ મેં નાચ્યો જહૂત નોપાલ—
હામ કોષ કો પહિર ચોલના, હંઠ વિપવકી માલ. ’

હવે ન્યું જ તેમ ‘ જિરમિટ ’ના ખેલમાં, રમનારાઓ પોતાના શરીરને દાકેલું રાખે છે, જેથી એકબીજાને કોઈ કંઈ ઓળખી ન શકે : જવાબમાં પોતાના હર્માનુસાર મનેલા મનુષ્યગરીરનું આવરણ ધારણ કરે છે. તેથી બીજાના વાસ્તવિક સ્વરૂપને ઓળખવા વનર, પોતપોતાનો લૌકિક વ્યવહાર મનુષ્યો કર્યા કરે છે : એ રૂપકનો અર્થ છે.

આ લીંદીમાં 'મુરત'નો અર્થ નિરુત્તર નામરમરણ, ત્રિગુણથી બંધાયેલું મન એ 'બાતી' (વાદ્ય), અને સ્નેહ (તેલ) છે 'અગમ' (અગમ્ય)નું: એટલે કે અગ્રાધ પ્રેમ હોય તો જ અગ્રાધ નામરમરણ ચાતુ રહી શકે: આ પદમાં વળી ઇશ્વર પણ તેમના 'ગિરધર નાગર' જ છે:

“જડ ન પીડર જડ ન મામરે, હરિસું સુંત લગાતી :

મીરાં કે પ્રભુ 'ગિરધર નાગર,' હરિ-ચરણા ચિત્ત લાતી :

મેં ગિરધર-રંગ રાતી સંધા, મેં ગિરધર રંગ રાતી—”

આમ 'મુરત' શબ્દનો પ્રયોગ, પ્રેમયુક્ત પ્રભુના નામની સ્મૃતિના અર્થમાં થયો છે. 'મુરત નિરત' એ સ્મૃતિની પૂર્ણાવસ્થા સૂચવે છે: 'મુરતિ' એટલે પ્રેમલક્ષણાભક્તિ અને 'નિરતિ' એટલે નૃત્યાદિકારા જે લક્ષિત પ્રગટ થઈ-એ, તો મીનાના જીવનમાં હંમેશા જોતજોત થયેલાં છે: 'મુરતિ હી કછની કાછની' એ પદમાં નટનાગરની આગળ નૃત્યના રૂપમાં લક્ષિતને પ્રગટ કરવાનું તેમણે અનેક પદોમાં કર્યું છે. મીરાં દોષ મૂર્તિમાન વ્યક્તિના પ્રેમમાં 'દિવાની' થઈ હતી: એટલે એમનો જોષી-લાવ કૃત્યપ્રાપ્તિ માટે જ ઝગડળી ઝભો હતો.

‘સતગુરુ’નો અર્થ :

‘સદ્ગુરુ’નો અર્થ નીચેના પદમાં ‘પરમાત્મા’ લેવા ઉચિત છે. સદ્ગુરુદાસ મંગેસો ‘શબ્દ’ (‘સદ્ગુરુ શબ્દ’) એટલે પ્રભુનું નામ: કારણ કે ગુરુ મહિમા સગુણોપાનકરને તથા નિર્ગુણોપાસકને, એકસરખી રીતે પ્રિય લાગે છે. સદ્ગુરુ પ્રત્યે શ્રદ્ધાલક્ષિત સંભરી શકે છે: પરંતુ તેમના પ્રત્યે પ્રેમ કે તેમનો વિગ્રહ થયો કહેવો સોલસો નથી.

‘દોષ કહ્યું કહે મન લાગા :

જનમજનમ દે સોલા, મનુવા, સતગુરુ-સમદ સુણ જાગા :

એસી પ્રીતિ લગી મનમોહન, જ્યુ સોના મેં સોલાગા. ’

‘ ભગ માગી રે જાના, મેરે રનરુ વિગ્ધ લગાય કે
 નનશુરુ ઓખડ એસી દીન્દી, રુમ રુમ લઈ ચઢના •
 સતશુરુ જગ્યા વે ન યાડ, પૂજો વેદ પુગના ’

આ વેદ યાગ ૨ ખરેખર પગનાન્માં બીજ એક પદ્મ મીરાંબાઈએ
 ગ્રાહ્ય કલ્પ છે કે વે પેના ‘ સાવના ’ જ છે —

‘ મીરા કી નમ પીર મીરગી, જમ વેદ સાવનિય હોય ’

* * *

‘ મદાન નનશુરુ વેગા આલ્યોજી, મરેરે સુખ રી સીર છુઆલ્યો-
 તુમ બિઠડિયા દુખ પાગી, મોન મનમાગી નુઆગી
 મેં મરલિ બ્યુ કુતાગી, ફો જ દિન દિન વચ્ચાગી ’

* * *

‘ જમ જમ નુન લગે વા ધનૌ પનપન નૈનન પાની
 જળે ફિરે પીર તીન નમ સાનન, કમઃ કમકે કતમની,
 ખોજત ફિનત વેદ વા ઘર, મેઈ ન ફનત જખાની
 રૈદાસ સન મિલે મેહિ સતશુરુ દીન્દો મુગન સદાની
 મીરા મન માની સુગતનવ અતમાની

મત રૈદાસનો ઉલ્લેખ :

ઉપર ‘ રૈદાસ નત નો અર્થ એલો વેવો હપ છે કે મીરાએ
 રૈદાસના ગઈ શિષ્ય ત્રિશિષ્યદ્વારા, નહિ કે સ્વ. રૈદાસ પને, દીક્ષા નીધી
 હોવી જોડે કાળુ એ પ્રસિદ્ધ છે કે ‘ ૧૫૩૬ ના ગણવાત્તમા,
 મીરાના આવના પહેલા, નત રૈદાસને પ્રવચ થયેનો હતો રૈદાસની
 શિષ્યા મેવાની ઝળી ગણી હતી મીરાના સુત્રુ કુ તથા પિત્રુ કુ ન
 બન્ને ઉપર વં છુવમસ્તિતો ’ લાવ પડેનો હતો એટલે આગળ પગિન
 ઉપ થી મીરાએ ‘ સત-ચબ્દાવની હાગ પોતાની ભક્તિ પ્રગટ કરી હોય
 તે ખૂબ સ્વાભાવિક લાગે છે

‘લોગિયા’ પદનો પ્રયોગ.

હવે જોઈએ કે ‘લોગી’ અથવા ‘લોગિયા’ શબ્દ મીઠાગાઈ ગીતે માટે પ્રયોજે છે ? ‘સતન દિગ બઝિઝૈકિ લોક લાજ ખોઈ’—એ પંક્તિમાં ‘સતન દિગ નો અર્થ ‘નિર્ગુણી મતોનો સમા’ એમ લેવું ઠીક નથી. ‘સતનો સામાન્ય અર્થ ‘સાધુ’ છે અને એ જ શબ્દ ભખતો માટે પણ વપરાય છે. ‘ઈ’ સત જનાર નિર્ગુણી ઉપાસના પ્રેરણારૂ જ તેને ‘નિર્ગુણધાગ નો સત મહી શકાય.

‘લોગિયા, તૂ કગ ૧ મિલોગે આઈ ?

તેરે હી ઠાગ્યુ લોગ સિના હે, ઘર ઘર અલખ જગાઈ’

આ પદમાં ‘લોગિયા’ અવશ્ય મીઠાગાઈ પ્રેમી છે બીજા એક પદમાં ‘લોગી’ને પોતાનો પ્રેમપાન કહ્યો છે —

‘લોગિયા સે પ્રીત-કિયા દુખ હોન

પ્રીતિ કિયા સુખ નાહિ, મોરી નજની, લોગી મિન ન ગાય !

પોતાના પ્રેમીને માટે, ‘લોગિન’ થઈને તેની રોધ કરી, એ ભાવના વિગ્રહિણીઓ માટે નહીં નથી પુરુષનું પ્રેમિકાને માટે ‘લોગી’ થઈને નીકળી પડવું, અને વિયાગિનીનું લોગણના વેષનું ધાગણું કરવું—એવા વર્ણનો જૂના સાહિત્યમાં ઘણા મળે છે તેટલા જ ઉપન્યાસો તેમને—તેની વિગ્રહિણીઓને—નાથપથ, કપીપથ કે એવા કોઈ સતમતમાં ભળેલી માનવાની જરૂર નથી.

મીઠાગાઈ ‘લોગિયા (યોગી) કૃષ્ણ જ છે કૃષ્ણને યોગીરૂપમાં સલામનામાં ઔચિત્ય છે એવો પ્રેમી, ઘેડા એવા કાળના સયોગ પછી, તે પ્રેમિકાનો ત્યાગ કરીને જતો ગયો હોય—તેને ‘યોગી’ કહીને તેના મિનન (‘યોગ’)નું સ્મરણ કરવું એ સાહિત્યના કથન છે —

“લોગી, મત જા, મત જા મત જા—

પાઈ પરુ મેં તેરી હો—

પ્રેમ-લગતિકા પેડે હી ન્યારો, હમદૂ ગૈલ બના જા’

આ પ્રસિદ્ધ ગીતમા ‘લોગી’ પ્રત્યે પ્રેમનું પ્રત્યક્ષ કથન થયેનું છે.

‘લોગી’ના રૂપમા મીરાંબાઈએ કૃષ્ણનું જ અરણ્ય કથન છે : એ પ્રકારની ભાવના ગોપીઓએ પણ વ્યક્ત કરેલી છે :

“લોગિન દોઈ જંગલ સમ રેડું, તેન ન પાયા ભેસ;
તેરી ચૂલ કંડે કારણ, ધર બિયા ભગવા ભેસ :
જા તન ઉપર ભસમ રમાણિ, સોર કડું ગિર કેમ,
ભગવા ભેસ ધરું તુમ કારણ, હૃદય આરો દેસ.”

ખાંડ ૪

મીરાંબાઈનું કવન

મીરાંનું કવન

પદ-રચનાનો ગુણ :

કૃષ્ણભક્તિએ પદ-મા નેકામા જે કરિના ઉત્તર તથા મધ્ય ભાગતમા સગલી છે તે બહુધા 'પદો'મા જ છે. વૈષ્ણવ આદિ જાપના કવિઓ -સુરનાસ, નરનાસ, પરમાનંદાન-જેના તથા કમીન, દુનસીનામ, દાદુ, નાનક વગેરેએ, મોટે ભાગે મુક્તિના જેવો છૂટક પદોનો પદ પ્રકાર જ પેલો છે. આ જ ગુણમાં થઈ ગયેલા મીરાંનાઈએ પણ મોટે ભાગે પદોની જ કવિતા રચી છે. પ્રદ્યુમ્નમદ્ મથગ્યના કરી એરી તેમની કદી પાછુ નેમ નહોતી.

મીરાંના નામથી ઉપનબ્ધ પદોમા મગી આવતુ ભાષાનુ મિશ્રણ, નિર્માન તથા વિચિનનાઓ ઉપગમ એ પદોમા ભાવ તથા વિચારની અભિવ્યક્તિમા કેટલીક અસંગતિએ, પણ નજર ચઢે છે. કેટલાક પદોમા કમીન, નેદામ, દાદુ આદિ અતકવિઓની નિયામન-પદોની ધારા તેમા વહેતી જણાય છે, તો કેટલાકમા નાથ સંપ્રદાયની ગાન્યતાઓની સંસ્કૃતિક શબ્દાવલી સંતી શબ્દ છે. કેટલાક પદોમા ભાગવતપુરાણમા ગાયેલી કૃષ્ણની નાની ભાવોર્મિ વ્યક્ત થયેલી જણાય છે. તો કેટલાક પદોમા ઉગ્રવિન્દ, વિનય તથા દીનતાનો ભાવ પ્રગટ થયેલો છે. અને બીજામા માધુર્યભાવની ભક્તિ વ્યવિત થયેલી જોઈ શકાય છે.

પદોની ગાન-પરંપરા :

મીરાંના પદ લખાયા નહોતા પરંતુ તે ગાતા હતા. મીરાં ભક્ત હતા એટલે એમણે ભક્તિમાનના આવેશમા પોતાના 'ગિરધર

નાગ 'ની મૂર્તિની સન્મુખ, અથવા તીર્થયાત્રામાં માર્ગ પગ ચાલતા ચાલતા કે દેવાવન તથા દ્વારકાના મંદિરોમાં અથવા આધુસતોના અને મહાત્માઓના અમાગમના સમયમાં પોતાના પદોનું માન કર્યું હતું અને એ પદો મુખપગ પગથી તથા શ્રુતિપગ પગથી દૂર દૂર ફેંટાયા હતા, અને જનનાની ભજનમહલીઓમાં તે જીવંત ગયા હતા.

સૂર, ધ્રુવી, વૈદાસ તથા અન્ય જાતોએ તથા મહાત્માઓએ પોતાના જ દો તથા પદો પ્રભુ સમક્ષ કે સતમહારી સમક્ષ ચીને ગાયા હતા લખ્યા નહોતા. પણ એ મહાત્માઓના શિષ્યોએ કે સપ્રદાયના અનુયાયીઓએ એમના જીવનકાળમાં અથવા તો તેમના મૃત્યુ બાદ થોડા જ સમયમાં એમની રચનાઓ લિપિબદ્ધ કરી લીધી હશે જે સતોના નિલપાત્રના ગુપ્તકાઓમાં સચવાઈ ગઈ છે.

મીરાંબાઈના સબંધમાં એનું વિરોધ છે કે મીરાંબાઈ સપ્રદાયના જોડાયા નહોતા તેમ જ તેમની અર્ધ શિષ્યપગ પગ પણ નહોતી ('મીરાં સુત જયો નહિ, શિષ્ય ન મુંડચો અર્ધ') એવે એમના પદો ઘણા સમય સુધી લિપિબદ્ધ થયા નહોતા, અને કેવન મુખપગ પગથી તેનો પ્રયાગ થતો ગયો હતો. ગજસ્થાન, મન્દ અને ગુજગત તો તેમની વિહંગભૂમિ હતી એવે માનનિમિત્તે હમેશા હરહર પગતી ભક્તમહલી-દ્વારા મીરાંના પદોનો પ્રયાગ દૂર દૂર પળ ૧, મહાગદ્ય અને જગાનમાં પણ થવા પ્રારંભો હતા.

મીરાંનો ગોપીસદગ પ્રેમ :

પગડીયાનો જેવો પ્રિયતમ ઉપર પ્રેમ હોય છે તેવો પ્રેમ ભક્તે ઉપાસ્ય ઉપર નાખવો એ જ પ્રેમબક્તિ છે, એ જ પ્રેમગસારનાદ છે પ્રત્યેકનો સ્વજીયા પ્રત્યેનો પ્રેમ તેવો જ હોવો જોઈએ, છતાં પગડીયા પ્રેમમાં પ્રમતી પગડા ની પ્રતીતિ પ્રાકૃત લોકોને વધારે સ્પષ્ટ થાય છે તેથી તે દૃષ્ટાન્તરૂપ ગણાવાય છે. પગડીયા જેમ અને કણો અને સકટે

મદે છે અને ગમે તે ભોગે સપ્રિયતમના મુખનું દર્શનમાત્ર પણ લેવા
ચાહે છે તેમ, લ ને પગ મુખિરૂપ દુષપ્રાપ્ય વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવા માટે
સંકટે સંકલ્પા ઘટે છે એવા તપનું દૃષ્ય અને અભેદભાવની પ્રાપ્તિમાં
થાય છે તે નમન, અખ્ય, આદિ લક્ષિતા ખીજ લાવે કરતા ઉચ્છ્ર
છેઃ આ જ ઉદ્દેશને મિદ્ધ કરવા માટે મીરાંતુ લક્ષિતમ જીવન ઉત્તુઃ
અને તેના આધિકારરૂપે તેમના અનેકાનેક પદોની ન્યના થયેલી છે.

દેવર્ષિ નારદે ‘લક્ષિતસૂત્ર’માં ‘લક્ષિત’ની સમજણ આપતા કહેલું
છે કે ‘મક્તિ પરમપ્રેમસ્વરૂપા । યથા મજ્જગોષિકાજામ્ ।’ નાલાદામે તેથી જ
મીરાંતુના પન્થિય આપનાગ ‘લક્ષ્ય’ની શરૂઆત જ ‘સદશિ
મીરાંતુનો પ્રેમ, પ્રગટ કલતુગદિ દિશાયો ।’—એ પદ્ધતિથી કરી છે. મીરાં
પોતાના પદોમાં ‘લક્ષિત નિત્તાન મજ્જય કે’ પ્રકટ કરે છે કે ‘હું
સાવલિયાની પન્ની છું’ આની સાધનામાં ગદ્યા તથા ગોપી પન્નીયા
છે. એને તેટલા પૂતી મીરાંતુ લક્ષિત, મધ્યસ્થનનની ‘માધુર્યભાવ’ની
લક્ષિત સાથે ખૂબ મગતી આવે છે મીરાં પોતાને ‘પૂર્વજન્મની
ગોપી’ તરીકે ઓળખાવે છે. અને કાન્ત-ભાવથી ‘ગિન્ધનાગ’ને
ભજે છે પદોમાં તેમને મારેના સંબોધનના શબ્દો પણ ‘પિય’
(દુષ્ય)ને અથવા ‘આની’, ‘અખી’, ‘સડેલી’ કે ‘ઝંખા’ને
ઉદ્દેશીને આપ્યા હોય છે

મીરાંતુ લક્ષ્યજી હૃદય સયોગ શૂઝાગનુ ખુલ્લુ વર્ણન કરી શકેલું
નથી કારણ કે પોતે સ્ત્રી સ્વા એટલે પોતાના પ્રિયતમના મિલનનું
વર્ણન ખીજ ગઈને શુ કામ સંભળાવે ॥ મીરાંતુ પ્રગભા નાવિજા
નથી, એ તો મુઝા છે એટલે જ એમના પદોમાં તદ્દજ સૌંદર્ય છે,
ભોળપણ છે અને નારી-નુનમ મગલપ્રદ કમનીનતા પણ છે એ ગદ્યા
શુણીનું કારણ એ છે કે મીરાંતુ ‘ગોપી તદજ’ જીવન ઉત્તુ તેથી જ
નાલાદાસે મીરાંતુની પ્રેમસાધના માટે ઠીક જ લખ્યું છે કે—

‘સદશિ ગોપીન જા પ્રેમ, પ્રગટ કલતુગદિ દિશાયો.’

શ્રીકૃષ્ણની ભક્તિ :

ભક્તિની પગકાટ લેતી હોય તો તે એક શ્રીના હૃદયમાં જોવાને મળશે, પુણ્યના હૃદયમાં નહિ. આત્મનિવેદન સુધીની ભક્તિમાં જોઈતું એવું સમર્પણ સ્ત્રી જ કરી શકે છે તેથી જ હિંદીમાં સુદામ અને ગુરુગતીમાં નગસિંહ તથા દયાનામ કન્યા પણ ભીંગાઈના પદ વધારે હૃદય પર્શો ગતી શક્યા છે —

“ ગતી માતી પ્રેમળ, નિમ ભગતિ યા મોક,
ગમ-અમન માતી નહે ધન ભીંગ રાયોડ ! ”

સૂદી ઓલિના છંદાલીમ આદમે જ ખની ગજગાદી હોડી, ફકીરી સીધી હતી. દુસૈન મન્સૂર ‘અનલ દક્ક’ (મહ પ્રમ) ગટયા એમના હાથપગ કાપી નાખવામાં આવ્યા, નાન્કાન કપાના, જીમ કપાઈ, અને પછી તેમને શરી આપવામાં આવી. ખતા એમણે હતના હતના બધું સંઘુ હતુ.

પન્થ મન્સૂરની ઘટી હતી એવાં ભીંગની ઘટી હતી વાગવાં : . બનેની પેનાઓમાં એક અતર છે—જે અતર નિર્ગુણ તથા તથુણુ ભક્તિમાં છે નિર્ગુણવાળા પાર્થિવ યાતના ભોગવે છે “ સંઘુણુવાળા આધ્યાત્મિક નિર્ગુણમાં આ તસાં ગુણુ બદલતો નથી, તથુણુમાં એ મ સાન્નો ભૌતિક નજ બદલે છે સર્પનો પુષ્પન્દાન ચર્ષ જન છે, વિધતું અમૃત !

મીન મુખ્ય-વે સામન્તપાસક છે, નથી એ મોત્તાધિમ & નથી એ નિન્ગાગની ઉપાસિકા નિર્ગુણ ઉપાનના અને યોગત્ત નધી પરિભાવા તેમના પરીમા આવે છે તે તો દુઃ સાહિબની આતુ પ્રયત્નીની અત્તન્શપે છે

નૃપ્તુમ નધી મીંગના પદ મુખ્ય-વે માપુર્-સધા લખૂ છે !

મીંગાગનનો મુખ્ય આધાર પ્રમુખ અથવા ગતિ છે ગ્યની નિષ્પત્તિ

માટે ઉપન સાગ્રી અને તે ઉપગન આનમનમા, વિલાપ તથા
અનુભાવના અને સચારી ભાવના મધ્યમમાં, તે વ્યક્ત થાય છે મીરા
સ તહેતા પરમ ગસિ કૃષ્ણ એનના છાદ્ય હતા એમના પ્રતે તેમને
પ્રેમજન્ય અનુગમ હતા તેથી મીરાને ગસિક કૃષ્ણની પ્રેમનીના એ
શૃંગારસ્તને દુષ્ટન કડવા માટેનુ ઉત્તમ માધ્યમ બન્યુ છે

મીરા કોનો અસ્તા ?

મીરાના પ્રવજનમના સમયમા કર્કશ્ય અનુમાનો કવામા આવ્યા
છે ' પરચી મા તેમને બાલકૃષ્ણના દર્શનથી વચિત હેતી ' તપિ
પત્ની નો અપગ અવનાગ ગણા પે છે (જુઓ ' પગિશિષ્ટ) એમનુ
પોતાનુ એક પદ પ્રાપ્ત છે —

‘ કાર્ક મ્હારો જનમ વાનગ

પગના કાર્ક પ્રુણ ખટચા માનુના અવનાગ —

બટચા છિન છિન ઘટચા પલપન જતના કષ્ટુ વાગ —

બિગ્ગનના જો પાત તૂટચા લગના ના રિડા —

ભવ સમુદ અપાગ દખા અગમ એપી ધા —

લાનગિગમગ, નળણુ તાગપુ મીરા વગે રગજ્યો પાગ — ’

૧. જાણે મીરાએ તેમના જીવનની સમગ્રતાનો ત્રણ ઉપગના પદમા
ઉલેખ્યો છે તનો જ હતો તેમની મહત્વગી લલિનાએ ન આપેો હોય
તેમ બીજુ એક પદ મળે છે [આ જન્મે પદ રીન્થી મળેની
સ ૧૬૪૦ની હાથપ્રતમા અનુક્રમ ૯૭૬ અને ૬૭૬ એમ માથે જ
જિતારલા મળી આવ્યા છે] સખીનો ઉગ છે ? મીરા તમના જમાનાના
‘ ગધિગનો અવનાગ હતા —

‘ નાત પ્રો જનમિયા રી ગધિમ અસ્તા —

માન ચોનગ મડી ચોડો એનના સના —

ગિન્ધગ રી ચી બાજ જા પાના હા —

આધુ સના જાણુવતા, આવતા વ્યાગ—
 દાસી મીંગા લાન ગિન્ધગ, જેવણા દિન વ્યાગ—

ભાગ્યમા જે માન્યતા નથી નથી કે અર્ઘનામા પ્રતિમા દેખાય તો તેને કોઈ પૂર્વગામી માધે, અવનાગરૂપે જોડી દેવાના આવે છે નાભાદાસે 'ભક્તમાના' મા તુલસીને 'વાત્મીકિનો અવનાગ' કહ્યા છે દયાનામ ભાઈને પુષ્ટિ ભક્તકવિ નદ્દાસનો અનતાગ કહેના તેમ મીંગાને નાસ પૂનમે જન્મેના ગાધિકાનો અવનાગ મનાવનારુ પદ અહીં પ્રાપ્ત થયું છે.

મીંગાની પ્રેમશૃલા ભક્તિ :

૧૫૫—પ્રેમની અમર ગાયિકા મીંગા, ભક્તિની સાક્ષાત પ્રતિમા જેવા હતા એમણે કહ્યું છે. 'મૈં તો તારાગિયા નગ નાલી' સવનના નગમા ન ગાવાથી એમનું હૃદય ઉજ્જવન થયું હતું, પવિત્ર બન્યું હતું કવિતાને તે કવિતા વ્યક્તિવની નાચી અભિવ્યક્તિ મીંગાગામા આવે તો, મીંગાના જેવું જીવન અથવા તેની ગીતગયના બીજા કવિમા લાગ્યે જોના મગ છે પોતાના પ્રેમદંડ્ય હૃદયની વ્યાકુલતા જ એમના પદોદ્ઘાન રમ્ય થઈ છે ('લોક મરે મીંગા હો ગઈ જાવરી, સાચ કહ કુલનામી'—પગે ધૂધરુ બાધ મીંગા નાની કે')

૧૫૬—પ્રેમના પાગસ—પરો એમના હૃદયને દાસ્યનનું બનાવી દીધું હતું એમનો પ્રેમ એક જન્મનો નહોતો પન્નુ એ 'તાનના મનમોહન' એમના 'જનમ—જનમ—સાથી' હતા એક જન્મની પ્રીતિમા આની સવનના બને એમનિગતા થાથી સભરી શકે? જન્મ—જન્મભારથી મીંગા કૃષ્ણને ન પ્રિયતમ જાણુતા અને માનતા આવ્યા હતા

૧૫૭—ગિન્ધગલાતની એમની મિનતા ખૂબ પુનાણી છે, અને એથી જ એમની લગત એમને દૃષ્ટતી નહોતી આ જન્મમા પણ છેક બાવપણથી જ ગિન્ધગને પોતાનો પ્રેમ અર્પણ કરી દીધો હતો તેમનું હૃદય પણ કૃષ્ણને વરી ચૂક્યું હતું આ કૃષ્ણને પ્રત્યુદ્ધમા નીહિ, પન્નુ ભર્તા, સ્વામી

અને હૃદયેશના રૂપમા એ જ ખી - લા હતા કુલવધૂ બનના પછી પણ એમની આ રૂઢિ પ્રયેની ભાવના બદલાઈ નહોતી એમણે પગ ભાવથી શ્રીરૂઢિને પોતાના ત્રિયતમ અને પ્રાણુ-સખા માના હતા પોતાની આ 'પુરાની પ્રીત'ને એ વારવાર અભાર્યા કરે છે કુમારી કન્યા એક જ વાગ પોતાનો 'વગ' પસંદ કરે છે, અને પોતાને 'લૌકિક વગ' પ્રાપ્ત થતા પહેલા મીરા પોતાના અલૌકિક વગને પગણી ચૂક્યા હતા અને આ ભાવને એમણે નિઃસંશયપણે વ્યક્ત કર્યો છે —

'ગણાણ, મેં મિન્ધગ ટ ધગ જાણ—
મિન્ધગ મહારો સાચો પ્રીતમ, દેખત રૂપ લુખાણી
મેરી ઉત્ક્રી પ્રીત પુગની, ઉનખિન પન ન ગણાણ—
પૂર્વ જનમકી પ્રાપ્તિ હમારી, અમ નહોં જાત નિર્માણ '

અને મીરા અને રૂઢિનો આ સ્વયં વગ સ્વપ્નામા રચાયો હતો —

'માઈ, મહાને સુપનામા પગપરા— દીનાનાથ
હાપન પ્રાપ્તિ જાદૂ પધાર્યો દૂ દો સિંગિ નજનાથ
સુપનામા તોણુ બના રી સુપનામા મચા હાથ
સુપનામા મહાને પગપરા મચા પાયો અચલ મુહાગ,
મીરા 'ગ મિન્ધગ મિન્ધા રી, પૂર્વ જનમ રો ભાગ '

સ્વકીયા તથા પરકીયાનો ભાવ :

આ અલૌકિક ન-મિન્ધગ નાવને મીરાએ 'ગિવ', 'ધણી', 'સૈરા', 'બાનમા'—એમ બધું ચે માન્યા હતા આમ મીરા, સ્વકીયા છે અને પરકીયા પણ છે પરમાર્થ દૃષ્ટિએ એ સ્વકીયા હતા, લૌકિક દૃષ્ટિએ પરકીયા લક્ષ્મીની દૃષ્ટિમા મીરાબાઈ પરમ પૂજ્ય છે, મગલ મૂર્તિ છે લોકદૃષ્ટિએ એ 'બિગડી' છે એ 'જન-હામી' રૂપ છે બીજા રૂઢિભક્ત કવિઓએ રાધારૂઢિના પ્રેમનુ ગાન કર્યું છે અને તે નિમિત્તે રાધાના અનન્ય પ્રેમને લક્ષ્ય માટે આદર્શ રૂપે ગ્રંથૂ કર્યો છે પરંતુ

મીરાંબાઈ તો સ્વયં રાધાના ભાવનો જ અનુભવ કરતાં હતાં; એટલે તેમને રાધાકૃષ્ણલીલાનું અવલંબન લેવાની જરૂર જ નહોતી પડી. મીરાંબાઈ રાધાને રથાને પોતાને રથાપેલાં હોવાથી, તેમણે તેમની લીલાઓને વૈષ્ણવીમાં ઊતારી નથી : કારણ કે પોતે જ ગિરધારીની સાથે જોખીઓની જેમ કુંજલીલાઓ અનુભવે છે.

આમ મીરાંબાઈ દિવ્ય પ્રેમ આ-મનિષ્ઠ છે : તેથી અન્ય પુરુષની શક્તિમાં-જેમ કવિ જયદેવે ‘ગીતગોવિંદ’માં ‘રાધામાધવયોર્જયન્તિ ચમુનામૂલે રહઃ કેતયઃ :’ યમુનાકાંડા ઉપરની રાધામાધવની એકાન્ત દેલિઓનું ગાન કર્યું છે તેમ, મીરાંબાઈને કરતું કીક લાગ્યું નથી. રાધાની સમાન પોતાને માનતાં મીરાંબાઈએ તેથી, પોતાના પ્રિયતમ સાથેનો નિત્ય લીલાવિહાર જે અનુભવ્યો તેને જ પોતાનાં પદોદ્ધાર ગાયો છે. આ ભેદ મહત્વનો છે. મીરાં, રાધા અને કૃષ્ણના મિલનનું કે અલિસારનું વર્ણન કરતાં નથી : પરંતુ એ તો ‘પોતાના’ અલિસાર કે મિલનનું જ ગીત ગાય છે.

આ લિખતાને લીધે મીરાંનાં પદોમાં આટલી મર્મસ્પર્શિના તથા પ્રેમભાદકતા આવી શક્યાં છે. મૈથિલી કવિ વિદ્યાપતિ, સુરદાસ, નંદદાસ, દિનંદેરિવંશ આદિ કવિલકૃતાએ રાધાકૃષ્ણના પ્રેમનું વર્ણન કર્યું છે; તેમ મીરાંએ પણ સંગીત અને માધુર્યની સાથે આ ભાવનું વર્ણન કર્યું છે. પરંતુ પુરુષ કવિઓ પોતાનું પુરુષપત્વ ભૂલી શકતા નથી : બંગાળના ચંડીદાસ રાધાકૃષ્ણના મિલનને સમયે માત્ર પોતે પાસે રજા હોવાનું ગૌરવ અનુભવે છે : ‘પાશે રહુ ચંદીદાસ’ : નરસિંહ મહેતા પણ ગસલીલાદર્શન વખતે, દીવટિયા જળાને બધી લીલાઓ ભાવપૂર્વક નિહાળે છે : તેમ જ ‘સુગતસંગ્રામ’ કાવ્યમાં એક વિશ્લિષ્ટાર તરીકે, એક તટસ્થ વ્યક્તિ તરીકે, બધી લીલાઓના સાક્ષીશૂન એ બને છે : એટલે મીરાંના સમકક્ષીન દિલી તથા મજબાબાના કૃષ્ણલક્ષ્મી કવિઓની

હયાતીમા, મીગના પદોનો આટલો આદર થતો હતો તે એમના આ
એટલો : ' ગોપી-મદ્ય પ્રેમ 'ની જ રસોડ હતી એમ ગણી ગયા છે.

મીરાં અને સદા : સો નાં ની

મીના જાણે ગદ્યાના બીજામાં જ દગાયા ન હોય તેમ, તેમની ગદ્યા
જનવાની કામના દાકી જેટલી નથી : ગદ્યાની પ્રેમભાવનાએ જ મીરાંને
પ્રેરણા આપી છે : અને વિગદોન્મદિની ગદ્યાની જેમ જ પોતાનું જીવન
એ પીનાવે છે (' ગાઈ કહે મીના ભડ જાવરી, મડ કહે મદમાતી રે ').
લોકલાગની કૃપા તોડીને આગી મીના, કૃષ્ણ-મિથુનને માટે ગદ્યાની
માફક જ બહાર નિકળી પડે છે. એ કૃષ્ણની આગળ નાને છે, આલિંગન
સુખનો અનુભવ કરે છે, પવન પડે ' પિત્ર 'ના સગમા ' પોઢે છે ' :
અને એમના અવિનાશી પ્રિયનમને રીઝવવાને માટે તરા આજુબાજુ પણ
આગળ કરે છે :—

‘ થી ગિન્ધા આગે નાચૂ ની—

નાચિ નાચિ પિવ ગસિક રીઝાજી, પ્રેમી જન દૂ નાચૂગી—

પ્રેમ રીતિ કી બાધ દુધડુ, મુન્ન કી કાંતી કાઠૂગી—

લોક લાજ કુલ કી મન્નદા, ધામે એક ન નાખૂગી—

પિવ કે પનગ જ પોઢૂગા, મીના હન્નિ નાચૂગી—’

બીજા એક પદમાં ગાયું છે —

‘ મેં ગિન્ધા સગ ગતી, મરા, ન ગિન્ધા સગ ગતી—

પયગગ જોના પડિ મખીરી, મ ગિન્ધા ખેવન જાતી—

જોડિ ગિન્ધા મા મિ યો આવડે, જોલ મિની લન ગાતી—’

મીગના શરીર પર ગેઈ વજ્ર નથી—મિનનના સમયમાં આવગણની
શી જરૂર ? એટલા મારુ મી ! ‘વન પયગગ જોવા (પય ભૌતિક
રેહ) ધાગણ કરીને, પ્રિયની સાથે ‘ ગિન્ધા ’માં મેલાને જાય છે.

ચીઠ્ઠીયુ દગના સ્થામની નાથે દોડા મગાને માટે નિગવગણુ થઈ જતુ
એ આરગ્ય છે ચમકુમથી પ્રેમિયનો પ્રિય માટેનો અલિસાંગ નાપીતો
છે મીરા કૃષ્ણની ચિત્ત-અલિસાન્ધિ છે એન્હો જ અલિસાંગ-સુખનુ
મનોનમ વાપુન એમના અનેક પદોમા દષ્ટિગોચર થાય છે

આત્મતરુના અરો .

મીરામાઈના પદોને તેમાના ભાવાર્થને અનુસરીને જુદા જુદા
વિભાગોમા વહેચી શકાય કેન્હાક પદોમા વર્ણવેલી ઘટનાઓ અથવા
ભાવનાઓનાગ તેમના અર્થિ જીવન પર આછો પ્રકાશ પડે છે આ
'જીવન ખંડ'ના આત્મચરિત્રાત્મક પદોમા મધ્ય પ્રત્યક્ષ નહિ પરંતુ
સૂચિત ઘટનાનો નિર્દેશ મળે છે મીરાના પદો આમ નન્સિદ મહતાની
માખ અને જીવનવ્રતગોનો ઉલેખ મે છે 'પ્રીત પૂરવની ર શુ
કરુ ? નાપાજી ' માઠે મનકુ વીધાપુ ગણ્યા, ' ગણ્યા ! દુ
તા ગિન્ધાન મન ભાવી, ' આ નહિ માનુ નાપા ! થારી મે
વ પારો ગિન્ધારી નાપાજી તુમને જુદા દીયો મેને જાની -
એવા ભક્તિન્ય નદાયની ગેયન પગદાગ પ્રાર્થ થયેના પદોમા આત્મ
ચરિત્રનો અપહ્ત ઉલેખ દેાય છે એમનો પન્નિવાર તથા સમાજ-એ
જવાની વચ્ચે મોટો મનઝેદ નુનવર્તો હતો આ મતભેદ અને નધર્મ તે
ના નાશના ' સ્વિન મા પપુ સ્વચિત થયેલો છે મીરાના માધ
સમાજમની સમાજમા નિંદા થતી હોનાથી મીરા અને તેમના અવગનો
વચ્ચે તે બામતમા ભારે વિરોધ જાઓ થયો હતો

આના વિરોધ અને સધર્મ જનાવનાગ ધણી પદો મોટે ભાગે
વર્ણનાત્મક સૈનીમા ગચાયેના મગ છે દટલાક પદોમા અવાદનુ તત્ત્વ
પણ નગ દેાય છે પાતાના ઉદ્દગારને ભાવના આવેશમા ગાતી વખતે
મીરાબાઈ ઉપર કહની વર્ણનાત્મક કે સવાદાત્મક સૈનીનો ઉપયોગ કર
એમ માનતુ તે બિનકુન સભવિત નથી વળી કેન્હાક પદોમા તા
મીરામાઈને ' ધન ધન શમ્ધથી તેમના દટ ભક્તિભાવને મ નાદ

આપવામાં આવ્યો હોય છે તે પણ મીરાબાઈના પોતાના મુખમાં
રોલવું નથી વળી આના પદોની ક્રિયા રીઝ પુરુષવાચક શબ્દોથી
વળુવેની હોય છે (જેમ કે 'ગોવિંદો ગ્રાણુ અમારો રે')-આવા પદો
ખીન સતોની ગ્યતો છે એ નિર્ણય છે.

આ પદો ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે મીરાબાઈ મા, નણુ જિદાબાઈ,
સામ્રુ અને ગાઈ 'નાણા' સાથે મીરાબાઈને વાદ, વિવાદ અને સવાદ
થતો ગ્લી હતો. ત્રિયાદાસે નોંધેલો ઈતિહાસ તો બતાવે છે કે (જુવો,
પરિશિષ્ટ ૬ કવિત ૪) ગૃહપ્રવેશની સાથે જ મીરાબાઈ પોતાના વડીલો
અને સ્વજનો સાથે ગોનદેનીના પૂજન નિમિત્તે વિરોધ શરૂ થયો હતો.
તે પછી જનશ્રુતિઓદ્વારા મીરાબાઈ બગાળ, ગળસ્થાન, ગુજરાત,
પંતગ વગેરે પ્રાંતોમાં પરાવિત થતું ગ્લી હતું. ગ્વજનો સાથેનો મતભેદ
વ્યક્ત કરનારા પદો મોટે ભાગે ગળસ્થાની ભાષામાં મળે છે. મળભાષાની
ધરી અસર તેમાં દેખાય છે. તેમ જ નજમ હતા વળ્યુવ સતોની
અસર પણ તેમાં ઝીલાર્ધ છે.

ગ્વજનો સાથેનો મીરાબાઈનો નિષ્પાલસ મતભેદ કદ સઘર્ષમાં
પરિવર્તન પામે છે, અને પછી કુનમગ્નનો પૂજક ગણો વિવધ
મીરાબાઈ સાધુ સમાગમને કારણે નાતી ગળકુલની બદનામી અટકાવવા
માટે મીરાબાઈ 'તાળા ચોડી'માં ગળના ઉપનામ, તેમને માટે 'જહર
પિગલા, ' 'સાપ પિગાગ' અને 'શન સેજ' વગેરે દ્વારા તેમનો કાટો
કાઢી નાખવાના પ્રયત્નો કરે છે. એ પ્રયત્નો નિષ્ફળ જતા રીમે અઢેલો
ગણો ખતે ખડા લડને ધાય છે. પંતુ હોભીનો પર છે આની અગ્રિય
ધનાઓથી નાસી જોના મીરાબાઈ પતિગૃહનો ભાગ કરીને પીયર જતા
નહો છે અને સાથી તીર્થયાનાએ નીમળી પર છે ('કળો મે યો મેડતો,
પૂડ દર્દ ચિતોડ' અને પછી 'પુકર નહાવા બન') કુનદાસગચિત
'ભક્તનામાવલિ'માં મીરાબાઈ વૃદ્ધવનશનાનો ગર્વ પ્રથમ ઉલેખ મળે
છે 'આ રી મ્હાને ભાગે વનવાન ની' જેવા પદોથી તેને પુષ્ટિ મળે છે.

“તુમહરે કાગળુ સળ કુછ હોડયો, અળ મોહિ યૂ તન્નાઓ ?
વિગદ યથા લાગી હો અન્તર, સો તુમ આગ છુઆઓ
અમ હોશા નહિં જનૈ પ્રભૂછ, હસ કો તુગત છુલાઓ,
મીરા દાસી જનમ જનમ કી, અજ સુ અમ લગાઓ—”

મીરાએ પ્રેમ અને વેદના-સંયોગ અને વિપ્રયોગ-ગાનનેા અતુલ્ય કર્યો છે, અને તેમા યે વિપ્રયોગને વિરોધ ગાયો છે

જેની એમને જીવનભર અખના ગદી હતી તે શ્રીકૃષ્ણના રૂપનું વર્ણન તેમણે સુદૃઢ પદ્ધતિઓમા કર્યું છે ‘જસો મેર નનનમે નન્દલાલ’ તથા ‘જકે સિર મોગમુકુટ મેરે પતિ મોહ’ પ્રભુ-મિલનની અખનાને ‘વર્ષા’ ‘લાવન’ તથા ‘હોતી’ની ઉદ્દીપન સામગ્રી વધારે ઉત્કટ બનાવે છે. પરંતુ એ પ્રભુની અખના કંના કંતા તો તેમના ‘દગસ બિન દૂખન લાગે નૈન’

મીરાની પ્રિયમિલન માટેની આર્તિ નીચેના પદોમાથી જોઈ શકાય છે —

“આજી આજી કો ગયા સાવગ, કો ગયા કોન અનેક
ગિનતે ગિનતે ધિસ ગઈ લગની, ધિમ ગઈ લગતી બી રેખા ।”

ખીજ એક પદમા છે —

“આવન કહ ગયો, અજર ન આયે, દિવસ ગહે અમ થોરી
મીના કે પ્રભુ કમ રે મિલોગે ? અજર કરૂ કો જોરી—”

”

”

“દેશ વિદેશ સદેશ ન પડ્ય, હાય અદેશ લાગી
ગિનતા ગિનતા ધિમ ।ડ રેખા, આગરિના કી ગારી
—અજર ન આયે મુરાગિ—”

મીરાની વિગદાવન વેદના અસીમ અને અત્યંત છે —મીરાનો

વિગ્લ ધણો ઉઠકટ છે તેમ તેનો વિગાગ અને લાગ પણ તેલો જ ગા
-છે : એ કહે છે —

“ સોના રૂપા સુ કામ નહી હૈ, મારે હીંગ રો વ્યાપાર .
ગગા જમના સો કામ નહી હૈ, મૈ તો જય મિત્ર દગિયાવ
લાગન હમારો જાગિયો રે, લયો સમુદ સો સોગ

અમૃત પ્યાવા છાડિ ? કુણુ પીવે કડવા નીગ ?
જો જો ભેષ સે હરિ મિલે, સોઈ સોઈ લન કીજે હો
મુખ દેખે જુગે દો

“ જો જો ભેષ મહાર સાહિબ રીઝે, સોઈ સોઈ ભેન ધરુ ગી
યા તનહી મૈ કરૂ કિંગરી, ગસના નામ નટૂ ગી
જલ જલ પાવ ધર ધન્ની પે, તલ તલ નિગન કરુ ગી—”

‘ મીરાં બ્યાકુલ ખિરહણી ’

મીરાનું ખુબુ દર્શન તો તેમના પ્રભુવિગ્લના અને પ્રભુમિલનના
પદોમાં થાય છે ‘ મુખડાની માયા લાગી રે, મોહન તાગ—’ એમ ગાના
મીરાને, એ મોહનના મુખડાના દર્શન માટેની પ્યાસભરી આતુરતાએ
એમને ‘ દગ્દ દીવાની ’ બનાવ્યા છે આવા મીરા ખીજુ ગાન પણ શું ?

‘ હેરી મે તો દગ્દ દીવાની, મેરો દગ્દ ન જાને અન, ’ ‘ પિયા કાગન
મે પીની ભઈ, લોક કહે પિંડરાગ ’, ‘ હુ રાઈ ગઈ અખિયા ગની
કરુ, ’ ‘ પિયાળિન ગહો ન જય, ’ ‘ પિયાળિન સૂનો છે જી મહારો દેશ, ’
‘ ગોવિંદ કમુ મિલે પિય મોગ ? ’ ‘ સખિ મેરી નીંદ નનાની હો, ’
‘ પખિા રે પિવળી વાણી ન જોવ, ’ ‘ ઘડી એ નહિ આવડે, તુમ
દરસણુ બિન મોય, ’ ‘ તુમ્હરે કાગન સગ મુખ છડિયા, અળ મોહ કયુ
તન્સાવો હો ? ’ ‘ મહાર જનમ મળ્યુ કા સાથી, થાને બિસરુ નહિ

મીરાંના સલજ્જ ભજિગૃમા :

મીરાના ભજિગૃમારમા લીમહજ્જ મર્થાદ તથા ધુચિતા છે બાલિકા, મુગ્ધા, ત્રિયનમા, સૌલાઝવની, ગૃહિણી, નિયોગિની કે સ યોગિનીને રૂપે મીરાબાઈ કૃષ્ણને આહ્વાનિત જ એ છે, પરંતુ ક્યારેય આ જ ખતામા કે પ્રણયના અજ્ઞ પામ વિવાસિનીનો નિર્નજન વિવાસ દેખાતો નથી.

પ્રેમ-નુક્ષુ-ભાવિ એ મીરાના પદોનો એકમાત્ર સ્થાપી કે પ્રેરણા લાવ છે. અને તેથી એકનો એક ભાવ અનેક સ્વરૂપે કે અનેક પદાવની-રૂપે આકાશ પામે છે છતાં એ પદોની જેત્તા, તેમાના ભાવોની મુગ્ધતા તથા કમનીય દ્રમગતા અને સનિગ્ધરી ધુચિતાને લીધે એ પદોનો ફરીફરીને આસ્વાદ કરવો ગમે છે એકનો એક ભાવ પુનઃ પુનઃ ધૂટાઈને કહેવાયો હોવાથી એનો ગમ બન પર ઉપમે છે મેવનો આહો ગડગડાટ થતો હોય, વીન્ગા સ્વચિત્ત અજકાટ કરતી હોય, વર્ણની ઠાટનો મધુર ફન્દના અનુભવાતો હોય ત્યાગ મોજ પ્રદેશના વિના ગ્હી શકતો નથી તેમ, મીરાને હૈયે કૃષ્ણ પ્રેમની કગારી એક વખત લાગી ગઈ હોવાથી, આપોઆપ કાવ્યટલકાઝ કર્યો વગર એ ગ્હી રાખા નથી.

ત્રિપ્રલભ રાગાગ્નુ આલેખન :

મીરાની કવિતા, ભાવિ પ્રધાન છે. જેની એમા શક્તિ સ્વતંત્ર પ્રધાન છે. પરંતુ એમના ઉપાસ્ય દેવ કૃષ્ણ છે, અને ઉપાસના પ નીલાવધી કહેલી છે તેથી, એમા નૃત્યાન્વર્ણન આસ્થ્ય છે છતાં એ મૃગાગમ પ્રાપ્તી મરતી નથી. પોતાના પ્રજુ ચિન્ધ-જાપાલને પામવા માટે અસ્વચ્છના અનુભવની, અને પ્રેમ-દીવાની બનેલી એવી વિનરિણીની અથાગ મીરાબાઈ અદ્વિત ચિત્ત આપી શકે છે. પરંતુ કગારી વિઓએ કરેલા આ વિગરિણીના નર્તન અને મીરાબાઈના પદોમા આવના વર્ણનમા બહુ અતર છે બંનેની અસર માદા હોય છે, છતાં તેમા પરિણામ

અણુસન્મા આવે છે એક પ્રકાર માનસિક વિમરેનો નાશ કરે છે ત્યાર બીજો પ્રકાર એને વધારે છે તેથી જ મીના વિન્દિણી કહે છે —

“ મહારો જન્મ મગણ રા નાથી, થાને નહિ બિસડ દિનગતી,
પલ્લપલ્લ તેના રૂપ નિહારૂ, નિગ્મ નિગ્મ મુખ પાતી
મીના કે પ્રભુ ગિન્ધિ નાગ, હરિ ચણ્યા ચિત ગતી— ”

નિરહ-ભાવનાં ગીતો .

મીનાબાઈએ પ્રેમી હૃદયની વિન્દજનન વ્યાકુલતા જે વર્ણવી છે તે ખૂબ સજીવ તથા આભાવિ છે આ વિવખા એમના પદોમાં હૃદયની મર્મસ્પર્શી વેદના, વિયોગી-વિન્દિણીના અનુભવો, સ વેદનો અને દિનની અકળામણ એ એવી હૃદયવેધક ભાષામાં નજીવે છે કે તે આપણા હૃદયને હલમતાવ્યા વગર નેતા નથી —

“ પપઈયા રે ! પિનખી વાણી ન બોન—
સુણિ પાવેલી વિન્દણી કે, થાણી ગણેની પાખ મરાડ
ચાચ મટાઈ પપઈયા રે ! હિપગિ કાલો લૂણ
પિવ મેન, મે પિન બી રે તૂ, પિવ કટૈસિ કૂણ ? ”

મીનાબાઈની હિપામના ‘ માધુર્ધ’ ભાવની હતી, અર્થાત્ એ પોતાના ઇષ્ટદેવ શ્રીકૃષ્ણની ભાવના પ્રિયમ અથવા પતિના રૂપમાં કરતા હતા

મીરાના નિરહ-ગીતો :

મીરાના વિન્દગીતોમાં સ સાગની સર્વ નિગથા એડી થઈને વાચા પામી છે પ્રભુનું અખડ મિત્રન પામવાની તેમના હનામાં ન-હિપાય તેની જીડી તન્મ છે છતાં પ્રેમના પદોમાં વર્ણવેલી વેદનામાં હૃદયને પગિશુદ્ધ કરનારી ભાવના આતમીય થયેલી છે મીરાના હૃદયની બહાર તથા ભીન જે સ વેદનો થાન છે તેમાં પાર્થિવ પગિલાયા માન છે બાકી તો એમના હૃદયમાં જીવતી પવિત્ર જ્યોતનો જ પ્રકાશ તેમાંથી ભગતોને મળે છે એક પદમાં એ કહે છે —

દિન-ગતિ, 'ધારે દગન દી ત્યો આય, તુમ બિન ત્યો ન નય, '
 'સીવા તા' આ જ મદાર દેશ' - આ અને આવા બીજા ધણા પદોમાં
 મીરાંબાઈ ઉચ્છિન્નતાનો તત્સાદ વ્યક્ત થયો છે અને તે વ્યાકુલતા, દર્દ
 તથા ઉપનાથી મૂર્ત થયો છે

મીરાંબાઈ 'અખના'ના પદોમાં ઉર્મિનો અકૃત્રિમ ધબકાવ સંભળાય
 છે અને હૃદયના ઉડા સંવેદનોને એ રસાસાવિન્નાથી મૂર્ત કરી શકે
 છે આ 'ત્રેમ દીવાની' મીરાંબાઈને ધ્યાને કૃષ્ણ દૂગતા દૂધ અને પાસેના
 પાસે લાગે છે એ કહે છે —

"વિનકે પ્રિય પદેશ બસન દે લિખલિખ બેઠે પાતી
 મેરે પિયા હિન્દે મે બસન દે, ચાલુ દિનગતિ "

અને એવા અતર્કામી પ્રશ્નને ખોળવા જવાની એમને લગારે જરૂર નથી —

"ઘટ્ટીમે ગગા, ઘઝીમે જમુના, ઘઝઘટ દે અવિનાશી
 મે તો હચિચરનકી દાસી, અગ મે મહેલે જઈ કાશી ? "

વિરહનાકલા મીરાંબાઈમાં ભોળન, લવન તથા શૂભાસે પ્રયે લીડી
 ઉદાસીનતા હવાયેની ગહે છે પરંતુ એમનું અત્યંત દર્દ માનવ-
 ભાવનાઓથી ઓતપ્રોત નહે છે એમાં ખીજ છે ઉપાલમ્બ છે,
 રીસામણા છે મનામણા છે અને સૌવી મોખરે આ મસમર્પણ અને
 આ મનિવેદન છે મીરાંબાઈ આશુ ગોકુલમાં જ નથી લાવતા પરંતુ
 એ તો 'મોતિયન કી માલા' બની જાય છે એ એમના આરાધ્ય
 'સાવરિયા ની પૂજની સાગરીની ગરજ મારે છે વિગ્ડથી વિવશ
 બનતી ગોપિકાઓ, અર્ધ ગર્ધ વખત પ્રશ્નનો વિયોગ થવા છતાં મધુવન
 લીડુ કેમ રહી શકે છે તે માટે મધુવનને ધિક્કાર છે અને તેને ઠપક આપ
 છે ત્યારે મીરાંબાઈ, બીજા કોઈને દોષ દેવાને બદલે પોતે પોતાના
 કદિન હૃદયને જ ઉપાલમ્બ આપે છે કે પ્રશ્નનો વિગ્ડ થવા છતાં હજી
 એ કાટક કેમ નથી ? —

‘ પિંક માસુ પ્રાણુ પાપી, નિકસ કચુ નહીં જાત ? ’

પરંતુ અહીં પણ એમની વિવશતા અધિક કડુણ બને છે એમને હજી પ્રભુ દર્શનનો લોભ છે લાલચ છે એટલા માટે જ પોતાના પ્રાણુ એ ટકાવી રાખે છે —

‘ સાવણુ આવણુ કહિ ગયા રે, હગિ આવણુ ફી આસ
રૈન અ ધેરી, વીજ ચમકે, તારા ગિણત નિરાસ—
લેઈ કટારી ઠઠ મારુ, મરુ ગી જહર વિષ ખાઈ
મીરા દાસી રામ ગતી, લાલચ રહી લલચાઈ— ’

મીરામાઈ કુદરતના સુદર રેખાચિત્રો પણ સાથે સાથે આપી રાકે છે —

“ રાધે ! તાગ કુમરિયા પર બોલે ઝીણા મોર
મોર હી બોલે, બપવા હી બોલે અચલ કરે કલશોર
ઝરમર ઝગમર મેઢલો વગ્ગે, લીંજે માગ સાણુડની દોર—રાધે ’

ખાસકૃષ્ણની વિહારભૂમિ બનેલા પ્રજમડળનો મહિમા બતાવતા એ ગાય છે —

“ આણી તીરે ગગા, ને પેની તીરે જુમના
વચમા ગોકુળિયુ ગામ મારા વ્હાલા ! ’

—એક બાજુ વૈષ્ણવલકિતની યમુના અને બીજી બાજુ સતસેવાની ગગા વહી રહી છે વચ્ચે ગેદલા સસાગના જીવનને ગોકુળ બનાવવાની તીવ્ર ઝખના મોગખાઈને ગહેતી હતી

મીરાનો પતિ વિરહ

જે જમાનામા પતિની સાથે સતી થઈ જવાના નારીત્વની લાવના પ્રબળ પ્રચારમા હતી—અને ખાસ કરીને રાજવંશની તેજસ્વિની લલના આમા તો તેને જીવનની એક છેલ્લી સિદ્ધિ માનવામા આવતી હતી—

તેવા જમાનામાં, કુલીનતમ રાજપૂતવંશની રાજરાણી મીરાંએ સતી થવાનો ઈન્કાર કર્યો. એમ કરવામાં તેમણે સમાજની પરંપરાને જ ઠોકરે ચડાવી હતી : 'એ માટે જોઈતો આત્મવિશ્વાસ અને અંતરનું બળ તેમનામાં સહર ભર્યું હતું : કારણ કે ભડિત અને આત્મદાનની લાવના આરંભ થઈ ચૂકેલી હતી. તેમને લૌકિક પરંપરાવાળું આત્મદાન આપવાપણું તેમનામાં નાનપણથી ગ્યું જ નહોતું. કૃધ્યુની સાથે પોતાનું સગપણ જોડીને, મીરાંએ ઈર્ષ સ્વકીયાની જેમ, 'બાંઠ ગહેકી લાજ'ની ઉમેશા યાદ દેવરાવી છે : 'મીરાં કે પ્રભુ ગિરધર નાગર, બાંઠ ગહેકી લાજ.'

મીરાંની એ મોટી સિદ્ધિ ગણવી જોઈએ કે એમણે, પુરાણના તથા ઇતિહાસના શ્રીકૃષ્ણને લગવાનના-ઈશ્વરપણના જિજ્ઞાસિતાસન ઉપરથી નીચે જોનારી, એમની સાથે અત્યંત નિકટનો એવો માનવીસંબંધ સ્થાપિત કરી દીધો હતો. આવો નિકટનો માનવસંબંધ જ મીરાંને રહી રહીને, મિલન-વિયોગમાં સુખદુઃખની લાવનાઓનો અનુભવ કરાવે છે, ઈર્ષવાર એમને અનુભવ થાય છે કે પ્રિય દૂર ચાલ્યા ગયા છે-એ લીધે એમની સુધસુધ વિસારે પડી છે-એમને ખબર નથી કે એ ક્યાં અને ક્યાં તેમને પાછા મળશે. મીરાંના મનની વ્યાકુલતા નીચેના પદમાં વ્યક્ત થઈ છે :—

‘ચરણકમલ ફું હસિ હંસિ દેખું, રાખું નૈના નેરા :

નિરખણુ ફું મોહિ ચાવ ઘણેસે, કળ દેખું મુખ તેરા ?

વ્યાકુલ ગ્રાણુ ધગત નહીં ધીરજ, મિલિહું મતિ સવેરા-’

ઈર્ષ વાગ પોતાના પરદેસી પ્રિયતમનો અનુભવ કરે છે જેથી તેમની એ ‘સુધ’ લે : ઈર્ષ વાર એમને લાગે છે કે પ્રિયતમ હવે પામે આવી ગયા છે. એ પ્રસંગે આખી પ્રકૃતિ-આખું વાતાવરણ બળે પ્રિયતમના આવવાના સમાચારની સાથે-એકાએક બદલાઈ જાય છે. આવણુમાં કાળી

કાળી ધનધટાએનો શબ્દ સાંભળીને મીરાં ગાવા મંડી જાય છે—તેમનું
મન નાચી જાય છે—

‘હું આઈ બદરિયા સાવન કી :

સાવન કી મન લાવન કી—હુંક૦

સાવન મેં ઉમંગ્યો મેરા મનવા, લનક સુતી હરિ આવન કી—’

‘દોક દોક વાર પ્રિયતમ સાચેસાચ પાછા આવી ગયા છે એવો
આભાસ તેમને ધાય છે : અને જાણે વિરહનો અંત આવી ગયોનો ઉમંગ
દાંકિયો રહેતો નથી :—

‘સહેલિયાં, સાજન ઘર આયા હો—

બહોત દિનાકી જોવતી વિરહણિ, પિય ઘર આયા હો—’

અંતરની વેદનાથી ભરપૂર એવા મીરાંનાં વિરહ અને મિલનનાં પદો
એ એમનું જિયામા જિયું કાવ્યપ્રદાન છે. પૌરાણિક તથા ઐતિહાસિક
કૃષ્ણને આત્મસાત્ કરી, તેમને ‘ગિરધર નાગર’નો સચુલ્લ આકાર
આપી, મીરાંએ પ્રેમલક્ષણા લક્ષિતની પરાકાષ્ઠા ઉપજાવી છે : એમના એ
પ્રિયતમને એમને બહાર ખોળવા પડતા નથી :—

“ઝોરો કે પ્રિય પરદેસ બસત હૈ, લિખલિખ લેજી પાતી :

મેરા પિયા મેરે હિરદે બસત હૈ, ગૂંજ કરૂ દિન રાતી—

ઝોર સખી મદ પી પી માતી, મૈં બિન-પીયાં મદમાતી :

પ્રેમલડી હૈ મૈં મદ પીયો, છકી ફરે દિનરાતી—”

મીરાં દોક વાર પોતાને રાધા માની લે છે : અને કહે છે :—

‘આવન મોરી ગલિયન મેં ગિરધારી,

મેં તો છુપ ગઈ લાજ કી મારી—આવત૦

આવન દેખી કિસન મુરારિ,

છિપ ગઈ રાધા પ્યારી—આવત૦’

ત્યારે કોક વાર પગપાયા-સાવથી કૃપ્યુને ઉપાલ લ આપે છે —

“હડિ લગર, મોરી જહિયા ગહો ના—

મે તો નાર પગથે ઘરપ્રા, મેરે ભરોસે ગુપાલ ગહો ના .

જો છુમ મેરી જહિયા ગહત હો, નયન જોરે મોરે પ્રાન હશે ના—”

આટલી તન્મયતા, આટલી તીવ્રતા, મિલન વિધિગતી આટલી જીડી વેદના એવા એવા અનોખા સાવથી પ્રિયનુ મુખ જોઈ જોઈને પોતાનુ આપ્તુ જીવન વીતારનુ—એમા જ મીરાની પગ્મ પ્રેમ-સાધના હતી હરિ મિલનની અને હરિ દર્શનની પ્રમલ ઉત્કંઠા તેમના અનેક પદોમા પ્રતિબિંબિત છે —

“દરસ બિન દુખજી સાગે નેન—

જખકે છુમ બિહુરે પ્રજુ મેરે, કખજ ન પાયો ચૈન—

કલ ન પરત પલ, હરિ મગ્ગ જોવન, લાઈ હમાસી રૈન

મીરા કે પ્રજુ કખ રે મિસોગે, દુખમેટજી સુખ-દૈન ૧”

જેટલીક વાર દર્શનની આકુલ આકાંક્ષા સફલ થઈ હોય છે તેનો આસ્વાદ મળ્યો હોય છે એ સ્વાદની સ્મૃતિ તેમને વિગહનુ ઉદ્દીપન કરે છે —

‘તનક હરિ, ચિતવો જી મોરી ઓર—

હમ ચિતવન છુમ ચિતવન નાહો, દિલ કે નડે કહો

મેરી આસા ચિતવન છગહરી, ઓર ન દૂજી દોર—તનક હરિ ૧’

મીરાના ‘વિરહ’ના પદોમા, એમના નિરંતર આરાધ્યના સ્મરણમા તથા ધ્યાનમા લક્ષ્યીન રહેવાનો ભાવ પ્રગટ થાય છે પ્રિયત્તમના ધ્યાનમા, માર્ગ જોતા જોતા રાત વીતી જાય છે અને તેમનુ નામ રચતા રટતા આપ્તુ જીવન વીતી જાય છે આમ મીરાની વેદના એક સ્વપ્નાવાના આત્મસમર્પણની છે—વિશ્વાસપૂર્વક આપેલા આત્મદાનની છે —

‘ સખી, મેરી નિંદ નસાની હો—

પિવ દો પંથ નિહારત, સિગરી રૈન બિહાની હો—

જ્યું ચાતક ઘન ફૂં રટે, મછરી જિમિ પાની હો—

મીરાં વ્યાકુલ વિરહણી, સુધણુધ બિસરાની હો—’

મીરાંની ચિરંતન ઝંખના એક જ રહે છે : એમના પ્રિયતમ એમને એક વાર તેમના ચેરણોમાં ક્યારે આશ્રય આપે : એમના વિના, એમની બેચેની, અકળામણ અને વિરહનો આવેશ અનેકગણો વિસ્તાર પામે છે :—

‘ ઘડ આંખન ન મુલાવે, પિયા બિન મોહિ ન ભાવે—

દીપક જોવે કહા કરૂં સજની, પ્રિય પરદેસ રહાવે :

સૂની સેજ જલદર જ્યું લાગે, સિસક સિસક જિય જાવે

નયન નિદ્રા નહિ આવે—

કપ્પ ફી જીભા મેં મગ્ગ જોજી, નિસિદ્ધિન બિરહ સતાવે :

કહા કહું, કણુ કહત ન આવે, હિયરો અતિ અકુલાવે.

નયન નિદ્રા નહિ આવે—’

‘ બાલાજોગન ’ મીરાંનું દ્વિમાર્થ :

છતાં મીરાંનો સ્વક્રીયાનો ભાવ એવો સ્થૂણ નથી બનતો જોઈ સમાજમાં તેમની દાસી થાય કે નિંદા થાય : એ પોતાને ‘ જનમ જનમ ફી કુંવારી ’ માને છે : એ ‘ બાલા-જોગન ’ જ રહે છે :—

‘ સુનો ગાંવ, દેસ સગ સુનો, સૂની સેજ અટારી :

સૂની બિરહિન પિવ બિન ડોલૈ, તજ દઈ પીવ પિયારી :

અળ તો મેદર કરો મુઝ ઉપર, ચિત દે સુણે હમારી :

મીરાં કે પ્રણુ મિલજ્યો માધો, મેં જનમ જનમ ફી કુંવારી—’

‘ મીરાંના મનનું દ્વિમાર્થ એ મુઝ મુઝનું છે : અને તે તેમના પ્રિયને માટે જ સંચિત કરેલું છે. આ કૌમાર્યમાં અણુર્વીધ્યા મોતીની નિર્મળતા

છે : છતાં મીરાંના આત્માની પ્યાસ એવી ને એવી, વધુછીપી રહે છે : અને તેથી તેમનાં વિગ્ધ-ગીતોમાં સંસારની પુણ્યત નિરાશા આકાર સ્પર્શી છે : આ પ્રકારે પાર્થિવ સંવેદનોથી ભરપૂર હોવા છતાં, મીરાંનાં ગીતોમાં તેમના અંતરમાં સળગી રહેલી પ્રેમભૂમિન બે જલતી હોય એમ દેખાય છે :—

‘ તુમરે કારણ સળ સુખ છડિયાં, અળ મોહિં ક્યું તરમાવો છ ?—
 વિરહ-વ્યથા સાગી ઉર-અંતર, સો તુમ આગ બુઝાવો છ—
 અળ છોકરા નહિં અને પ્રભૂ છ, હંસ કર તુરત છલાવો છ—
 મીરાં દાસી જનમ જનમ કરી, અંગસ અંગ સમાવો છ—’

આમ કહી શકાય કે મીરાંની વિગ્ધ-વેદનામાં એક પ્રકારનો શોધક પ્રભાવ (purifying effect) રહેલો છે : એ ગીતો વાચીને કે સાંભળીને આપણા આંતર મનનું ભિર્વગમન થાય છે; ઉગ્રીકરણ થાય છે.

મીરાંની વેદના, એ યુગયુગથી પ્રિયતમથી વિષ્ટુડી હોય એવી પ્રીતિ-દ્રવ્ય પ્રણયાકુલ આત્માની, વેદના છે. પોતાના આરાધ્યની એ પોતાને ‘ જનમ જનમ કરી દાસી ’ સમજે છે; અને સર્વસ્વ સમર્પણ—ને પ્રેમને પ્રાપ્ત છે—તેનો સંપૂર્ણ આવેગ એકેએક ગીતમાં તેમણે વ્યક્ત કર્યો છે. પ્રત્યેક ધડી, પ્રત્યેક હાથ એમની સામે પ્રિયતા રૂપનું તેમને રમરમ કરાવ્યે જાય છે. હૃદયના દર્શન માટેની આટલી તીવ્ર સાલસા, મિલનની આવી પરિપૂર્ણ તરસ, અને કામનાની આવી ચિરંજીવ આગ દુખીજ કાઈ કવિમાં ભાગ્યે જોવા મળે છે. ^૧

• સરખાવો, કબીરનું એક પદ :—

‘ તલકે બિન બાલગ મોર ત્રિયા—

દિન નહિ ચેન, રાત નહીં નિદિયા, તલકે તલકે કે મોર ત્રિયા :

તન મન મોર રહંદ અસ ડોલે, સવ મેજ પર જનમ છિયા :

મેન ચાકિત મને પંથ ન સૂઝે, સાંઈ બેદરની સુખ ન લીયા.—’

મીરાની વિરહ વેદનાગા સ્પર્શ, વર્ણ, ગન્ધ, ગાન અને અતન્માથી
ફૂટી નિકળતી અમિત માધુરી દષ્ટિગોચર થાય છે દર્દ-દિવાની મીરાની
બેચેની એમની પાસે બોલાવે છે —

‘રાણાજી, મેં ગિરધર કે ઘર જાણી—
ગિરધર મહારો સાચો પ્રીતમ, દેખત રૂપ હુલાઈ
રેન પડે તણ હી હું જાણી, ભોગ લયે હું આણી—
રેન દિના વા-કે સગ ખેલૂ, જ્યો રીઝે ત્યો ગિઝાણી
જો પહિગવે સોઈ પહિરુ, જો દે સોઈ ખાણી—
મેરી ઉન કી પ્રીત પ્રગની ઉન ખિન પલ ન ગઢાણી
જહા બૈરાવે નિતહી બૈદૂ, બેચે તો બિન્ જાણી—’

‘મીરા બ્યાકુલ બિરહિણી’ માથી ‘બાહિલ’ શબ્દ :

મીરાના જટલાક પદોમા છેવટની કડી ‘મીરા બ્યાકુલ બિરહિણી’
એવી રીતની આપેલી મળી આવે છે પોતે વિરહિણી છે તેથી વ્યાકુલ
રહે છે એ લાવ તેમા વિવક્ષિત છે પરમાત્મા પ્રભુને મેળવવા માટેનો
અખંડ તલસાટ અનુભવનાર જીનાત્મા-મનુષ્યની તાલાવેલી, બળબળતા
શબ્દોમા વર્ણવનાર, અને તેના અખંડ કીર્તનમા મગ્ન રહેનાર લોકોને
‘બાહિલ’ કહેવામા આવતા હતા મીરાબાઈ એવા ‘વ્યાકુલ’ હતા
એમ ખહેવાનું મન થાય છે

‘બાહિલ’ શબ્દ (હિંદીમા ‘બાહિ’)નો અર્થ અનેક રીતે
સમજાવવા પ્રયત્ન થયો છે સરકૃત શબ્દ વાતુલ (વાતરોગથી પીડિત
અર્થાત્ ઉદ્બ્રાન્ત, ઉન્મત્ત, ગાગે, ચક્રમ) અથવા વ્યાકુલ (વિદ્યેત,
અસ્વસ્થ આકુલ, ધેસો) ઉપગ્રથી તે બન્ને જણાય છે બાહિલ
લગ્નિને દેટલીક વાગ ‘આહિલ’ પણ કહેવામા આવે છે, જે શબ્દ
આકુલ પગથી સૂઝેલો છે બીજાને મતે, ‘આહિલ’ શબ્દ અરબી
‘આસિયા’ (‘વની’નું બહુવચન મૂળ અર્થ સમીપ, નજદીક તે

ઉપરથી નિકટવર્તી 'મિત્ર' અથવા 'લગ્ન' એવો અર્થ થયો તે) સાથે પણ જોડી શકાય તેમ છે. સૂફીમત-વાદીઓમાં 'દીવાના' શબ્દને અર્થમાં વપરાય છે તે અર્થમાં 'બાઈન' શબ્દ સમજાવાનો છે. 'દીવાનો' એટલે સ્વસારવ્યવહારની વ્યવસ્થાદારીઓથી મુક્ત

બાઈલ ગીત :

'બાઈલ' એ બંગાળનો ગદ્યવાદી લક્ષિતપ્રદાય છે * બંગાળમાં શહેરોના ધમાલિયા જીવનથી ધણે દૂર, બંગાળને ગામડે ગામડે એક એવો ગાયકવર્ગ સૈકાઓથી લમી રહ્યો છે જે 'બાઈન લગ્નનિકે'ના નામથી ઓળખાય છે, અને અગમવાણીના લગ્નને ગાઈને જીવન નિર્વાહ કરે છે. ગુજરાત-તોંગણના ગામડામાં ફૂટતા, અને ગવણુડથ્યા સાથે લગ્નનોની અગમવાણી સંલગ્નતા 'લગ્નચરીઓ' સાથે તેમને જરૂર સરખાવી શકાય તેમના લગ્નનોમાં ગહેલી જિંદગી તત્ત્વજ્ઞાનની કવિતા, અને તે ગજૂ કરવાને યોગ્યતી 'અવળ વાણી' અથવા 'ઉવડી વાણી' તેનું મુખ્ય આકર્ષણ બને છે. મહાપિણ પ્રકારનો ધર્મપ્રચાર કરવાનો તેમનો હેતુ હોતો નથી, છતાં આ બાઈલ લગ્નનિકેની મસ્ત રહેણીકગણી તેમને માટે લોકસમુદાયમાં માન ઊપજાવે છે.

આ 'બાઈન' લોકો મોટે ભાગે મામસમાજના નીચલા ધરમાંથી ઉદ્ભવેલા હોય છે, અને તેમાં હિંદુ તથા મુસ્લિમ એ બન્ને જાતિના લોકોનો સમાવેશ થાય છે. હિંદુ બાઈલ મોટે ભાગે વૈષ્ણવ સંપ્રદાયના હોય છે, અને મુસ્લિમ બાઈન સૂફીમતવાદી હોય છે. આ બન્ને ધાર્મિક સંપ્રદાયોનો મૂળ સિદ્ધાન્ત 'દિનપ્રેમ' છે. દિવ્યપ્રેમની અખંડ જાળના એ તેમનું જીવનધ્યેય હોય છે.

* વિશેષ માટે જુઓ, ડૉ. શશિભૂષણ દાસગુપ્તનો અર્થ 'Obscure Religious Cults' (૧૯૪૬, કલકત્તા યુનિવર્સિટી)

સહજિયા પંથના વૈષ્ણવો :

બિહાર તરફથી બૌદ્ધધર્મ જંગાળમાં ફેલાયો; પરંતુ બ્રાહ્મણ-ધર્મેના વિશેષ પ્રયાગને લીધે આ ધર્મ ગુપ્તપદ્ધે ફેલાવા લાગ્યો. તેમાંથી ‘સહજિયા પંથ’ નિકળ્યો. જંગાળમાં, બૌદ્ધધર્મના અવશિષ્ટ સ્વરૂપમાં આ પંથ ચાલ્યો. તેને ગૌગમ-ચૈતન્યના વખતમાં રાધાકૃષ્ણની ભક્તિનો પટ દેવાયો. અહીં ‘સહજ’ શબ્દ જન્મગત અથવા જે સચર-અચરમાં વ્યાપી રહેલા છે એવા હૃદય-તેમનો અનુભવ કરવો, સાક્ષાત્કાર મેળવવો—એ ‘સહજિયા સંપ્રદાય’ની પરમ સાધનાનો વિષય છે સહજનો ખીન્ને અર્થ રવાલાવિક, કુદરતી : કથા પણ આડંબર, ખટાટાપ કે આચારની ઝીણવટથી પર એવો ધર્મ એવો પણ થાય છે. સંસાર-વ્યવહારમાં ધર્મને નામે જે ફરિયાદો, બાલ આડંબર અને આચારના જાળા જામી જાય છે તેનાથી અલિપ્ત, દૂર રહેનાર સાધક અને ભક્તોને ‘સહજિયા’ કહેવામાં આવે છે. આવા અર્થમાં તો હિંદુભરના મધ્ય-કાલીન સંતોને અને ભક્તોને ‘સહજિયા’ કહી શકાય તેમ છે. નરસિંહ મહેતા પૂછે છે જ કે : ‘શુ થયું સ્નાન સેવા ને પૂજા થઈ ? શુ થયું ઘેર સ્ત્રી દાન દીવ ?...પગ્ન સિંચ્યા વિના, ગ્ન સિંચતામણિ એળે જોયો—’ વગેરે.

—બાહ્ય ભજનિકા :

આ રીતનો સહજિયા સંપ્રદાયનો રંગ બાહ્ય ભજનિકાના ભજનને ચહેલો છે. હૃદય પ્રાપ્તિની ભક્તિ તથા અનુરક્તિના જૂના પોત ઉપર સહીવાદની ભાત આગળ જતા છપાઈ છે. ‘મનેર માનુષ’—દિલના દિલારામ ઈશ્વર માટેની અપ્પડ ઝખના અને તાલાવેલી વ્યક્ત કરવા માટે પુરુષ અને પ્રકૃતિ-કૃષ્ણ અને રાધાના પ્રેમદર્દની વાતો ‘બાહ્ય ગીતો’માં આવે છે—‘બાહ્ય’ અથવા ઘેવા ભજનિકા ચૈતન્ય ભગવાનને પોતાના સંપ્રદાયના સ્થાપક માને છે : જો કે આ પંથ તે પહેલાંનો હતો.

‘સહજિયા પધના સાધુઓ અથવા ભજનિષે તરીકે પાઉન સોમનો ગામેગામ ભેટો થતો હતો આવા સતો મીરાંબાઈના સત્સંગમાં આવ્યા હોય અને તેમનામાંથી પ્રેરણા મેળવી ‘વ્યાકુલ વિરહિણી’ કહેવાગવવામાં તેમને કૃતાર્થતા લાગી હોય તો નહીં નહિ ‘મીરાં કે પ્રભુ કય રે મિલોગે ?’ એવી છેલ્લી પંક્તિવાળા અનેક પદો ‘વ્યાકુલ વિરહિણી—’ એ રચેલા છે તે ધ્યાનમાં લેવા જેવા છે

પ્રભુમિલનના આનંદની અલિવ્યક્તિ કરનારા પદો પણ મીરાંએ રચ્યા છે જેવા કે— ‘બે ઘર તાળી લાગી રે, ગઢાગ મન રી ઉણાગન લાગી રે,’ ‘મહારા ચોલગિયા ઘર આયાણ,’ ‘મે મિરઘ કે ગગ રાતી સંયા,’ ‘મેહા બરસવો કરે રે, આજ તો રમ્યો મેરે ઘંગ આયો’ : પરંતુ, “ગસદણિએ મીરાના વિશેષ ઉત્કટ પદો વિરહના છે. જાણે સોળમાં શતકમાં મેવાડમાં ભૂની પડેલી વગની ગોપી, કૃષ્ણવિગ્ધની જલન અનુભવતી પોતાના પ્રિયતમ કૃષ્ણને સાદ કરી કરીને પુકારતી ન હોય !” —[પ્રો અનંતરાય રાવળ ‘શુભગતી સાહિત્ય-મધ્ય-કાલીન’ (૧૯૫૪) ૫ ૧૨૫]

મિલનોત્કંઠની તકત :

વર્ષા અને વસંત, ‘સાવન’ અને ‘ફાગુન’માં મીરાં, પ્રિયમિલનને માટે વ્યાકુલ બની જાય છે. અને અલિસાગને માટે આ સમય જ જાણે તેમને લાગણીમાં એવી જાય છે શરદપૂનમે કૃષ્ણે ગોપનાલાઓ સાથે રાસનૃત્ય કર્યું હતું. મીરાં પણ એ ગસિકશિરોમણિ સાથે રાસ ગ્યે છે : પ્રભાતનાઓએ કૃષ્ણને હોલીના દિવસોમાં રંગમાં તરબોળ કરી દીધા હતા મીરાં પણ એ જ હોલીનો આનંદ લૂટવા ચાહે છે યમુનાતટ ઉપર વ્રજની કુન્જગલીમાં કૃષ્ણે રાધાને છેડ્યા હતા તેમનો હાથ પકડી લીધો હતો અને પ્રેમપાશ નાખ્યો હતો મીરાંબાઈ પણ એ જ સુખોને અનુભવ કરે છે કારણ કે રાધા અને મીરાંમાં અતર ક્યા છે ? —

‘ આવત મોરી ગલિયન મેં ગિરધારી : મેં તો છૂપ ગઈ લાજ કી મારી :
આવન દેખી કિસન મુગગિ, વહા તો છિપ ગઈ રાધા પ્યારી. ’

બીજા એક પદમાં તેમનો ‘ પરકીયા લાવ ’ ધન્ય બન્યો છે :—

‘ છાડો લગર, મોરી બહિયા ગહો ના—

મેં તો નારી પગયે ધર કી, મોરે ભરોસે ગુપાલ રહો ના,
જો તુમ મેરી બહિયા ગહત હો, નયન જોર મેરે પ્રાપ્ત હરો ના—’

‘ મેં તો નારી પગયે ધરકી ’—લૌકિક દષ્ટિએ આ સત્ય છે; કિન્તુ
પાશ્વૈકિક દષ્ટિએ તો ‘ મેં તો નારી તુમહારે ધરકી ’ એ જ સાચું છે.

મીરાંની મિલનોત્કંઠા ખૂબ ભર્મરૂપિણી છે. બાદલ ચઢી આવતા,
કે કોયલનું કૂજન સંભળાતા, કે હોલીનો ઉત્સવ આવતા હૃદય ‘ પ્રિય-
મિલનકી આશ ’ કરવા માટે છે. સાવન તથા હોલી, ધણુગોર તથા
દીવાલી જેવા પર્વના સાપ્તમ્યા દહાડા આવે છે સારે સામાન્ય રીતે
ત્રીઓ પતિની સાથે આનંદ તથા સુખમય જીવનની આશા કરે છે: તેમ
મીરાંબાઈ પણ પોતાના અવિનાશી વરના સાથમાં કંઈ કંઈ કામનાઓ
પૂરી કરવાની આશા ગણે છે :—

વર્ષા :

‘ બાદલા રે, થેં જલભગ આજ્યો—

ઝરઝર ખૂંદા ખરસા, આલી કોયલ સગદ સુનાજ્યો :

ગાજ્યા વાજ્યા પવન મધુર, યો અખર બદગ છાજ્યો—

સેજ સંવાર્યા, પ્રિય ઘર આસ્યા, સખિયા મંગલ ગાયો :

મીરા કે પ્રભુ હરિ અવિનાશી, ભાગ મલ્યા જિન પાયો—’

પોતાના હરિ અવિનાશીને કાળે સેજ સમારતી તથા બીજી સખીઓ-
દ્વારા મંગલગાન કરવું એવી કુવનારીની મિલનોત્કંઠા કેટલી સજીવ અને
સ્વાભાવિક છે !

હરિના આવવાનો અવાજ સંભળાય છે, અને રાજરાણી મીરાં
ખોતાના 'મહારાજ' (હૃદયેશ્વર)ની વાટ મહેલ ઉપર ચઢીને જોવા
લાગે છે —

'સુપ્ત્યા રી મહારે હરિ આવ્યા આજ—
મહેવા ચઢ્યદ જોવા સજની, કળ આવ્યા મહારાજ ?—
દાદુ મેઝ પપીહા જોલ્યા, દાઈલ મધુગ સાજ—
ઉમગ્યા દેઝ ચહુદિસ જરસા, દામન હોજા લાજ—
ધગ્લી રૂપ નવા નવા ધરિયા, હ્રદ મિનન કે કાજ—
મીરા કે પ્રભુ ત્રિધગ નાગર, વેગે મિલો મહારાજ—'

આવશ્યની વાળી વગસવા લાગે તેની સાથે જ 'મનભાવન'ના
સ્મરણથી મીરાંનું મન ઉમગમાં આવી જાય છે 'ધન સ્થામ' અને
'ધનસ્થામ'—એ બે શબ્દોનું નામસામ તથા વર્ણુસામ્ય પ્રેમિકાને
પુલકિત કરી મૂકે છે —

'બરસે બદગિયાં સાવન કી, સાવન કી મનભાવન કી—
સાવન મે ઉમગ્યો મેરો મનવા, લનક સુની હરિ આવન કી—
ઉમક ધુમક ચહુ દિસ સે આયો, દામિની હમકે અ લાવન કી—
નન્હી નન્હી ખૂદન મેહા બરસે, સીતલ પવન સોહાવન કી—'

હોરી :

સાવન પછી રંગભરી અને ગગભરી હોળીનો ઉત્સવ આવના
મીરાંને ખોતાના 'સ્થામ'ની સાથે હોળી ખેલવાનો આનંદ માણવાનું
મન થાય છે આ હોળી, સાવની ખુમિકા ઉપર જ, સમજવાની છે —

'રંગભરી ગગભરી રાગ સૂ લરી રી,
હોરી ખેન્ધા સ્થામ સગ, રંગ સૂ લરી રી
હિંદત સુનાલ સાલ, બાદલ યે રંગ લાન —
પિયકાગી હો રંગ રંગ કી ઝરી રી—'

મીરાંને મન ' શોભિત કર નયનીત લિયે 'વાણુ' બાલકૃષ્ણનું રૂપ-
જે વાતસથનું પોષક છે-તે તેમનું આરાધ્ય નથી. ગોપીજનવલ્લભ કૃષ્ણ
એમના પ્રિય છે. 'લલિત ત્રિલંગી નટવર હળિ 'નું-રાસખિહારી
કૃષ્ણનું-એમનું ચિત્તાંકન જુવે :—

' નિપટ ખિકટ હળિ અટકે, મહારે મૈનાં,
નિપટ ખિકટ હળિ અટકે—
દેખ્યા રૂપ મદનમોહન હી, પિયત પીયૂષ ન લટકે—
ટેહી કટિ રે દે કર મુરલી, ટેહી પાપ લટ લટકે—
મીરાં પ્રભુ રે રૂપ છુલાની, ગિરધર નાગર નટ કે—'

પદોમાં પ્રકૃતિવર્ણન :

મીરાંનાં આવાં પદોમાં અલંકારોની શોભા ન હોવા છતાં,
અને ભાષાના લાલિત્યની સજ્જવટ તરફ ધ્યાન ન અપાયા છતાં, એમાં
નૈસર્ગિક સૌંદર્ય આવી શક્યું છે : એક સાચી વિરહિણીની ભાષામાં
ખહારની (અલંકારાદિની) સજ્જવટ તરફ શેનું જરાયે ધ્યાન અપાયું
હોય ? છતાં એમનાં પદોની ભાષામાં નિર્મળતા અને સચ્ચાઈનું તત્ત્વ
પૂરેપૂરું પ્રકાશિત થયેલું છે.

શ્રાવણ તથા હોલી આદિનાં ફેટલાક પદોમાંનાં વર્ણન, મીરાંનો
સાંસારિક નહિ, પરંતુ અલૌકિક પ્રેમભાવ વ્યક્ત કરે છે : એ વર્ણનો
વિપ્રસંગ શૃંગારના ઉદ્દીપન-વિભાવ તરીકે નથી થયાં : દિંદી કવિ દેવ
(અને ખિહારીની જેમ, કવિત્વનું પ્રદર્શન કરવા માટે એ કુદરત-વર્ણનો
રચાયાં નથી ; પરંતુ પ્રાચીન શુદ્ધગાત્રી સાહિત્યમાંનાં બારમાસી અને
પદ્મકાવ્ય-વર્ણનોની ધાટી પર, પ્રિય-મિલનની ઉત્સુકતાને ધાડી બતાવવા
માટે જ, કુદરતની પદ્માદ્યૂર્મિનું તેમા સુરેખ વર્ણન કર્યું છે : જેમ કે :

“ ઉમંજો ધન્ન ચક્રદિસિ બરસે, દામિની હોડી લાજ—
ધરતી રૂપ નવા નવાં ધરિયાં, ધન્ન મિલન કે કાજ—
મીરાં કે પ્રભુ ગિરધર નાગર, બેગે મિલો મહારાજ—”

એ મુઠ્ઠીના દૂરથી આવના અવાજથી મીરાંનું મન ઠેવું થાય છે । :—

“વાગે છે રે વાગે છે : વૃંદાવન મોગ્ધી વાગે છે :

એનો શબ્દ મનમાં ગાજે છે : વૃંદાવન મોગ્ધી વાગે છે :

વૃંદા તે વનની કુંજગલનમાં, વ્હાલો ઘણુ દધીનાં માગે છે—વૃંદા૦”

મીરા ક્યારેક કૃષ્ણ માટે તલસતી જોકુળની ઘેટી જોખા બની જાય છે. એમનું ચિત્ત કૃષ્ણની મોગ્ધીની મીઠાશમાં ડરદઈ ગયું છે : તે એટલે સુધી કે હેન પાણીમાં કુબાડવા જેટલા સમયમાં પણ મનને ખીજે રોકવું એમને ગમતું નથી. એટલે જ એ કૃષ્ણને વિનંતી કરે છે :—

“ઘડીક વિલંબો તો હરી લઈ હેલ.”

મીરાં કૃષ્ણ સાથે એકાકાર થઈ ગયા છે : અને તેથી કહી શકે છે—

‘મેરી ઉન કી પ્રીત પુગણી, ઉન ખિન પલ ન રહાઈ ।’

અને તેથી જ એ એમની મસ્તીમાં મદમસ્ત ગદે છે. મીરાંને કૃષ્ણ-લકિતનો એવો તો નશો ચઢે છે કે મસ્તીમાં ગદેવા માટે ખીજા કોઈ પ્રાકૃત ઉપાયો એમને કરવા પડતા નથી :

‘ઝાર તો ખાલા પી પી માની, મેં ખિન-પિયે મદમાતી ।’

‘મીરાંકે પ્રણુ’નું સ્વરૂપ :

મીરા પોતાના પદોમાં કૃષ્ણના જે મધુર સ્વરૂપનું વર્ણન કરે છે તે સ્વરૂપ રાસવિલાસથી પરિપૂર્ણ અને અનન્ત સૌન્દર્યના સાગર જેવું છે. એવા મોહનની છબી આગળ એમના નેન અટકી રહે છે :—

‘મોરે નૈના, નિપટ બંકટ છબી અટકે—મોરે૦

દેખત રૂપ મદનમોહન કો, પિયત પીયૂષ ન મટકે—મોરે૦’

મોહનના રૂપ, લાવણ્ય તથા માધુર્યમાં મીરા એટલા બધા આસક્ત બને છે કે એ પોતાના તન, મન, ધન—સર્વસ્વ તેમને ઓવાગી દે છે :—

‘યા મોહન કે રૂપ લૂલાની—

‘મુદર વદન કમલદલસોયન, બાકી ચિતવન મન્દ મુસકાની :
‘તન મન ધન ગિરધર પર વારું, ચરણકમલ મીરાં લપટાની—’

મીરાંના પ્રેમનું સ્વરૂપ :

મીરાંનો પ્રેમ, ‘જનમ જનમ કે સાથી’ના સ્વરૂપનો હતો. કૃષ્ણની દેવવ અનુચરી કે ગોપિકાના જેવા એ નહોતો. મીરાં પોતાના કૃષ્ણને પત્ની-રૂપે લજે છે, ઝંખે છે : કારણ કે એમની ઉપાસના માધુર્યભાવની છે; અને તેથી પતિવિહીના નિરાશ્રિતા મીરાં પ્રેમદેવ શ્રીકૃષ્ણની ઉપાસના તરફ વળ્યા હતાં :—

‘શ્રી ગિરધર આગે નાયૂગી—

નાચિ નાચિ પિવ ગસિકે રિઝાઈ, પ્રેમીજન ઢા નાયૂગી—’

ગદાની જેમ, મીરાંએ કૃષ્ણને આત્મસમર્પણ કર્યું હતું : અને તેથી તે તેમને મળવા આતુર ગહેતા હતા :—

‘હમારે મન ગદા-સ્થામ બસી :

ઢાઈ કહે મીરાં લાઈ બઢાવરી, ઢાઈ કહે કુલનાસી—

ખેલ કે ધૂંધટ, પ્યાર કે ગાતો, હરિ દિગ નાયત ગાસી :

વન્દાવન કી કુળગલિનમે, લાલતિલક ઉર લાસી—

વિપ કા પ્યાલા ગણાળને ભેળ્યા, પીવત મીરા હાસી :

મીરા કે પ્રભુ ગિરિધર નાગર, લકિતમાર્ગ મેં ફાસી—’

મીરાંની પ્રેમ-સાધનાનું સ્વરૂપ :

મીરાંની પ્રેમસાધના અનોખા પ્રકારની હતી. તેને લીધે જ એમને નિમ્માક, વિષ્ણુવામી, વલ્લભ ઇત્યાદિ સંપ્રદાયોમાં ખેંચી લાવવાની પ્રવૃત્તિ અથવા તો પ્રયત્નો થયા હતા : પરંતુ મીરાંનું મન ઢાઈ પણ સંપ્રદાયના બંધનમાં પુરાવા તૈયાર નહોતું. જ્યાં વૈષ્ણવ સંપ્રદાયોમાં

અથવા

‘ હમારો પ્રનામ બાદ બિહારી એ—

મેર મુકુટ માથે તિલક બિરાજે, કુકલ અલકાકારી છે—

અધર મધુર પર બસી બગવૈ, રીઝરીઝાવે રાધા ખ્યારી છે—

યહ હબિ દેખ મગન લઈ મીંગ, મોહન ગિરિવરધારી છે— ”

અથવા

‘ માઈ રી, મૈ તો લીનો ગોવિંદો મોલ—

ઝાઈ કહે ધરમે, ઝાઈ કહે બનમે, રાધા કે સગ કિલોલ—

મીંગ કે પ્રભુ દગસણુ દીન્યો, પૂરવ જનમ કો દેલ— ’

કેટલા પદોમા જો કે મીરાએ રાધાનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કર્યો નથી. છતાં તેમા કેવલ પોતાની પ્રેમ વિશ્વનતાનું વર્ણન એ પ્રેયસીના સૂચન દ્વારા અભિવ્યક્ત કરે છે તેમા રાધાનો જ આભાસ થાય છે —

‘ નૈના લોબી રે, બહુનિ સકે નહિ આય

રોમ રોમ નખસિખ સખ નિગખત, લાલચ ગહે લલચાય—

મૈ હાડી જૂઠે આગલે રે, મોહન નિકસે આય

સારમ ઝોટ તજે કુલ અકુસ, વદન દિયે મુતકાય—

લોક કુટુમ્બી બરજ બગજ હી, બતિયા કહન બનાય

અચલ અપલ અટક નહિ માનત પગ હાથ ગયે બિકાય—

લલી કહો ઝાઈ બૂરી કહો, મૈ સગ લઈ સીસ ચઢાય

મીરા કે પ્રભુ ગિન્ધર કે બિન, પલજા રહો ન જનન— ’

વિરહ ઉન્માદિની મહાભાવ સ્વરૂપા ગદ્યાની જેમ મીરાખાઈ કહે છે —

‘ સખી મોરી નિંદ નસાની હો !

પિયા છે પય નિહાગે, તણ રેન વિહાની હો—

સખિયન મિલકે સિખ દઈ, મન એક ન માની હો

બિન દેખે કલ ન પડે, જિયે એસી ઠાની હો—

અગત છિન વ્યાકુલ લઈ, મુખ પિય પિય પાની હો :
 અંતર વેદન વિરહ કી, વહ પીર ન જાની હો—
 જ્યો ચાતક ધન કો રટે, મછરી જિમિ પાની હો :
 મીરાં વ્યાકુલ વિરહિણી, મુઘમુઘ ખિસગની હો—

જા એ કહે છે :—

‘મૈ હરિ ખિનુ કેસે જિજી રી માય ?
 પિય કારન જગ વૈરી લઈ, જસિ કાકઈ ધૂન ખાય :
 આખદ મૂલ ન સંચરે, મોહિ લાગ્યો ખોગય—
 પિય દૂંદન બન બન ગઈ, કયહુ મુરલી ધૂન પાય;
 મીરાં કે પ્રભુ લાલ ગિરધર, મિલિ ગયો સુખદાય—’

‘સી સંબંધી પદાવલી :

મીરાંએ પોતાના મદનમોહનસ્વરૂપ ગિરિધારીજીની મુરલીસંબંધી
 દર પદો રચ્યાં છે : અને એમા એમના શબ્દોની માર્મિકતા તથા
 કિતનું ચાતુર્ય જોઈ શકાય છે :—

“કવન શુભાન ભરી, તૂં બસી ।

કવન શુભાન ભરી ?—

જનિ-પાંતિ સખ તોરી મૈ જાનુ, તૂં વન કી લકરી ।—

અપને તન પર છેદ પરે એ, બાહ્યા તૂં વિધુરી—

મીરાં કે પ્રભુ ગિરિધર નાગર, રાધા સે ક્યૂં વિધુરી ?—”

તથા

‘શ્રી રાધેરાની, દે કારો જી, બંસી હમેરી—

બીરે કી નાહિ, રૂપે કી નાહિ, હરેહરે બાસ કી પેરી-શ્રીં

કાહે તે ગાંધ ? કાહે તાલ બજાઈ ? કાહે તે લાલ ગઈયા ઘેરી ?-શ્રીં

મુહસે ગાઓ, કર તાલ બજાઓ, લકુટ તે લાઓ ગઈયાં ઘેરી-શ્રીં

મીરાં કે પ્રભુ ગિરિધર નાગર, ચરણ કમલ કી મેં ચેરી—”

તેમ જ, એક ખીજ પદમા શ્રાવણની વાદળા વગે છે, અને મીરાને પ્રભુ ઘેર આવવાના લાલુકાગ વાગે છે :—

“જગસે બદરિયા સાવનકી, સાવન કી મન લાવન કી—
સાવનમેં ઉમંગ્યો મેરા મનવા, લનક સુની હરિ આવન કી—
ઉમડ ધુમડ ચહુ દિસમેં આયો, દામિન દમકેઝર લાવન કી—
નન્હી નન્હી બૂંદન મેઢા બરસૈ, સીનલ પવન મુઢાવન કી—
મીરા કે પ્રભુ ગિરિધર નાગ, આનંદ મગલ આવન કી—”

જેમ, ઉપરના ‘મેં તો સુની હરિ આવનકી અવાજ’ જેવા પદોમાં, પ્રિયતમના લાવી મિલનનો આનંદ વર્ણવાયો છે તેમ, એક ખીજ પદમાં, શ્રાવણની શ્યામઘટા જોઈને મીરાને મેઘશ્યામ શ્રીકૃષ્ણના સ્વરૂપનું સ્મરણ થાય છે; અને એ પૂછવા લાગે છે : “મનવારો બાદલ આયો રે, હરિ કે સંદેશ કહુ નહિં લાયો રે !”

પ્રકૃતિરંગમાં લક્ષિનો રંગ :

મીરાના હૃદયના લક્ષિતગથી પ્રકૃતિ પણ રંગાઈ જાય છે :—

“ઉમંગ્યો હૃદ ચહુદિસિ બરસે, દામિની છોડી લાગ :

ધરતી રૂપ નવા નવા ધરિયા, ગમ મિલન કે કાજ.

—સુની મેં હરિ આવન કી અવાજ”

‘દૃષ્ટીક વાર મેઘથી મેઘશ્યામનું’ સ્મરણ મીરાને થાય છે :—

“મનવારે બાદલ આયો રે, હરિ કે સંદેશ કહુ નહિં લાયો રે.”

‘શ્યામ મેં બાદલ દેખ ઝરી :

મીરા કે પ્રભુ ગિરિધર નાગ, કીબ્યો પ્રીત ખની—”

મીરાને મેઘની મર્તનામાં “હરિ આવનકી અવાજ” સંલગાય છે, અને મેઘમર્તનાથી નાચી જિતનાર મોર તથા ઝગણાની જેમ મીરા પણ નાચી ઊઠે છે : અને હૃદયનુષ્ઠના રંગવાળી રંગીન કપના કરી શકે છે :—

‘ તાવન દે મેઘ ધીરે ઉગપગ, ધ્રુવનુધ્ય કેરો મે કસ કર,
ધૂધસે નયનોવાસે ભૂધગ, બોલે અગ્નો કે ‘આજ નયા ’

ગીરા નાયે રે— ’

મીનાએ જે ‘ પગમપદ ’ને પોતાના જીવનનું લક્ષ્ય બનાવ્યું હતું એ અગમ અગોચર-ગગનશિખર-અહરધ્રમા રહેનાર પગબ્રહ્મથી લિખ નથી એની પ્રાપ્તિ માટે એ બધું કરી છૂટે છે ‘ લોકવાજ કુલ કા કાની ’-એ છોડે છે વેલવ, ઐશ્વર્યને છોડીને સાદાર્થથી જીવન ચીનાવે છે શરીર અને મનથી તેની સાચી ‘ ભોગન ’ બને છે

સદશુરુ પાસેથી ‘ જ્ઞાનની શુટકા ’ મેળવે છે અને પોતાના મન ચોગીને વિષન-વાસનાઓમાથી દૂર લઈ જઈ, એમના ધ્યાનમા તેને લગાડી દે છે એને પ્રાપ્ત કરવા માટે ‘ યગા (ઈડા) યમુના (પિંગલા) ’ તીર ’-સુપુષ્પામા પહોચીને, મધ્યગાનિમા પ્રેમનદીને તીર જ્યોતિના દર્શન કરવાની અલિલાષા એ સેવે છે તેથી એ કહે છે —

“ ચયો મન, વા જમુના કે તીર—

વા જમુના કે નિરમલ પાની, શીતલ હોત શરીર— ”

અને આ રીતે

“ શન્ય શિખરના રે ઘાટની ઉપર, અગમ અગોચર નામ પડિયું—
બાઈ મીંગા દે પ્રભુ ગિરધર નાગર, મારુ મન શામળિયા-શુ જડિયું— ”

સેવાનો ઉલ્લેખ :

મીનાના ઘણા ઓછા પદોમા ગદ્યાનો ઉલ્લેખ કરેલો છે ગોપાલ કૃષ્ણની લીનાઓને સલાગતા જ એ ગદ્યાને સભારે છે —

‘ આની, મહાને લાગે વૃદ્ધનન નીકો—

કુજન કુજન ફિત ગધિકા, સમ્પ સુનત મુઘ્લી ઓ
મીંગા દે પ્રભુ ગિરધર નાગર, લગન વિના નર ફીકા— ’

એ મુશ્કીના દૂરથી આવના અવાજથી મીરાંનું મન ટ્રેસું ઢાળે છે ! :—

“ વાગે છે રે વાગે છે : વૃંદાવન મોરલી વાગે છે :

એનો શબ્દ ગમનમાં ગાળે છે : વૃંદાવન મોરલી વાગે છે : ”

વૃંદા તે વનની કુન્જગલનમાં, પ્હાલો દાણુ દધીનાં માગે છે—વૃંદા૦ ”

મીરાં ક્યારેક કૃષ્ણ માટે તલસતી ગોકુળની ઘેલી ગોપી બની જાય છે. એમનું ચિત્ત કૃષ્ણની મોરલીની મીઠાશમાં ઢરાઈ ગયું છે : તે એટલે સુધી કે હેલ પાણીમાં કુળાડવા જેટલા સમયમાં પણ મનને બીજે રોકવું એમને ગમતું નથી. એટલે જ એ કૃષ્ણને વિનંતી કરે છે :—

“ ઘડીક વિલંબો તો ભરી લઉં હેલ. ”

મીરાં કૃષ્ણ સાથે એકાકાર થઈ ગયાં છે : અને તેથી કહી શકે છે—

‘ મેરી ઉન કો પ્રીત પુરાણી, ઉન બિન પલ ન રહાઉ । ’

અને તેથી જ એ એમની મગ્નીમાં મદમસ્ત રહે છે. મીરાંને કૃષ્ણ-લક્ષિતનો એવો તો નશો ચકે છે કે મસ્તીમાં રહેવા માટે બીજા કોઈ પ્રાકૃત ઉપાયો એમને કરવા પડતા નથી ।

‘ એર તો પ્યાલા પી પી માતી, મેં બિન-પિયે મદમાતી । ’

‘ મીરાંકે પ્રભુ ’નું સ્વરૂપ :

મીરાં પોતાનાં પદોમાં કૃષ્ણના જે મધુર સ્વરૂપનું વર્ણન કરે છે તે સ્વરૂપ રાસવિલાસથી પરિપૂર્ણ અને અનન્ત સૌન્દર્યના સાગર જેવું છે. એવા મોહનની છબી આગળ એમનાં નેત્ર અટકી રહે છે :—

‘ મોરે નૈનાં, નિપટ બંકટ છબી અટકે—મોરે૦

દેખત રૂપ મદનમોહન છે, પિયત પીચખ ન મટકે—મોરે૦ ’

મોહનના રૂપ, લાવણ્ય તથા માધુર્યમાં મીરાં એટલા બધાં આસક્ત બને છે કે એ પોતાનાં તન, મન, ધન—મર્વસ્વ તેમને ઓવારી દે છે :—

ધ્યા મોહન કે રૂપ લૂલાની—

સુદર વદન કમલદલલોચન, બાંકી ચિતવન મન્દ મુસકાની :
તન મન ધન ગિરધર પર વારું, ચરણકમલ મીરાં લપટાની—

મીરાંના પ્રેમનું સ્વરૂપ :

મીરાનો પ્રેમ, 'જનમ જનમ કે સાથી'ના સ્વરૂપનો હતો. કૃષ્ણની કેવલ અનુચરી કે ગોપિકાના જેવા એ નહોતો. મીરાં પોતાના કૃષ્ણને પત્ની-રૂપે લાજે છે, અંખે છે : કારણ કે એમની ઉપાસના માધુર્યલાવની છે; અને તેથી પતિવિહીના નિરાશિના મીરાં પ્રેમદેવ શ્રીકૃષ્ણની ઉપાસના તરફ વળ્યાં હતા :—

‘શ્રી ગિરધર આજે નાયૂગી—

નાચિ નાચિ પિવ રસિક રિઝાઈ, પ્રેમીજન દે નાયૂગી—’

રાધાની જેમ, મીરાએ કૃષ્ણને આત્મસમર્પણ કર્યું હતું : અને સ્વધી તે તેમને મળવા આતુર રહેતા હતા :—

‘હમારે મન રાધા-સ્વામ જસી :

ઢાઈ કહે મીરાં લઈ ખડાવરી, ઢાઈ કહે કુલ-નાસી—

ખોલ કે ઘૂંઘટ, પ્યાર કે માતી, હરિ દિગ નાયત ગાસી :

વન્દાવન કો કુંજમલિનમે, લાલતિલક ઉર લાસી—

વિપ કા પ્યાલા રાણાજીને ભેળ્યા, પીવત મીરા હાંસી :’

મીરા કે પ્રભુ ગિરિધર નાગર, ભક્તિમાર્ગ મેં ફાસી—’

મીરાંની પ્રેમ-સાધનાનું સ્વરૂપ :

મીરાંની પ્રેમસાધના અનોખા પ્રકારની હતી. તેને લીધે જ એમને નિમ્બાર્ક, વિષ્ણુસ્વામી, વલ્લભ ઇત્યાદિ સપ્રદાયોમાં ખેંચી લાવવાની પ્રવૃત્તિ અથવા તો પ્રયત્નો થયા હતા : પરંતુ મીરાંનું મન કોઈ પણ સપ્રદાયનાં બંધનમાં પુરાવા તૈયાર નહોતું. જ્યાં દેખ્યું સપ્રદાયોમાં

વાદ્યધુની ભણિ અને તેમની લીનાઓ આધાન્મૂત હતી અને મંથિલાના કવિ વિદ્યાપતિ તથા સૂરનામ તથા અષ્ટાપના કવિઓ આ લીના આસ્વાદ અને પ્રયાગ્ક હતા.

પરંતુ વાગ્ધવિ રીતે જોતા, મીરાંની ભક્તિનો આધાર ગદ્યાદ્યધુની મનીલા પર નહોતો. જિવન, એમના ' નર્મયા ' અથવા ' ગિરધારી ' થેનો વ્યક્તિગત અધાર વિગત, તેમની આર્તિ (વેદના), એ જ મના પદોની પ્રેરણાનો મુખ્ય આધાર છે. મીરાંએ જે પ્રેમનો ઉલ્લેખ પો' છે તે એમનો એમના ' પ્રિયતમ ' પ્રયેનો પ્રેમ છે. જે ' પ્રીતમ ' મના ' જનમમગ્ધુના સાથી ' છે. આવી પ્રેમની અંગત અનુભૂતિ રાક્ષસજી વર્ણવેલી બીજા મઠ વૈષ્ણવ કવિમા કદી નથી મળતી.

પ્રાર્થના 'ના પદો :

મીરાંના ' પ્રાર્થના 'ના પદોમા હરિના સ્વરૂપને હૃદયમા વસાવવાની બલ છંદા પ્રગ્ન થઈ હોય છે. હરિના સ્વરૂપનુ વર્ણન તેમની મન - હન મૂર્તિનુ આલેખન કરે છે. ' બસો મેરે નેનન મે નદલાસ ' જેવા ' હોમા, રૂપ દર્શનના સોબી એવા નેનોની તથા ચિત્તની દશા સ્વાભાવિક હોમા વર્ણવાઈ છે. મીરાંખાઈ પોતાની લગન, સાધના, છંદા, સકલ્પ ધા-સક્ષ્ય જુદા જુદા શબ્દોદ્ગાર વ્યક્ત કરે છે. છતાં એ બધાનો એક ૧૧ હેતુ પ્રભુને રીઝવવાનો હોય છે. એ પ્રશ્ન થાય ?- ' જિહ સિંગ મોગ કુંટ મેરા પતિ સોઈ ' અને તેમને પ્રત્યક્ કન્વા ' મિન્ધગ આગે થૂગી ' એમ એ કહે છે. પોતાના ભવનમા લિભી જિભી પય નિહાજે સોકસાજ છોડી દે છે. અને ગમે તે પ્રકારે, પોતાના માનેલા પ્રભુને-તિને પ્રસન્ન કન્વા એ ગમે તે કન્વા તરફ છે —

' જિહ જિહ વિધ રીઝે હરિ નોઈ ચિધિ કીજે હો - '

હોદ્દી ' તથા ' સાવન 'ના પદો :

મીરાંખાઈના જીવનમા એવા સધર્મ અને આવાન આન્યા કર્યો હતા

કેક્રોક વાર એ ' હોલી ' કે ' સાવન 'ની ઋતુ આવતાં ત્રિય-વિરહને લીધે વિકલ અને દુખી થતાં હતાં; ત્યારે અન્ય પ્રસંગે એની એ ઋતુઓને ઉત્સવ તરીકે એમણે આવકારી છે : રાજસ્થાન મરુભૂમિ હોવાને લીધે, ત્યાં ' સાવન ' (શ્રાવણ)નો મહિનો બહુ રળિયામણો ગણાય છે; કારણ કે એ દિવસોમાં ઘોડી-સરખી વર્ષા થાય છે : છતાં તેનાથી ખેતીવાડી ખીલી જોડે છે અને મરુભૂમિની તરસી ભૂમિ લીલી કુંભગાર બની જાય છે. તે ઉપરાંત, હિંદુઓને મન પશુ, વ્રતઉત્સવોને લીધે શ્રાવણ માસનું મહત્ત્વ અનન્યું નથી.

નીચેની પંક્તિઓમાં વિરહિણી મીરાંની પ્રભુ વિના નારાજ વ્યક્ત થઈ જણાય છે :—

(સાવન :) ' ભોળે મહારો દાવન ચીર,
સાવનિયો હૂમ રહ્યો રે. '

* * *

' મતવારો બાદર આવે રે,
હરિ કે સદેશો કબહૂ ન લાવે રે ! '

* * *

(હોલી :) ' કિન સંગ ખેલું હોલી ?
પિયા તજ ગયે હે અકેલી ! ' ,

* * *

' હોલી પિયા જિન મોહે ન લાવે,
ઘર આંગન નહિ મુડાવે ! '

મીરાંના મનનું ચિત્ર બદલાય છે : તેમને આ ઋતુઓ સોહામણી લાગે છે : પ્રભુ-આગમનને લીધે તે ખુશ થઈ પડે છે :—

' સાવન દે રજો જોરા રે, ઘર આયોજી આમ મોગ રે. '

‘બાદલા રે, જલ લગિ લે આયો,
સેજ સવાગિ પિય ઘર આયે, હિલમિય મમય ગાયો —’

‘ગંગ લની, ગંગ લગી, ગંગ મૂ લરી રે,
હોની આઈ પ્યારી, ગંગ મૂ લની ર.’

મીરાના ચિત્તના આનંદનું કાગ્જુ નીચેની લીંગાઓમાં મળે છે

‘મહાગ ઝોલગિયા ઘર આયા છ—
તન કી તાપ મિટી, મુખ પાયા, હિલમિન મમન ગાયા છ

વગી ‘સહેલિયા સાગ્ગન ઘગિ આયા છ,
બરોત દિના કી જોવતી નિન્હિણી પિય પાયા છ’

‘પદો’ની ત્રિવિધ ભાષા :

મીરાંબાઈના પદો ઈ કાવ્યગ્યના પદોના દેતુથી ગ્યાયા નથી, પણ તેમની અનન્ય પ્રેમની ઉપાસનાને અંગે, ‘ગિરધ નાગની’ સન્મુખ કીર્તન કરતા કરતા, પ્રેમના આવેશમાં પોતાના હૃદયના ઉદ્ગારોને પ્રગટ કરતા કરતા તેમણે પ્રેમાવેશને વણીને દેહ આપ્યો હતો એ રીતે ગવાયેલા ગીતો સાધુસતીની લગ્નમંડળીમાં શ્રુતિ પર પડેલા પ્રયત્નિન બન્યા અને સા વૃધી તેને સિપિમદ્ધ કરવાનો ગાઈએ પ્રવાસ કર્યો નહિ હોય આવા કાગ્જુને લીધે જ આ વૃધી મીરાંબાઈના પદો બોલત સ્વરૂપમાં મળી આવના નથી જે જે પ્રતિભા અને તીર્થક્ષેત્રોમાં એ પ્રયાગ પામ્યા લાની લાની લાપાની તાપ રૂપ પહે તે ‘પદો’ ઉપર પડી મીરાના પદો મુખ્ય વે નજુ લાભમાં પ્રાપ્ત છે ગજસ્થાની અથવા માન્વાદી, પ્રજ અથવા દિંદી અને શરગતી-નાજુ ક આ નજુ પ્રદેશો સાથે મીરાંબાઈનો સંબંધ બેસાયેનો હતો મેડતામાં તથા મેવાડમાં એમના જીવનનો મોટો એવો ભાગ વી મે હતો મન-મડલમાં તો તેમના ઉપાસ્ય દેવ ‘ગિરધ નાગની’ વિદાન્મૂર્તિ હતી, અને વગી કેલા વર્ષો તેમણે જીવનમાં વાસ પણ કર્યો હતો તેમના

જીવનના રોષ વર્ષો તેમણે સૌગદ્યમાં, પશ્ચિમ સાગરને કાઠે આવેલા દારિકામાં રણુહોડગયજીના મંદિરની દુકામાં વીતાવ્યા હતા એટલે તથે પ્રદેશાની ભાષાનું સમિશ્રણ સહેજે સમજી શકાય છે

‘મળભાષા’નાં પદો :

શુદ્ધ મળભાષામાં ગ્યાયેલા મીંગના પદ ગ્રાહ્ય થયા છે, તે ઉપરથી કહી શકાય કે તેમનો વૃન્દાવનવાસ પ્રમાણમાં સુદીર્ઘ કાળ માટેનો હોવો જોઈએ તેમના પહેલા મળભાષામાં સુદર પદો ગ્યનાગ સૂદાસ-પ્રમુખ ‘અષ્ટછાપ’ના કવિઓએ બાલકૃષ્ણની લીલાઓના ભાવવાહી કીર્તનો મળમાં ગીતે ગ્યા હતા ‘સૂરસાગર’ની રચના સ ૧૬૦૬માં સમાપ્ત થઈ હતી તેથી મીરાબાઈના અવસાનનું વય સ ૧૬૦૩ જેટલું વહેલું માનવામાં આવે તો સૂદાસની શૈલીની તેમના ઉપર થયેની અસર માનતા અચકાવું પડે તેમ છે પરંતુ મીરાબાઈની હયાતી સ ૧૬૩૦ સુધી સકારણ માની શકાય છે

તીર્થયાત્રામાંથી ચિરવાસ થનાને પરિણામે મળભાષાની કીર્તન પ્રણાલીનો મીરાબાઈને સારો પગિચય થવા પામ્યો તેમની કીર્તન મગાને સતજનોએ આશ્ચર્ય, દાગળ કે મીંગના પદો એ કવિના તરીકે ભલે મહત્ત્વ ન ધરાવતા હોય તોપણ એ પદોમાં એક નારી હૃદયનું એકાન્ત સંગીત ભરેલું છે—જેમાં વેદના, સધર્મ, આનંદ, સમર્પણ વગેરેના લિલ લિલ સ્વરો શ્રુતિઓચર થાય છે

મીરાનાં પદોમાં આવતી ‘છાપ’ :

વિશેરે કરીને મીંગના પદોની છેવટની લીટીમાં

‘મીરા કે પ્રભુ ગિરધર નાગર’

એવી ‘ટક’ અથવા છાપવાળી અર્ધી પ કિત મળી આવે છે જેનું શ્રદ્ધ ૨૫ કે ૪૦ પદોથી શુદ્ધગતી બનેલા પદોમાં

‘ મીગ કહે પ્રભુ ગિંધના નાગ ’

અથવા ‘ મીગ કહે પ્રભુ ગિંધના ગુચુ (વાહાવા) ’

—એવું મોટે ભાગે લોખંબે ચઢી ગયું છે અથવા સતોની લગ્ન-મંડળીઓના લગ્નનિદ્રાએ, નગસિંદ મહેનાના પદોમા ‘ લણે નૃસૈયો ’ —એના પ્રકાશની છાપ મળતી હોવાને કારણે મીરાંબાઈ પણ ‘ લણે છે ’ અથવા ‘ રહે છે ’ —એવો અનુકરણસૂચક સુધારા તેમણે પ્રયત્નિત કર્યો હોય એમ કહેવાનું મન થાય છે. બાકી, જેમ ‘ નગસિંદા નો સ્વામી ’ એવું પદ મળે છે તેમ, ‘ મીગ કે પ્રભુ ’ પદ જ સુખ માનવાની જરૂર છે. મીગના ઢેલાક પદોમા ‘ ચૂ કદૈ મીગબાઈ ’ અથવા ‘ મીગ કે પ્રભુ ગણિંગ ગળીંગ ’ એવી છાપ પણ જાહેરાયેલી મળી આવે છે.

ઢેલાક પદોમા ‘ મીગ દાસી જનમ જનમ કી ’ અથવા ‘ દાસી મીરાં લાલ ગિંધ ’ અથવા ‘ જન મીગ ’ જેવી છાપ પણ ઢેલાક પદોમા મળી આવે છે. ‘ મીગ કે પ્રભુ, કમ રે મિલોતે ? ’ એવી દુઃખદ લેની વિગ્દહોનક પતિ પછી ધણી સુંદર પદોમા દર્શિગોચર થાય છે તેમ ઢેલાકમા ‘ મીગ બ્યાકુન વિગ્દહણી ’ એવું પદ પણ યોગ્યપેલુ પ્રાપ્ત થાય છે. એણે આ પ્રમાણે મળી આવતી અનેક ‘ છાપ ’વાળા પદો, માન ‘ ટે ’ જુદી હોવાના કારણથી, એ મીરાંબાઈના પદ નથી એવા ઠાવવા નિર્ણય ઉપર આવના પડેલા, તેમાના હાઈને પાગખવાની ખૂબ જરૂર છે.

મીરાંના પદોની છાપ માટે વિશ્વસનીય ગણવી પડે તેવી હાંકેગવાળી પ્રતિકૃતિ, સ. ૧૬૪૨માં થયેલી, પ્રાપ્ત થઈ છે જે હાંકાની મીગ સખી લવિનાએ નિર્ધારિત પ્રેલા, તેના ઉપરથી જે ઉતરી છે. મીગના અવસાન પછી લગભગ દસકામા જ ચોરી આ પોથી અત્યાગ મુધી જાણવામા નહોતી. તેના નિત્ય કીર્તન માટે હોય એવા ૬૧ પદો માત્ર તેમા ઉતારેલા છે. તેની જ બીજી એક મંત્રીમાથી પ્રાપ્ત, સ. ૧૮૦૫મા

‘હિતારેલી ‘મીરાંની પદાવથી’ મળી આવી છે : તેમા કદિરવાળી પ્રતિનાં પદો ઉપરાંત બીજાં ૩૪ પદો મળીને, એકંદરે ૧૦૩ પદોનો પ્રામાણિક પદ્યગ્રંથ તેને ગણી શકાય તેમ છે : આ પદોની છેલ્લી લીંટીમાં બે વિવિધ ‘છાપ’ મળી આવે છે તેનાં ઉદાહરણ અહીં આપ્યા છે—જેથી માન ‘છાપ’નું વિવિધ કોઈપણ ચંકાને ઊભી કરવા પર્યાપ્ત ગણી શકાય તેમ નથી.

૧૧) ‘મીરાં કે પ્રભુ ગિરધર નાગર’	}
—એકા પાર લગાળ્યો છ.
—થેં જિન રહ્યો ન જાય ।
—કર ગણે, નંદકિશોર ।
૧૨) ‘મીરાં કે પ્રભુ કબરે મિસોજે ?’	
૧૩) ‘મીરાં કે પ્રભુ હરિ અવિનાશી’	}
—અપનો જન કો પીત.
—તજ દીધા નગર નરેશ.
૧૪) ‘દાસી મીરાં લાલ ગિરધર’	
	}
—અગમ તારણ તરણ.
—મિલ વિદ્યુત ના હોય.
—હરો મહારી પીર.
૧૫) ‘મીરાં વ્યાકુલ ગિરદિણી’	
	}
—મુધમુધ ગિસરાની હો.
—અળ વિલમ મત કીજ્યો છ.
—પ્રભુજ દરસન દિજ્યો આય.

(૬) ‘મીના દાસી જનમ જનમ કી,’ ચારે નેહ લગાય

(૭) ‘મીરાં હરિ’ કે લાય ગિકાની, જગ કુલ-કાન સરી રે.

(૮) ‘મીરાં-પ્રભુ’ લગન લાગી, હોની સી હોઈ ।

મીરાં અને ચંદ્રસખી :

વૈષ્ણવપંથગથી પ્રભાવિત એવા મીરાના ઘણા પદોમાં ગદ્યા-
રૂઢિની પ્રેમનીલાને તથા બાનુરી-વર્ણનને વર્ણવે વિષય બતાવેલા છે.
મીરાની શૈલીને ખૂબ મળતા આવતા એવા ‘ ચંદ્રસખી ’ નામની
ગજસ્થાનની એક ભક્તકવયિનીના પદો ગજસ્થાનમાં પ્રાપ્ત છે : દેસાક
એમ કહેવા તેવા છે કે મીરાબાઈએ જ ‘ ચંદ્રસખી ’ નું ઉપનામ ધાગણ
કરીને, ‘ ગોકુલ-ચંદ્રની સખી ’ એ જ કૃષ્ણલીલાના પદો ગચ્છા દોવા
જોઈએ ચંદ્રસખીના પદોની ‘ ઊપ ’ મા

‘ ચંદ્રસખી ભજ બાલકૃષ્ણ હળિ ’

—એનું અતિમ ચગણુ ગૂંથેલું હોય છે ચંદ્રસખીના પદો વક્ષભીય
વૈષ્ણવોમાં ખૂબ પ્રિય છે. અને તેની સખ્યા લગભગ સો એક જેટલી
થાય. આવી માન્યતા પ્રચલિત થવાનું મુખ્ય કારણ એ જણાય છે કે
‘ ચંદ્રસખી ’ તથા મીરાના દેસાક પદોના ભાવમાં તથા ભાષામાં બહુ
સામ્ય જણાય છે એટલું જ નહિ, પરંતુ દેસાક પદો તો એકખીમના
ગેય રૂપાન્તર હોય એમ પ્રતીત થાય છે ‘ ચંદ્રસખી ’ ની ભક્તિ, તેમના
પદોની ‘ રેક ’ જોતા, વાતસલ્યભાવની જણાય છે ત્યારે મીરાબાઈ
પોતાની માધુર્ય-ભાવની ભક્તિ માટે વિશેષ પ્રસિદ્ધ છે આ ભેદને
ધ્યાનમાં રાખવાથી કદાચ બન્નેના પદોને નોંખા ખાડી સકાય ખરા

મીરા અને ચંદ્રસખીના પદોના રૂપાન્તર સાથેસાથે જોઈએ —

મીરાં : ‘ શ્રી ગદગની, દે કારો બસી મોરી—

બ બસી મે મેરો પ્રાણ બસત હે,

સો બસી ગઈ મોરી—ગદે૦

કાહે સે ગાજ ૨ કાહે સે બબજ ૨

કાહે સે લાજ ગૈયા ઘેરી ૧—ગદે૦

મુખ સે ગાઓ કાન્ડા, હાથો સે બળઓ,
લકુની સે લાઓ ગ્રેયા ઘેરી—ગધેં

હા હા કગ્ત તેરે પૈયા પગ્ત ઈ,
તગ્સ ખાઓ પ્યારી મોરી—ગધેં

મીંગ કે પ્રજુ ગિગ્ધગ નાગગ,
બસી સે કગ છોરી—ગધેં

અંદ્રસખી 'શ્રી ગધેગની, દે હારેના બાસુરી મોરી—
બ બસી મે મેગે પ્રાણુ બસત દે,
સો બસી ગઈ ચોરી—ગધેં

સોને કી નાહો કાન્ડા, રૂપે કી નાહો,
હરે હરે બાસકી પેરી—ગધેં

કાહે સે ગાઈ ? રાધે, કાહે સે બળજી ?
કાહે સે લાઈ ગ્રેયા ઘેરી ?—રાધેં

મુખ સે ગાઓ પ્યારે, તાલ સે બળવો,
લકુટિયા સે લાઓ ગ્રેયા ઘેરી—રાધેં

અંદ્રસખી ભજ બાલકૃષ્ણ છબિ,
હરિ અગ્નન કી ચેરી—રાધેં

બીજા એક પ્રજ્ઞભાષાના પદનુ ભાવસામ્ય તથા શબ્દસામ્ય બંનેની સરખામણી માટે બહુ પ્રકાશ પાડનારુ છે મીંગનુ પદ, ક્રુવપદ બાદ કગ્તા, અ તગની છ પ કિતમા 'કવિન' જ છે —

મીરા 'તેરો કાન્ડ કાલો હો માર્છ, મેરી ગધે ગોરી હો—
ઐસી ગધે રૂપ બની કચન સી દેહ હની
ઐસો કારો કા હ પર અટિ ગધે વારી હો—તેરો

લજનપ્રેમીઓ એમ સમજે છે કે એ પણ ખર્ચ સ્ત્રી-લાભ થઈ જાય છે અથવા ‘ દાસી જીવણુ ’ પુરુષ હોવાનું જાણનારા પૈયો ધણા જ એ પને ખબર હશે કે એ પુરુષનું નામલાભ શું હશે ? ‘ દાસી જીવણુ ’ માં દેખાતો સખીલાવ અથવા દાસીભાવ વૈધ્યુવ સંપ્રદાયના પ્રભાવથી જ લિપ્ત-યો હશે એમ જાણાય છે કબીરપદો સંતોએ પણ વૈધ્યુવ લક્ષિતો ન મ પકડ્યો છે તેનું મૂળ કબીરસાહેબની વિગદવાણીમાં જોઈ શકાય છે અહીં ગદ્યાકૃષ્ણના નામનું સંબોધન નથી છતાં લક્ષ્મી માર્પી વિરહિણી, કોઈ અનામી પગમાત્રા પિયુને સારું પુકારીને કહે છે —

‘ તવકે બિન બાલમ મોગ જિયા —
દિન નહો ચૈન, ગત નહિ નિદિયા,
તલકે તલકે કે સોર કિયા— ’

* * *

‘ પિયા મિલન છી આસ, -હો કમ સૌ ખડી ?
જીએ જહિં ચદી જાય, મને લજન લગી—
પાવ નહો મહગાય, ચહૂ જિગ જિગ પરૂ
ફિગ ફિગ ચહૂ સમહારિ, ચગન આગે ધરૂ—

* * *

અ તગપ દે ખોન, શબદ હો-ભાવ રી
દિલ બિચ દાસ કબીર, મિલે તોહિ બાવગી— ’

આ પ્રમાણે ‘ દાસી જીવણુ ’ ની આગળજો તો સ્પષ્ટ સંધાની કૃષ્ણ પ્રતિની વિરહ માયાઓ જ છે જીવણુને વિશે લોભાન્યતા પણ એ જ છે કે—

‘ જીવણુ જગમા જાગિયા, નગમાથી ધિયા નાગ
દાસી નામ દગસાવિયુ એ ગદ્યા અવનાગ ’

અર્થાત્ ‘ જીવણુ ’ એ ગદ્યાજનો અવનાગ હતા આ જ અર્થમાં

મીરાને પણ 'પૂર્વ જનમની ગોપી' કહ્યું છે - ('દાસી જીવણ'ના પદો માટે જુઓ, શ્રી મેઘાણીકૃત 'સતનાણી,' ૧૮૪૭)

નરસિંહ અને મીરાં :

નરસિંહ મીરાના પદોના વિષયનું વર્ણન તથા તેમની સખ્યા મનાંદિત છે અને ભક્તિના આવિર્ભાવને વ્યક્ત કરવાની ધાટી પણ જુદી છે (નરસિંહમાં પ્રભુના વિગ્ધ કરતા મિનનનો આનંદ વધુ ગવાયો છે) મીરામાં મિયન કરતા વિગ્ધનું દર્દ વિશેષ ગવાયું છે (નરસિંહમાં પ્રભુમિનનનો આનંદ મુક્તપણે શબ્દનો આકાર પામે છે) સારે મીરામાં નરી વિગ્ધવ્યથા તરવરે છે અને વ્યથિત હૃદયના આઘાતમાથી પદોની વાણી વહેવા માટે છે

[નરસિંહ મહેતાએ મધ્યકાલીન કૃષ્ણભક્તિને પ્રોજેક્ટવલિસ્ટ ગણી છે અને આજમુધી તેમના પદોની નિખાલસતા અને સચ્ચાઈનો ગણેકો તેમને સૈંદ્ર સૈંદ્ર લોકપ્રિય મનાવતા ગયા છે) મીરાની બાળતમા, એક નિષ્કલંક સાધ્વી જીવનની સુવાસ જેમ તેમના જમાનામાં, તેમ આજે પણ એની જ કમનીય અને મનોહર ગી શકી છે નરસિંહમાં પ્રભુ ભક્તિ સાથે સાથે તત્વજ્ઞાનનો નીચોડ પણ પદોમાં જોતર્યો છે - કવિતા સાથેના જ્ઞાનના સુમેળમાથી તેમના 'અખિલ બ્રહ્માંડમાં એક તુ શ્રીહરિ,' 'જ્યાં લગી આત્મા-તત્ત્વ ચિન્ત્યો નહિ, ત્યાં લગી સાધના સર્વ મૂઢી' - જેવા અજ્ઞાનપ્રજ્વલક પદોમાં આવ્યા કરતા હૃદયની સાચી ભાવના ઉપદેશ વ્યક્ત થયો છે

સારે 'વ્યાકુલ વિગ્ધિણી' મીરામાં જ્ઞાનચર્યાનો સંલવ જ નહોતો મીરા સદાસર્વદા આત્મનશ્વી જ ગયા છે પૂર્વ જન્મની ગોકુલની ગોપી, કાઈ શાપથી પ્રભુથી વિખૂટી પડી ગઈ હતી તે અનેક અનુનય, પ્રાર્થના અને પશ્ચાત્તાપથી શુદ્ધ થઈને, તેના આશ્રુના જલથી પ્રેમની વેવને હોરે છે, અને તેને પ્રકૃષ્ટાવે છે ('અસનન-જલ સૌંચ સૌંચ,

ગોકુલ દાસ કીનો, મયુજ બમાય લીનો :

કુન્ન કુ ગંગ દીનો, ગવે દે મિચારી હો—તેરોં

મિનતી નુનો અન્નગન, લાગૂંગી તુમ્હારે પાવ :

મીંગ-પ્રમુસો કહીયો જય, સેવક તુમ્હારી હો—તેરોં '

ચંદસખી : 'કૈમે બ્યાદ' ગધે ક કંદૈયો તેમે કારો, માઈ !

ધર ધર કી વો ગજી ચરાવે, બોલધુ ક બલ કારો—કૈસેં

હીન અપદ દહો ખાન બિગ્ગ મે,

ચંદમે કૈસે ગધે કા ચુનરો ?

મેગી ગધા અગળ સુદગી,

તેરો કંદૈયો કારો—કૈસેં

કારો કારા મન કરૈ,

કાન્હો હે બિગ્ગ દે ઉન્નિયારો -

નામ નાય રૈતો પગ ડાર્યો,

માગી ફૂંક ફધ્યુ લયો કારો—કૈસેં

પીતાગંગ કી કાળની કાઠે,

મોહન મુગનીવારો :

ચંદસખી લજ બાલકૃષ્ણ છબિ,

કાન્દ નિસોક સુ ન્યારો—કૈસેં '

નલવ છે ક ચંદસખીનુ પદ મીંગનિ નામે કદાય ચરી પ્રસુ હોય
નીચુ જ એનુ એક પદ જગ ફેરગ સાથે મગી જાવે છે : ચંદ
મખીના પદમા એક પકિન (પાચમી) વવાર છે બાકી તો માત્ર
છેવટની ' જાપ 'નો જ ફૂંક છે

' જાપિ વગન, મોગી બાહિયા મહો ના - જાગે લગન, મોરીં

લે તુમ મેગી બાહિયા મદન હો, નૈચુ મિલ ય મેરે પ્રાચુ ઉત ના—

હમ તો નાની પનાયે ધર કી, હમારે લચેને જોપાવ નહો ના—

ખનરાખન કી કુંજ ગલિનમે, રીતિ છાંડિં અનરીતિ કરે ના—
 બય પુકારે કંસરાય સોં, તુમરી ખાત હમ એક સહો ના—
 ચંદ્રસખી ભજ ખાલકૃષ્ણ છળિ, ચરણકમલ ચિત ટારે ટરે ના—
 [મીરાં કે પ્રભુ ગિરધર નાગર “ “ “]

મીરાંબાઈ અને ‘દાસી જીવણ’ :

મીરાંએ જેમ ‘વ્યાકુલ વિરહિણી’ તરીકે પોતાના અંતરની વરાળ કાઢી છે તેમ કખીરસાહેબે પણ ‘હરિવરની વિરહિણી’ને ભાવે ઘણું ગાયું છે. મધ્યકાલીન ભક્તોની એ સખી-ભાવના તલસાટથી ભરપૂર છે. પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ એ આત્મઅનુભવની વાન મનાય છે. એક ભજનમાં છે કે—

‘ભગતિનો આરમ રે, ફૂલ ફેરી પાખડી :

સૂંધે તેને રે સવાદ.

સવાદને સૂંધ્યા રે, ગોપીચંદ ભરયરી રે,

જેને વનમાં ઉપજ્યો વેરાગ—’

આ પ્રેમલક્ષણા ભક્તિમાં શરણાગતિ, મસ્તી, આનંદ-હ્રેદ અને પ્રભુ-વિરહના ભાવો ગવાયા છે. મીરાંબાઈની સરખામણી જેની સાથે થઈ શકે એવાં ‘દાસી જીવણ’ સૌરાષ્ટ્રમાં થઈ ગયા છે. સંખ્યાને હિસાબે, વ્યાપકતાને હિસાબે અને લોકપ્રિયતાને હિસાબે ‘દાસી જીવણ’નાં પદો સૌરાષ્ટ્રમાં પહેલું સ્થાન ભોગવે છે. એમની વાણીથી મુક્ત એક નાનું નેસકું પણ નહિ હોય. ગીર કે બરડા કુંગરના માલધારીઓના માઝમ રાત્રિઓના એકતારાને તારે તારે, ‘દાસી જીવણ’નાં દિલડોલાવણ ભજનો ખૂબ મીઠાશથી ગવાતા હોય છે. સોરઠના ભજનપ્રેમીઓ ‘દાસી જીવણ’ની વાણીને ‘બાઈ મીરા’ની કવિતાના જેટલી જ પ્રસન્નતાથી સેવે છે.

અને ‘દાસી જીવણ’ ની ની ગતિ -

પ્રેમએન બોઈ) મીરાની એ પ્રેમલક્ષ્મિની વેલ આજે પણ એ તાજ ને તાજ, નવ પવનની, લાલિયને ચાતા આપી ગી છે

‘બાલા બેગણુ’ છતા ‘બાલકુ વારી’ મીરાને બાલપણથી ‘પ્રેમની કટારી’ વાગી હતી અને પ્રિયતમની શોધમાં એ બ્દાવગી-બ્દાવર ફગતી હતી કાગણુ કે એ પ્રિયતમે તેમને ‘આવન આવન મ્હ ગયે, કન ગયે કોન અને’ એટલે જ મીરાની એમના પ્રણુની બોજ આતુ છે -

‘એક બન દૂદી, તકલ બન દૂદી દૂદચો સાગે દેશ

તોરે કાન બેગન હોઈગી કરુગી ભગવો વેશ -’

મીરાના પદોમાં પ્રણુના આપ્તજનની નિકટતા પાખી શકાય છે નરસિંહ મહેતામાં એવા આપ્તજન કરતા, ભક્તજનનો કઈક ફગવના સમઘ દષ્ટિગોચર થાય છે બ નેની ઈશ્વરપગથણતા, બન્નેની પ્રભુ ભક્તિ અને બન્નેના જીવનની પ્રવૃત્તિના વિષયો પણ લગભગ એકસરખા છે છતા તેમના પદોની રચના એકબીજાથી ભિન્ન છે નરસિંહમાં પુરુષસહજ ધીરપણું છે ત્યારે મીરામાં નારીસહજ લજ્જાના જુકાર્થ અને માધુર્ય છે નરસિંહ મહેતા એવી મનીને ગાય છે ખગ, પગ તુ તેમાં પુરુષની પ્રમત્તતા ખાની ગહેતી નથી ત્યારે મીરામાં સ્ત્રીતરીખી સાહજિય કોમળતા તેમના વ્યથિત હૃદયનો બરોબર પડથો પાડે છે

મીરાના પદોમાં સ્ત્રીહૃદયની નરી સન્નતા અને ભાવનાપ્રચૂરતા દષ્ટિગોચર થાય છે પ્રેમલક્ષ્મણી ભક્તિની આરત અથવા લગની તેમાં પ્રતીત થાય છે છતા મીરાને એકલપ ઘે સમાજ સામે લડી લેતુ પડ્યું હતું તેથી એમણે કહ્યું

‘પુણ્ય કે માનગ ચાલના ઝડક મારો સંસાર !’

મીરા ધર્મે વૈષ્ણવ છે, પણ હાડે ગળપૂતાણી છે તેથી જ એ ઘેરથી નીકળી પડે છે અને કહી શકે છે કે, ‘સ સાગ જખ મારે છે કાગણુ કે હું તો પુણ્યને માર્ગ જાઉં છું !’

નરસિંહ અને મીરાંનો શૃંગાર :

(મીરાના પદોમાં શૃંગાર મીઠો છે નરસિંહ મહેતાની શૃંગારમાળાના ૧ પદો પણ મીઠા છે છતાં નરસિંહ મહેતા પુરુષરૂપ હતા અને ગોપીરૂપ બનેલા ત્યારે મીરા તો સ્ત્રી જ હતી, અને ગોપીરૂપે થઈ નહેલા હતા તેથી નરસિંહ મહેતાના મુખમાં શૃંગાર જોટસો રોલે છે તેના કગ્તા અધિકારો મીરામાં રોલે છે (નરસિંહના રૂઝુકીર્તનમાં શૃંગારની પરિભાષા કંઈક અમર્યાદ અને ઉધાડી છે) મીરામાં સ્ત્રીસ્વલ લગ્ન અને મર્યાદા છે તેથી જ તેમનાથી પ્રીતિ લાવનાને ઠગેલ સ્વરૂપમાં કહી શકાય છે મીરામાં સ્ત્રીનું નૈસર્ગિક હૃદય હતું તેથી જ એમના પદોમાં સ્ત્રીહૃદયની કુમાશ અને પ્રેમલક્ષણા લક્ષિની સ્વાભાવિકતા વિશેષ પ્રમાણમાં વ્યક્ત થઈ શક્યા છે *

નરસિંહ, મીરાં, દયારામ :

એ જ રૂઝુલક્ષિને વરેલા એવા નરસિંહ અને દયારામને, રૂઝુ લક્ષિની 'જનમ જનમની દાસી એવા મીરાંનાઈની સાથે, સંભારવાનું પ્રાપ્ત થાય છે નરસિંહ અને દયારામની જેમ મીરાં પણ ગોપીભાવ અને

* સરખાવો

The Mehta is not merely a devotee as ordinarily understood. There is a human element in his attachment to Krishna which is very refreshing. He often addresses his Lord in terms of easy familiarity. In Narasimha we have a man's devotion to his Lord while Mirañ is the woman utterly oblivious of herself. These two have therefore divided the whole of Gujarati community between them.

—Dr I J S Taraporewala's Introduction to Selections from Gujarati Literature Vol I (Calcutta University, 1924)

રાધાનો કૃષ્ણભાવ અનુભવે છે, પરંતુ મીરાં આખર તો યે સ્ત્રી છે : અને નરસિંહ-દયારામ, હિંચ દ્રષ્ટિના લકતો હોવા છતાં યે, એ પુરુષો છે ત્યારે મીરાંને ગોપીભાવ સહજ છે ગોપીભાવના નિરપચ્ચમા સ્ત્રીમુલજ મર્્યાદા એ જાળવે છે; જ્યારે નરસિંહ દયાગમ ગોપીભાવમા ધણુ પુરુષસહજ ઘીટતા અને પ્રમલ્લના ઘખવે છે. અને એમનો ગોપીભાવનો આઢેસો અચો દેખાઈ આવે છે : પરિણામે મિલનના આનંદનુ વર્ણન કરતાં તેમનો કૃંગાઈ સ્પષ્ટ દ્રષ્ટિનો ખની જાય છે.

✓ સ્ત્રીહૃદયની નૈસર્ગિક ધુસ્સો, માધુર્ય અને માત્ર ન મીરાંના જોટલા નરસિંહ દયારામની કવિતામાધી મળતા નથી મીરાંની કવિતાના માઈવ અને સુકુમારતા દયાગમમા કનચિત્ દેખાય છે ખરા. ત્યારે મીરાંની કવિતાની નાજુકાઈ-નમકત નરસિંહમા લાખ્યે દેખાય છે ખીજી ખાજુથી, નરસિંહ દયાગમમા જોવા મળતા તરવો-પ્રભુમિલનનો આનંદ, તત્ત્વજ્ઞાનનું નિરપચ્ચ કે ભાવવૈવિધ્ય-મીરાંમા નથી મળતા એ તેમની મર્્યાદા છે)

પ્રભુ માટેની મીરાંની ઝંખના અનેક પદોમા ઉદ્ગાર પામી છે : એક પદમા કહે છે —

‘ આજીં આજીં કરે જના સાવગ, કહ મવા કોલ અનેક :
ગિનતે જિનતે ધિસ ગઈં ઉગવી, ધિસ ગઈં ઉગવી કા રેખ । ’

ખીજા એક પદમા કહે છે —

‘ આવન કહે મયે અજહ ન આયે, દિવસ ગહે અન ધોરી :
મીરાં કે પ્રભુ ! કળ રે મિલોએ ? અજહ કહે કા જોરી — ’

એની એ વાત વળા કહે છે —

‘ દેશ પિદેસ સદેશ ન પદુએ, હોય અદેશા ભારી :
ગિનના જિનતા ધિસ ગઈં રેખા, આગુગિયા કા સારી :
અજહ ન આયે મુગાગિ — ’

મીરાંનાં પદનાં પાઠાન્તરો :

મીરાના યાવત્રાખ્ય પદોનું સરોધન અને સંપાદન થયું છે :
એ વાત સૌ સ્વીકારે છે ટેટલાક પદોના પદાન્તરો એટલા બધા
મહત્વના હોય છે કે એમાંથી કયું સ્વીકારવું અને કયું ગાળી કાઢવું અથવા
ટાળી નાખવું એ પરમ સાહસ ગણાય તેમ છે.

આનું ફક્ત એક જ ઉદાહરણ આ 'મનન' નિમિત્તે લઈએ ખૂબ
લોકપ્રસિદ્ધ પદ 'મ્હાને ચાકર ગખોજી : 'નું પ્રચલિત પાઠાન્તર જે મળે
છે તેમાં, થોડીક પ્રાચીન કડીઓ 'ચાકર'ના નિત્ય જીવનને અનુરૂપ,
એની એક જૂની પોથીમાંથી મળેલા પદમાં, મળી આવી છે * 'ચાકર
ગહસ, બાગ લગાસ્ય, નીત હિં દરસન પાસ્ય' એ પંક્તિઓ પહેલા,
નીચેની પંક્તિઓ 'ચાકર'ના જીવનની વધારે ઝીણી વિગતો આપે છે.

'ગમૈયા મહાગજ ! મ્હાને ચાકર રાખો જી—
ભારો લાઈ, પૂલો લાઈ, ભેસ ફુવાઈ ભૂરી :
ગમ ! ગસોઈ કં જમાઈ, મોમૈ બડી સખૂરી—મ્હાને
મોક બાજરી સિક્ષાય દીજે, ભાવે દીજે ફરી
તુગત -સોઈ કં જમાઈ, સાગ બણાઈ તરી—મ્હાને
સિગખ પથન્યા સાબદ દીબ્યો, ભાવે દીબ્યો ખજૂરી :
કારી કામલ ઓઢણ દીબ્યો, પલક ન મેહેનુ ફરી—મ્હાને
ચાકર નહસ્યા, બાગ લગાસ્યા, નીત હિં દરસણ પાસ્યા *
વૃન્દાવન કી કુજ-ગલન મે, ગોવિંદ-લીલા ગાસ્યા—મ્હાને
ચાકરી મે દરસણ પાસ્યા, સુમગણ પાસ્યા ખન્યા :
ભાવ ભક્તિ બગીરી પાસ્યા, તીનું બાત્તા ચન્યા—મ્હાને

* જુઓ, 'ગુજરાત માસિક' સં ૧૯૮૪ના આશોરનો અંક 'મીરાનું
એક પ્રસિદ્ધ પદ,' સપાદક મનુષાલ મનમુદાર

મોઢી પૂછે મઘન-મોહનનું, ‘કહાં મહિના થાયા?’ :

‘તીન લોક જગીરી પાઈ, નિરભે પટા લિખાયા’—ગહાને૦

જોગી આયા જોગ કરણુ કું, તપ કરણે સંન્યાસી :

ભાવ લક્ષિ કર સાધુ આયા, અમરાપુર રા વાસી—ગહાને૦

જાયા જાયા મિદ્ર ચણાઈ, બિચ મેં રાખું જરી :

રામૈયા રા દરસણુ પાઈ, ઝોઢ પીતાંમર સારી—ગહાને૦ “

મીરાં કે પ્રજુ મિરધર નાગર, સતયુરુ દરસણુ દિન્હો :

તટ જમના કે તીર ઉપર, રામૈયા રંગ લીના—ગહાને૦ ”

—‘ચાકર’ તરીકે રહેવાની માગણી કરવામાં, મીરાંબાઈને પ્રજુનું આઈ જમનું સાચિધ્ય પ્રાપ્ત થાય એ હેતુ છે. તેથી ‘ચાકર’ બનવાને વિશે શુ શું તેમને પ્રાપ્ત થઈ શકે-એ આ પદમાં તેમણે ગાયું છે. પ્રચલિત પદના પાઠાન્તરને અવધાસીએ આ સાથે સરખાવવા જેવું છે : જેમાં પ્રાંભનું ચિત્ર અધૂરું છે.

મીરાંનાં પદોનું હાઈ :

મીરાંના પદો કાવ્ય કલિતમના નિભાવના ઉમળકાંરૂપે, કોઈ કુસળજન રૂઃ :
એન મધુરા પ્વનિ જેવા છે :
મુક પ્રકારની માનસિક ત્રિધાન લાવવી પડે છે. કુંદર કલ્પનાઓ જેથી લાવી, તેને શબ્દમાં મૂર્ત કરવાને આપાસ કરવો પડે છે : પણ મીરાંની કવિતા સ્વયંબુ હતી : કાવ્ય કે સાચી કવિતા એ લાવની, જામિની લાગા છે. તેથી જે કલ્પના-સંદ્ધિમા મીરાં વિહરતા હતાં તેમાંથી, પોતાનો અનુભવને વ્યક્ત કરવાની તેમને જરૂર પડતી ત્યારે-આપણે જેમ સામાન્ય અનુભવો સદગર કહી શકીએ તેમ-એ શુદ્ધ રસથી જલકાતાં પદો વિના-અમે રચતા.

તે કવિતા લખના નહીં, પણ કાવ્યમયતામાં સદા મે નિમગ્ન રહેનાં. હરેક પ્રસંગ એ પદોમાં એમણે કાવ્યશક્તિ લખવી નથી; છતાં કાવ્ય-જ

મયતાનો અભાવ એમણે કદી અનુભવ્યો હોય એમ લાગતું નથી અને તેથી જ એમનો પદો સામાન્ય કે અર્ધસરખારી હૃદયને પણ અપર્ણ થક્યા છે મીરાના પદોની લોકપ્રિયતા એમા ગદેની કવિતાની અદ્ભુત શક્તિનો જ પરિચય કરાવે છે સ્વભાવની સુકુમારતા, કવિત્વની કસોટી રૂપ સૂક્ષ્મભાવ અનુભવવાની શક્તિ—જે કાવ્યમયતાનું મૂળ છે—તે તેમનામા સ્વ પૂર્ણ કક્ષાએ ખીલ્યા હતા મીરાનું હૃદય આજન્મ કવિન હતું—સુકુમાર અને સૂક્ષ્મ

“મીરાના પદો હૃદયને એકદમ અસગર કરે તેવા છે સ્વલ્પ ક્ષમણતાથી ભરેલી તેમની મનોગમ અને સ્વભાવસંગળ ભાષા બહુ જ સચોટ છે અને તેમના મનોભાવ એવા તો વેગવાન અને ઉન્માદી છે કે થોડા શબ્દોમા તે પોતાનું સ્વરૂપ સુદર રીતે પ્રગટ કરી શકે છે

તેમના લખાણુમા અદ્વાન જેસ એટલું બધું છે કે તે કહે છે તે વિષે દલીલ કે સત્યાસત્યતાનો તો ન કંવાનો અવગણ નહોતો નથી પોતાના મનમા એ મસ્ત છે અને તેમની તે જાતની મસ્તી તેમના હૃદયને અને તેમની ભક્તિને ચારે પ્રકારના સૌન્દર્યથી શોભાતી નહી છે ” *

મીરાના પદોની વાણી લલનાના જેવી લલિત, કોમલ, મધુર અને ગસ્ટિક છે એમાથી સગલતા, સ્વાભાવિકતા અને રનેલાગતાની ગાઢ છાપ જીપસી આવે છે *

“ઉપલક જોનાગને મીરાના પદ કેવન કૃત્તિગમ્ય લાગે પણ ગુજરાતમા (બલકે હિંદમા) એ પદ એ દૃષ્ટિથી જોવાલા જ નથી એની ભક્તિનું પાન ઘાઈ સ સારી જીવ નથી પણ પન્માત્રમા શ્રીકૃષ્ણ છે

* જુવેા, શ્રી હિ મતવાલ અન્નરિયાકૃત " સાહિત્યપ્રવેશિના પૃષ્ઠ ૧૦

* સરખાવો શ્રી મુનશી Gujarat & its Literature —

Passion grace delicacy melody Miran has all these gifts.

પોતાના ઇષ્ટદેવમા મળી જવાની તેમની જોડે એકાકીય થવાની, ઉપદેશ
 ઇચ્છા માનુષી ભાષામા દર્શાવવા પ્રયત્ન કરતા-મથતા-ઓસડતી જીવના-
 ઉદ્ધારારૂપે જ એમના પદ છે ” *

મીરાંનાં પદોની અકૃત્રિમતા :

દિલીપકુમાર ગેય ગાધીજીને મીરાના પદ સુદૃઢ કહે સહજાવતા.
 એક વખતે ગાધીજીને મીરાના પદ શ્રવા લાગ્યા એવો પ્રશ્ન એમણે કર્યો
 ત્યારે ગાધીજીએ કહ્યું —

“ મીરાનું ભજન ! સુદૃઢ ન હોય એમ બને ?—મીરાના ધણા પદો
 મને પરિચિત છે—માગ સામગ્રમતી આત્મમમા મહોંમહોંથી ગવાય છે
 આવો અનાવિય આનંદ બહુ ઓછા પદોમાથી મળે છે ”

દિલીપકુમારે તેમને બીજો પ્રશ્ન કર્યો “ આપને મીરાના પદમા
 વિશેષતા કયા લાગે છે ? ”

“ કયા ? તેની અકૃત્રિમતામા—બીજો કયા ? મીરાના ઉદ્ધારમા
 કૃત્રિમતાનું નામ શુદ્ધ નથી મીરા ગીત ગાઈ ગઈ છે તેનાથી ગાવા પૂરું
 વિના રહેવાયું નહિ માટે, સીદ્ધ હૃદયમાથી નીકળ્યું છે કુદગતી અગણ્યાની
 પેઠે, જાણે કદી નીકળ્યું ન હોય ! યશનો મોઠ અથવા સોજોની વાહવાહ
 મેળવવાનો કઈ એ પદનો હેતુ થોડો જ હોતો ?—જેમ ધણા ચાગ્ય
 ચાગ્યીઓના ગીતનો હોય છે આ જ એની ‘ અપીલ ’ છે—જે કદી
 વાસી થવાની નથી ! ” *†

* (દી બા ઝરેરીકૃત ‘ માર્ગસૂચક ગ્રંથો, ’ ૧૯૪૮, બીજી આવૃત્તિ,
 પૃષ્ઠ ૩૭)

† જુલો દિલીપકુમાર રોયકૃત ‘ તીર્થસંલિલ ’ (અનુબંધ નમીનેદાસ
 પારેખ) આવૃત્તિ બીજી, ૧૯૪૧; પૃ ૫૩ પૃષ્ઠ

ખંડ ૫

મીરાં-ભાધુરી

૧

આત્મચરિત્રનાં પદો.

૨

વિગ્ધ ઉત્કંઠાના પદો.

૩

મજ્જવૃંદાવન-વિહારીના પદો.

૪

પ્રાર્થના-વિનતિના પદો.

૫

દાસી ભાવના પદો

૬

દોરીના પદો.

૭

સાવન-મહાગ્ના પદો

૮

સંત-મતના પદો

૯

શુદ્ધગતી ભાષામા પદો

[‘મીરાંબાઈની પદાવલી’ નું અદ્વેય સંપાદન હેતુ ગુજરાતમાં થયું નથી અને થવાનું બાકી છે તે દૃશ્ય, એમના લાક્ષણિક પદોને, પગિયવ દાખવે આઠીં મીરાં માણસી નામે આપ્યા છે મીરાંબાઈના જીવન તથા મનનના “મનન” અર્થમાં આપેલા વિવેચનને વિશદ બનાવવાના હેતુથી આ પદો અહીં જોવાયા છે]

પદોને તેમના વર્ણવે વિષય પ્રમાણે નવ (૯) જૂથ પાડીને અહીં સ્થૂણરૂપે ગૂંચ કર્યા છે. પદોના વિષય એકમેકમાં સમાતા હોવા છતાં, આટલું એક સાદસ કયું છે તેમાનું પદોનું ગુજરાત મીરાંબાઈના આત્મ ચરિત્રને સ્પર્શતા પદોનું છે. પદોના આડ ગુજરાતી ભાષા નજ-હિંદી તથા રાજસ્થાનીની છાટવાળી છે. હેતુ જૂથ ગુજરાતી ભાષામાં મળી આવતા પદોનું બનાવ્યું છે (જુઓ પાછળ, પૃ ૮૧-૮૨ ‘પદોની ગોઠવણી’)

અત્યેક જૂથમાં આપેલા પદો, તેની પહેલી લીટીના અક્ષર પ્રમાણે અકાગદિ ક્રમે ગોઠવ્યા છે, જેથી પગિયત પદને શોધી કાઢવાની સુવિધા રહે

१

आत्मचरित्रनां पद्ये

१

अप्य नहिं भारं राख्यो ! धारी, मैं पर पायो गिरधारी—
 मनि कपूर ही एक गति है, देखि कछो उमारी :
 कंकर कंयन एक गति है, गुंज मिरय धक सारी—अप्य०
 अनड धरुई हो सरखो क्षीनो, उथ सुमिरनी धारी :
 जोग सियो जप क्या दिसगीरी ? गुड पाया निज भारी—अप्य०
 साधु-संगत में दिस गल, लई कुटुम्ब सँ न्यारी :
 होक पार समझाओ मोह, यलूगी लुद्धि उमारी—अप्य०
 लानशरम सम ही मैं लारी, यों तन यगलु अधारी :
 भीरा हे अशु गिरधर नाग, अक भारो संसारी !—अप्य०

२

आली ! भूने लोखे सिद्धवन नीझ—
 धरधर तुलसी हाकुर-पूज, दरसाय गोविंदल हो—
 निरमल नीर पढत जमना में, लोखन दूध दही हो—
 रतन सिंधासलु आप भिगलै, भुगट धर्यो तुलसी हो—
 कुंजन कुंजन किरत राधिका, सगद सुखत मोरली हो—
 भीरां हे प्रभु गिरधर नाग, लखन विना नर हीकी—

३

कप निरभू नज्जलर द्वारका ?
 छियो गहारो दुलसै, गित गहारो तरसै,
 ललु न हे परवार का—कप निरभू

ગદ ગહાગ પાવ પડે ઉણુ મારગ,
 પાપ કટે સંસાર કા—કળ નિરખૂં
 પુરી મે જા, પગકમ્મા દેસ્થું,
 દરસણુ કર રણુછોડ કા—કળ નિરખૂં
 મીરા કે પ્રભુ ગિરધર નાગર,
 જગ-સુખ તો દિન ચાગ કા—કળ નિરખૂં

૪

પગ ધુધરુ બાધ મીરા નાચી રે—પગ ધુધરુ
 મેં તો મેરે નારાયણ કી, આપ હિ હો મર્ધ દાસી રે—પગ
 લોગ કહે મીરાં લઈ બહાવરી, ન્યાત કહે કલનાસી રે—પગ
 વિષ કા ખાલા ગણાજીને જોળ્યા, પીવન મીરા હાસી રે—પગ
 મીરા કે પ્રભુ ગિરધર નાગર, સહજ મિલે અવિનામી રે—પગ

૫

બડે ઘર તાળી લાગી રે, મહારા મન રી ઉણારથ લાગી રે—
 ડોલગિયે મહારો ચિત નહીં રે, કાનરિયે કુણુ જાવ ?
 મંગા-જમના સું કામ નહીં રે, મેં તો જાવ મિત્ર દગિયાવ—બડે
 હાલ્યા મોલ્યા સૂ કામ નહીં રે, સિકખ નહિ સિરદાર
 કામદાગ સું કામ નહીં રે, મેં તો જવાળ કરૂ દગ્યાગ—બડે
 કામ કયાગ સૂ કામ નહીં રે, લોહા ચઢે સિંગ લાગ
 સોનારપા સું કામ નહીં રે, મહારે હીંગ રો બીપાર—બડે
 લાગ્ય હમારો જગિયો રે, બયો તમદ સૂ સીંગ
 અમરીત ખાતા છાડિ કે, કુણુ પીવે કડવો નીંગ—બડે
 પીપા કૂ પ્રભુ પગ્યો દિયો રે, દીન્હા ખળના પૂ.
 મીરા કે પ્રભુ ગિરધર નાગર, ધણી મિલ્યા હૈ હજૂગ—બડે

બરછ મેં કાઢ કી નાહિ રહું—

સુણો રી સખી ! તુમસે તન હોય કે, મન કી ખાત કહું —
સાધ-સગતિ કઠિ, હઠિ સુખ લેજી, જગ સુ દૂર રહું
તન ધન મેરો સખી જાવો, લલ મેરો સીસ લઈ —
મન મેરો લાગો સુમન્યુ સેતી, સખ કા મેં જોલ સઈ
મીરા ક પ્રભુ હઠિ અવિનાશી, સતગુરુ સગલુ ગઈ —

૭

માઈ ! મહાને ગોવિન્દ રા ગુણુ ગાણુ—
રાગ રૂંચા નગરી ત્યાગા, હઠિ રૂંચા કઠે જાણુ ?—
રાણુ ભેજ્યા વિષ ગ પ્યાલા, ચરણાત પી જાણુ—
કાલાનાગ પીટાર્યા ભેજ્યા, શાલગરામ પિછાણુ—
મીના ગિરધર પ્રેમ બહાવરી, સાવલિયા વર પાણુ—

૮

માઈને મહાને સુપન મે પગવ્યા દીનાનાથ—
સોતી મે સુપના આવિયા છ, ઘેર આઈ સુખપાલ—માઈ૦
સુપન મે તોગણુ બાધિયા છ, સુપને મે ગલા હાથ
છપન કોડ જાલવ પધારિયા છ, દુલ્હા શ્રી મજનાથ—માઈ૦
અગ અગ હલદી મેં કરી છ, સોધે લીંજ્યો ગાત
રાતી પીરી સુનગ પહેરી, મેહેલી સુ ગના મહાગ હાથ—માઈ૦
સુપને મે મહાને પગણુ ગયા છ, પાયા અચલ સુહાગ
મીના રે ગિરધર મિલ્યા છ, પૂવ જનમ રો લાગ—માઈ૦

૯

મીના મગન લઈ હરિ કે ગુણુ ગાય—
સાપ પિટારા રાણુ ભેજ્યા, મીરા હાથ દિયા જાય
જાય ધાય જળ દેખન લાગી સાલિગરામ ગઈ પાય—મીર ૦

જલરે કા પ્યાલા ગળ્યા ભેળ્યા, ધમગત દિવા જનાય :
 ન્હાય ધાય જળ પીવન્ સાગી, હો ગઈ અમર અંચાય—મીંગાં
 સુળી મેજ રાણાં ને ભેજ, દીઓ મીરા મુવાય :
 સાંજ ભઈ મીરાં સોવણ સાગી, માનો ફૂલ બિલાય।—મીંગાં
 મીનાં કે પ્રભુ સદા સદાઈ, ગણે વિધન હુણાય :
 ભગનભાવ મેં મસ્ત ડોલતી, ગિરધર પર બલિ જાય।—મીંગાં

૧૦

મેરો મન લાગ્યો હગ્ગિમૂં સું, અગ ન રહ્યો અટકી—
 શુરુ મિલિયા રેદાસજી, દીન્હી જ્ઞાન કી સુટકી :
 ચોટ લગી નિજ નામ હરિ કી, મહારે ધિવડે ખટકી—
 માણકમોતી પરત ન પહિરૂં, મેં કળ કી નટકી ? :
 ગહેલો તો મહારે માલા દોવકી, ઓર ચંદન કી કટકી—
 ગજકુલ કી લાજ ગંધારી, સાધાં કે સંગ ભટકી :
 નિત ઉડિ હરિ કે મંદિર જાસ્યાં, નાચ્યાં દે દે સુટકી—
 ભાગ પ્રુચો મહારો સાધ સંગત સું, સાવરિયા કી ખટકી :
 જેઠ-મહ કી કાણુ ન માનું, ધૂંધર-પટ ગઈ પટકી—
 પગમયુરુ કે સરણ મેં ગહસ્યાં, પગથામ કરાં છુટકી :
 મીંગાં કે પ્રભુ ગિરધર નાગર, જનમ-મરણ સું છુટકી—

૧૧

રાણાજી ! તુમહને જલર દિયો મૈને જાની—
 જૈસે કંચન દહત અગિન મેં, નિકસત બાગ જાની :
 મહારી પત પરમેશ્વર ગણી, સરણે સારંગધારી—રાણાજી
 અપને કુલ મેં પરદા કરિયે, મેં અબલા બહુરની :
 લોકલાજ કુલ કાણુ જાત કી, દઈ વડાય જસ પાની—રાણાજી

તીગ્રસ તીગ્ર લગ્યો મેરે હિયરે, ગન્ડ ગયો સનપાણી
મુન્ધગ દેશ મેડતો માણી, બ્યારી ખેટી કઢાણી—ગણાણ૦
સખ સતન પર તનમન વારો, ચરનકમલ લપગણી
મીંગ કે પ્રભુ ગખ લઈ હૈ, દાસી અપણી બણી—ગણાણ૦

૧૨

ગણાણ ! થે ધ્યાને ગખો મહા સુ જૈન ?—
થે તો ગણાણ ! મ્હાને ઈસડા લાગો, બ્યૂ વૃચ્છન મે દૈર—
મહલ અટારી હમ સખ લાગ્યા ત્યાગો યારો બસનો સહેગ—
કાજલ દીકી ગણા ! હમ સખ ત્યાગ્યા, લગની ચાદગ પહેગ—
મીંગ કે પ્રભુ ગિરધર નાગગ, ઇમગિત કગ દિયો જહેગ—

૧૩

ગણાણ ! નહિ લારૈ, યારો દેસનડો ગગ રડો—
ચાગ દેસા મૈ ગણા ! સાધ નહીં હૈ, લોગ બસે સખ ફૂડો
ગહણા ગાઠી ગણા ! હમ સખ ત્યાગ્યા, ત્યાગ્યો કગ રો ચૂડો—
કાજલ દીકી હમ સખ ત્યાગ્યા ત્યાગ્યો હે બાધન જૂડો
મેવા મિસરી મૈ સખ ત્યાગ્યા, ત્યાગ્યા હૈ સક્કર ખૂરો—
તન કી આસ કળહુ નહિ કીની, બ્યૂ ગણુમાઠીં ચરો
મીંગ કે પ્રભુ ગિરધર નાગગ, ગગ પાયો મૈ ખૂરો—

૧૪

ગણાણ ! મ્હાને યા બદનામી લાગે મીઠી—
અઈ નિન્દો મૈઈ બિન્દો મે ચલૂગી ચાલ અનૂઠી—
સાકડી ગલી મે ગુરુજી મિલિયા, મ્યૂ કગ ફિરુ અપૂઠી ?
સદગુરુજી સુ બાતા કરતા, દુરજન લોગા ને દીઠી—
યો મન મેરો હગિ મે બસિયો જૈસે ગગ મજ્ઠી
મીરા કે પ્રભુ ગિરધર નાગગ, દુગજન જલો બ્યૂ અગીઠી !—

૬૫

નાણાણું ! મહે તો ગોવિંદ કા ગુણ ગાસ્યા—
 ચગણામિત કે નેમ હમારે, નિન ઉં દગસણુ જાસ્યા—
 હનિ દિર મે નિગત કરાસ્યા, ઘૂઘગિયા ધમકાસ્યા—
 નામ-નામ કા જહાજ ચલાગ્યા લવસાગર તર જાગ્યા—
 યહ રાસાગ બાડ કા કાટા જ્યા સગત નહિ પાસ્યા—
 મીંગા કે પ્રભુ ગિરધર નાગર, નિગખ ધગખ ગુણ ગાસ્યા—

૬૬

સીસોઘો રૂઝો તો મહારો કાઈ કો લેસી ?
 મહે તો ગુણ ગોવિંદ કા ગાસ્યા, હો માર્ધ—
 નાણાણું રૂઝો વા રે દેસ ગજાસી
 હરિ રૂઝા કિહે જાસ્યા ? હો માર્ધ—
 લોખલાંજ કી કાણુ ન માના,
 નિગમે નિસાણુ ધરાસ્યા, હો માર્ધ—
 નામ નામ કી આઝ ચલાસ્યા,
 લવસાગર તર જાસ્યા હો માર્ધ—
 મારા સગણુ સાવલ ગિરધર કી,
 ચગણુક વલ લપટારના હો માર્ધ—

૬૭

હેલી ! મહારુ હનિ મિન મહો ન જાન—
 તામ્ર લહે, નચુદ મહારી ખીજૈ, દેવર રઘો રીસાય
 પહેરા બિડાયો, ચોકો મેહેની, તાલો દીયો જડાય—હેલી
 પૂનવ જનમ કી પ્રીત પુરાણી, સો કયુ છોડી જાય ?
 માન દે પ્રભુ ગિરધર કે મિન ઓગ ન આવે દાય—હેલી

૨

વિરહ-ઉત્કંઠનાં પદો

૧

આઓ મનમોહના જી ! જોજી યારી ખાટ—
ખાન-પાન મોહિ નેક ન ભાવે, નૈનથુ લગે કપાટ—
તુમ આયા ખિન સુખ નહિ મેરે, દિલ મેં બહોત ઉચાટ—
મીરા કહે મેં ભઈ રાવ ગે, છોડો નાહિ નિગટ—

૨

આઓ મનમોહના જી ! મીઠા યાન જોલે—
ખાલપણા કી પ્રીત ગમ્યાજી । કહે નહિ આયો યારો તોલ—
દુસણુ ખિન મોહિ જક ન પગત હૈ, ચિત મેરો ડાવાડોલ—
મીરા કહે મેં ભઈ રાવ ગે, કહે તો બનજો દોલ—

૩

આલી રે । મેરે નણુા ખાન પડી—આલી રે૦
ચિત ચહી મેર માધુરી મૂગત, હિર ખિચ આન અડી—
કબ કી ઠાડી પથ નિહારૂ, અપને લવન ખડી—
કેસે પ્રાણુ પિયા ખિન રાખૂ, જીવન-મૂલી જડી—
મીરા ગિરધર હાથ ખિકાની, સોગ કહે ખિગડી ।—

૪

હિં જા રે કાગા ખન કા, મેગ સ્યામ ગયા જોહો દિન કા રે—
તેરે હિંડા-સ્યૂ રામ મિલેગા, ધોખા ભાગે મન કા રે—
ઇત જોખુલ, હિત મધુગ નગરી, હરિ હૈ જાહે દિલ કા રે—
આપ તો જાન્ય વિદેસા જાયે, હમ બાસી મધુખન કા રે—
મીરા કે પ્રણુ હરિ અવિનાસી, ચરણુક વવ હરિજન કા રે—

५

उधो ! म्हारे मन की मन मे रही—उधो०
 ऐक सभै मोहन घर आये, मैं दधि मथत रही
 या दुनिया के जूरो धधो, मैं दगि ते जिसर गर्भ—
 वा कपटी की का कह ? उधो ! वयन प्रतीत नहीं •
 नैन हमारे ऐसे जूरे, जैसी उनी गग वही ।—
 धत जोकुल उत मयुग नगरी जिय मे जमुना वही
 आप मोहनल पाग उतर गया हम से कछु ना कही—
 धन्यनिता के सग छाडि के कुलजनसग लक्ष
 भीरा के प्रभु जिन्धन अपिनासी, यग्यु सिपट रही—

६

जैसी सगन लगाय, कहां नसी ?—जैसी०
 तुम दये जिन कस न पडत है, तडितक जव नसी—
 तेरे भाति जोगन हूगी, कवन लूगी कासी—
 भीरा के प्रभु जिन्धन नागर, यरखु वल की दासी—

७

कहो ने जैसी धारा राम मिलखु कद होसी ?—
 जे जैसी मोहे प्रभु मिले, तो हीरा जडावू धारी पोथी—
 जे जैसी मोहे प्रभु ना मिले, तो जूडी पडे धारी पोथी—
 भीरा के प्रभु जिन्धन नागर, राम मिले सुख होसी—

८

कान्हा, तेरी रे जेवन रह गर्भ जाट—कान्हा०
 जेवन जेवन छिके पग छाडी, कालिन्दी के धाम—
 कपरी भीत कति मनमोहन, या कपरी की जाट—
 भीरा के प्रभु जिन्धन नागर, दे गयो मज याट—

કોઈ કહિયો રે પ્રભુ આવન કી :

આવન કી મનભાવન કી—કોઈ

આપ ન આવૈ, લિખ નહિ ભેજૈ, બાણ પડી લલચાવન કી :

એ દોહિ નૈણુ કલો નહિ માને, નદિયાં બૈઠે જૈસે સાવન કી—

કહા કરૂ ? કણુ નહિ બસ મેરો, પાખ નહિ ઉડ જાવન કી :

મીરાં કે પ્રભુ ! કબ રે મિલોગે ? ચેરી લઈ હૂ તેરે દાંવન કી—

૨૦

કંવલ-નૈન આપને રુન, મન અમારા, ગાધિયો હે ભાઈ—

તીખણુ તીર વેધ શરીર, દૂરિ ગયો ભાઈ—

સાગ્યો તળ જાણ્યો નાહો, અળ ન સલો જાઈ—

તાંત મંત ઓખદ કરૂ, તકે પરિ ન જાઈ—

હે કાજી ઉપકાર કરે ? કઠિન દર્દ રી ભાઈ—

નિકટિ હો તુમ દૂરિ નાહો, વગિ મિલો આઈ—

મીરાં ગિરધર દયાલ, તન કી તપત ખુજાઈ ! * —

૨૧

ઘડી એક નહિ આવડે, તુમ દરસણુ જિન મોય :

તુમ હો મેરે પ્રાણુજી, કા સૂં જીવણુ હોય ?

ધાન ન ભાવૈ, નિદ ન આવૈ, બિગડ સનાય મોય :

ધાયલસી ધૂમત ફિરુ રે, મેરો દરદ ન જાણૈ કોય !

દિવસ તો ખાય ગમાઈયો રે, ફેણુ ગમાઈ સોય :

પ્રાણુ ગમાયા ખૂરતા રે, નૈણુ ગમાયા રોય !

જો મેં એસી જાણુતી રે, પ્રીતિ કિયા દુખ હોય :

નગર દોગ ફેરતી રે, પ્રીતિ કરો મત જાય !

પંથ નિહારુ, અર ખુદારુ, જીભી મારૂ જોય :

મીરાં કે પ્રભુ ! કબ રે મિલોગે ? તુમ મિલિયા સુખ હોય !

* ' અવસાદેજ . ભાઈ જન્મે કી ખીડ 'માંથી લેવામાં આવેલું.

૧૨

તનક હાંતિ ! ચિતવૌ જી મોરી ઓ—તનક
 હમ ચિતવત તુમ ચિતવત નાહી, દિલ કે બડે કહો—
 મેરે આસા ચિતવનિ તુમ રી, ઓ ન દુજ દોર
 તુમ મે હમ કે એક હો જી, હમ—સી લાખ કરો—
 જીભી દાડી અગર કરત ફ, અગર કત લયો ભોર
 મીરા કે પ્રભુ હાંતિ અચિનાસી દેસુ પ્રાણ અ કો—

૧૩

તુમકરે કાગન સખ સુખ છડિયા
 અખ મોહિ ક્યુ તરસાવો હો ? પ્રભુજી !
 બિન્હ બિથા લાગી હો અતર,
 સો તુમ આય ખુઆવો હો પ્રભુજી !
 અખ છોડત નહિં બલે પ્રભુજી,
 હસ કે તુમત લુલાવો હો પ્રભુજી !
 મીરા દાસી જનમ-જનમ કી,
 અગ સે અગ લગાવો હો પ્રભુજી !

૧૪

દરસ બિન દુખણુ લાગે નેન—દરત બિન
 જળ સે તુમ બિજુડે પ્રભુ ! મોરે કબહુ ન પાયો યેન—
 સખદ સુણત મેરી છતિયા કાપે મીઠે લાગે યેન—
 બિરહ કયા કા સ કહ ૨ સજની ! બહ મઈ કગલ યેન—
 કલ ન પગ પલ, હાંતિ મગ જોવન લઈ જગાસી રેન—
 મીરા કે પ્રભુ ! કબ રે મિલોગે, ફ ખમેટન સુખ-દેન ?—

૧૫

દેખો, સઘ્યા ! હરિ મન કાર કિયો—

આવન કહિ ગયો, અજડ ન આયો, કરિ કરિ વચન ગયો—

ખાનખાન સુધ ખુધ સળ ખિસરી કસિ કગિ મેં જિયો ?—

જયન તુમ્હારે તુમ્હી ખિસરે મન મેરો હર લિયો—

મીંગ ૨ પ્રભુ ગિગધ નાગ, તુમ બિન ફાટત હિયો !—

૧૬

નાતો હરિનાવ કી માર્ઠ, મો સૂ તનક ન ખિસરો જાઈ—

પાના જ્યૂ પીવી ભાઈ, લોગ કહે પિડ રોગ

છાતે લાધણુ મેં કિયા જી, ગમ મિલણુ કે જોગ—નાતો૦

બાકુલ ખેદ છુનાઈયા, પકડિ દિખાઈ મ્હારી બાહિ

સૂરખ ખેદ ન જનહિ મ્હારે કગક કલેજ માહિ—નાતો૦

બદા જાવો ધન આપણે મ્હારો નાવ ન લેઈ

મેં તો દાધી હરિનાવ કી મોહિ કાહે ? દુખ દેઈ ?—નાતો૦

કાહિ કલેજે મેં ધરૂ કાચા ! તુ લે જાઈ

જા દેસા મ્હારો પિવ જસે વ દેખે તૂ ખાઈ—નાતો૦

જિન આગનિ જિન મદિઁ જિન જિન કાડી હોઈ

જાઈ જ્યૂ ધૂમત ફિર મ્હારી ખિયા ન જુઝે યાઈ—નાતો૦

તન સૂખિ પિજન લયો સુખ મરઠ કી જાહા

આગલિયા ૧ મૂદડી મ્હારે આવણુ લાગી બાહા—નાતો૦

રે રે પાપી પપિયડા ! પીવ મ નામ ન લેઈ

જો યાઈ વિગલણી સાલવે સખા ! પિવ મરણુ જીવ દેઈ—નાતો૦

મ્હારો નાતો નામ કો ર ઓગ ન નાતો યાઈ

મીંગ બ્યાકુલ વિ હણી રે, પિયા દગસણુ દીખે મોઈ—નાતો૦

૧૭

નૈથા સોલી રે, બહુનિ સદે નહિ આય—
 રેમ રેમ નખસિખ સમ નિગખત, લલકિ રહે લલચાય—
 મે ઠાડી મિહ આપણે રી, મોહન નિકસે આય
 બદન ચદ પગસત હેલી મદમદ મુતકાય—
 લોક કુટુંબી બગનિ બગબી બતિયા કહત બનાય
 ચચલ નિપટ અટક નહિ માનન પગદય ગરે બિકાય—
 ભસો કહો, કોઈ ખૂનો કહો, મે સમ લઈ સીસ ચઢાય
 મીરા પ્રભુ ગિન્ધગનલાલ મિન, પવ હિન ગ્હો ન જાય !—

૧૮

પપઈયા રા પિવ કી બાણિ ન બોલ—પપઈયા રે
) હણિ પાવેલી બિગહણી રે, ચારી ગણેલી પાખ મરોડ—પપઈયા રે
 ચાચ કટાજી પપઈયા રે, હણ મારો રે લૂણ
 પિવ મેરા, મેં પિવ કી રે, તૂ ' પિવ કહેસ કૂણ ?—પપઈયા રે
 ચારા સખા સુહાવણા રે જો પિવ મેળ્યા આજ
 ચાચ મદાજી ચારી સોવની રે તૂ મરો સિંગતાજ—પપઈયા રે
 પ્રીતમ કૂ પતિયા લિખૂ ર, કાગા ! તૂ લે જાય
 બઈ પ્રીતમ-ચાચ ચૂ કહે રે ' ચારિ બિગહણુ ધાન ન ખાય —
 મીરા ઘાસી વ્યાકુલી રે ' પિવ પિવ ' કૂન બિહાય
 વેજિ મિલો પ્રભુ અતજ્જમી, તુમ બિન ગ્હો ન જાય—પપઈયા રે

૧૯

પરમ સનેહી નામ કી, નિત યોજૂ ર આવે
 નામ હમારે હમ હે ગમ ન, હગિ મિન કહૂ ન સુહાવે—
 આવણુ કહ મયે અજહું ન આવે, જીવડો અતિ હિલાવે
 તુમ દગણુ કી આસ રમૈયા કમ હગિ દરસ દિખાવે ?
 ચગણુક વચ કી લગની લાગી નિતનિત દગમ કુખ પાવે—
 મીરા કૂ પ્રભુ દગણુ દીજ્યો આણુદ બજ્યૂ ન જાવે—

૨૦

પિય બિન સુનો છે જ મહારો દેશ—
 ઐસો હૈ કોઈ પિય ફૂં મિલાવે ? તન મન કરૂ સખ પેસ :
 તેરે કારણુ બન બન ડાલૂં, કર જોગન દો બેસ—
 અવધિ વદી'તી અજહૂ ન આયે, પ'ડો હો ગયા કેસ :
 મીરા કે પ્રભુ ! કબ રે મિલોગે ? તજ દિયો નગર નરેસ—

૨૧

પિયા ! ઈતની બિનતી સુનો મોરી—પિયાં
 આરન સૂ રસ બતિયા કરત હો, હમ સેં રહૈ ચિત ચોરી—
 હુમ બિન મેરે ઓઝ ન કોઈ, મૈ સગણાગત તોરી—
 આવન કહ ગયે, અજહૂ ન આયે, દિવસ ગહૈ અબ થોરી—
 મીરા કે પ્રભુ ! કબ રે મિલોગે ? અરજ કરૂ કર જોરી—

૨૨

પિયા ! મોહિ દગસણુ કીજૈ હો—
 બેર-બેર મૈ ટેરહ, યહી કિરપા કીજૈ હો—પિયાં
 જોઠ મહિને જલ બિના, પછી દુખ હોઈ હો :
 મોર અસાદા કુઝળહે, ધન ચાતકે સોઈ હો—પિયાં
 સાવણુ મે ઝડ લાગિયો, સખિ ! તીજ બેલો હો .
 સાદરવે નદિયા બહૈ, દૂરિ જિન મેલો હો—પિયાં
 સીપ સ્વાતિ હી ઝેલતી, આસોજ સોઈ હો :
 દેવ કાતી મે પૂજહે, મેરે હુમ હોઈ હો—પિયાં
 મંગસર ઠડ બહોતી પડૈ, મોહિ બેગિ સમડાલો હો :
 પોસ મહી પાલા ઘણા, અમહી હુમ નહાલો હો—પિયાં

મહા મહીં બસંતપંચમી, ફાગા સખ ગાવૈ હો :
 ફાગુય ફાગા ખેલ હૈ, બણુગય જરાવૈ હો—પિયા૦
 ચૈત ચિત મેં ઉપજી, દરસણુ તુમ દીજૈ હો :
 બૈસાખ બણુરાઈ ફૂલવૈ, કોઈલિ કુસલીજૈ હો—પિયા૦
 ફાગ ઉડાવત દિન ગયા, બૂઝૂં પંડિત જોમી હો :
 મીંગાં બ્યાકુલ બિરહણી, દરસણુ કદ હોમી હો ૧—પિયા૦

૨૩

પ્રમુજી ! યેં કહા ગયા નેહડો લગાય ?—
 છોડ ગયા બિસ્વાસ સંજાતી, પ્રેમ કી બાતી બલાય—
 બિરહ સમંદ મેં છોડ ગયા છો, નેહ કી નાવ ચલાય—
 મીંગાં કે પ્રમુ કબ રે મિલોજે ? તુમ બિન રહો ન જાય !—

૨૪

ધારે ! દરસન દીજ્યો આય, તુમ બિન રહો ન જાય—ધારે૦
 જલ બિન કમલ, ચંદ બિન રજની, ઐસે તુમ દેખ્યા બિન સજની :
 આકુલબ્યાકુલ ફિરૂ રૈનદિન, બિગ્ડ કલેજો ખાય—ધારે૦
 દિવસ ન શૂખ, નીંદ નહિ રૈના, મુખ સં કમત ન આવે બૈના :
 કહા કહાં ? કછુ કહત ન આવૈ, મિલ કગ તપત પુગાય—ધારે૦
 ક્યું તરસાવો ? અંતરજમી !, આય મિલો ફિગપા કગ સ્વામી :
 મીરાં દાસી જનમજનમ કી, પડી મુગ્ધારે પાય—ધારે૦

૨૫

બંસીવારા ! આજ્યો મ્હારે દેસ—

ધારી સાવરી સુરત ધારે બેસ—બંસીવાગ૦

આજી-આજીં કગ ગયા સાવગ, કર ગયા કોલ અનેક :

ગિનતે-ગિનતે ઘસ ગઈ મ્હારી, આંગળિયા રી રેખ—બંસીવારા૦

મૈ ઝૈરાગિણુ આદિકી જી, યારે મ્હારે કદ ઝે સનેસ ? :

ખિન પાની ખિન સાખન, સાવગા હોય ગઈ ધોય સફેદ—ખંસીવાગા

એક બન દૂંદું, સકલ બન દૂંદું, તેરા ન પાયા બેસ :

તેરી સુરત કે ઠાગણુ, ગહે ધર લિયા લગવા બેસ—ખંસીવાગા

ઘોર મુગટ ખીનાબગ સોહૈ, ધૂંધરવાલા કેસ :

ઝીરા કે પ્રજુ ગિન્ધગ મિલિયા, દુનો બઢે સનેસ—ખંસીવાગા

૨૬

લવનપતિ, તુમ ધર આજ્યો હો—

ખિયા લગી તન માફી, મ્હારી તપત જુઝાજ્યો હો—

રોવત-રોવન ડોલતા, સગ રૈણુ બિહારૈ હો .

બૂખ ગઈ, નિદ્રા ગઈ, પાપી જીવ ન જાવૈ હો—

દુખિયા કે સુખિયા કરો, મોહિ દરસણુ દીજૈ હો .

મીંગ બ્યાકુલ બિગહણી, અબ બિલમ ન કીજૈ હો—

૨૭

માઈ ! મ્હારી હાથિ જી ન જૂઝી જાત—

પિંડ માસુ પ્રાણુ પાપી, નિકસ ક્યું નહિ જાત ?—

પટ ન ખોલ્યા, મુખા ન ખોલ્યા, સાઝ લઈ પગલાત :

અખોલણા જુગ ખીનણુ લાગો, તો કાહે કી કુશલાત ?—

સાવણુ આવણુ હોય ન્યો રે, નહિ આવણુ કી જાત .

ગૈણુ અ ધેરી ખીજ અમકૈ, તારા ગિણુત નિસિ જાત—

સુખન મેં હાથિ દગસન દીન્હો, મેં ન જાવ્યું હાથિ જાત :

નૈણુ મ્હાગા ઉધડ આયા, ગ્હી મન પછતાત—

સેઈ કટારી કઠ ચીરું, કરૂગી અપધાત :

મીંગ બ્યાકુલ બિગહણી રે, જાલ ન્યું બિલવાત—

•••

૨૮

માઈ, મેગ પિયા બિન અલણો દેશ :
 ગગ રંગ સિણગાગ ન લાવે, ખુલિ ગહે સિગ કે કેસ—માઈઁ
 સાવણુ આયો, સાલિય દૂરે, માર્છ ગહે પરદેસ :
 સેજ અલણી, લવન અટેની, ગેણુ લયકર ભેસ—માઈઁ
 આવ સગૂણે પ્રીતમ પ્યારે, બીતે જોખન બેસ :
 મીરા કે પ્રણુ હરિ અવિનાશી, તન મન કરું સગ પેસ—માઈઁ

૨૯

ગહાગા જનમ-મરણુ ગ સાધી, થાને નહિં બિસરું દિનરાતી—
 થા દેખ્યા બિન કલ ન પડત હે, જનત મેરી છાતી :
 જીતી ચદ ચદ પંચ નિહારૂ, રાય-રાય અખિયાં રાતી—ગહાગા
 યદ સંસાર સકલ જગ જૂરો, જૂરા કુલ ગ ન્યાતી :
 દોહિ કગ જોઆ અગળ કરૂં છૂં, સુણુ લીજ્યો મેરી બાતી—ગહાગા
 થો મન મેરો બડો હરામી, જ્યૂં મદમાતો હાથી :
 સતગુરુ હાથ ધર્યો સિર જીપગ, આકુસ દે સમજાતી—ગહાગા
 પલ-પલ પિવ ક્ષે રૂપ નિહારૂ, નિગખ નિરખ સુખ પાતી :
 મીરા કે પ્રણુ ગિનધગ નાગગ, હગિયરણા ચિત રાતી—ગહારાગ

૩૦

મહારે ધન આગો પ્રીતમ પ્યારા—મહારેઁ
 તન મન ધન સગ ભેટ ધરૂંગી, લવન કરૂંગી તુમહારા—
 તુમ શુરુવંત સુસાહેબ કહિએ, મો મેં જોગણુ સાગ—
 મેં નિગણી કછુ ગણુ નહિં જાનું, તુમ છે બક્ષણુહારા—
 મીરા કે પ્રણુ! કબ રે મિલોગેર, તુમ બિન નૈન દુઃખારા—

३१

मैं जगयो नाहीं, प्रभु हो मिलणु कैसे होय री ?—मे०
आये मेरे सजना, फिर गये अजना, मैं अलागणु रही सोय री—
झरूंगी खीर, करूं गल-कंथा, रहूंगी बैरागणु होय री :
युडियां झरू, भाग पिजेरू, कजरू मैं करूं होय री—
निस पासर मोहि फिरह सतावै, कल न परत पल मोय री :।
भीरां के प्रभु हरि अविनाशी, मिल पिछो भत होय री—

३२

मैं फिरहिणी जैरी जगूँ, जगत सप सोवै, री आली—
फिरहिणी जैरी रंग भडल मेँ, मोतियन की लट पोवै
छक फिरहिणी छम औसी देखी, अंसुअन की माला पोवै—
तारा गिणु गिणु रैणु पिछानी, सुख की घड़ी कण आयै ..
भीरां के प्रभु गिरधर नागर, जग मोहि दरस दिपावै ?—

३३

मैं हरि भिन क्योँ जिखि ? री माछि ।—
पिव कारणु जौरी लछ, न्यूँ काड छि धुन पाछि :
आपद भूल न संचरे, मोहि लाग्यो जौराछि—
कमल दादर जसत जलमेँ, जल छि ते उपजछि :
भीन जल के पिछुरै, तन तलहि करि भरि जछि—
पिव हूँदणु जन-जन गछि, क्यहँ मुरली धूनि पाछि :
भीरां के प्रभु लाल गिरधर, मिलि गये सुखदाछि—

३४

रमछया भिनु, मो सुँ रह्यो न जय—
जानपान मोहि झिझि सो लागै, नैणु रहे मुरआय—
पार पार मैं अरज करू छूँ, रैणु गछि, दिन जय—
भीरां के प्रभु । तुम मिलियां भिन, तरस तरस तन जय—

૩૫

ગમ મિલણુ કે કાજ સખી, મેરે આરતિ ઉં મે જાગી રી—
 તકકતન-તકકત કવ ન પરત હે, બિગદ્યાણુ ઉં લાગી ગી
 નિસદિન પય નિહાર પિવ ગા, પવક ન પવ લગી લાગી રી—
 પીવ પીવ મે રૂટ રાત દિન, દુઝ સુધ-સુધ લાગી રી
 મિગદ-મુગદ મેરો કયો હે કલેન્ને, લહડ હલાહલ જાગી રી—
 મેગી આગતિ મેટિ જોસાઈ, આય મિવૌ મોહિ માગી ગી
 મીગ વ્યાકુલ અતિ અકુનાણી, પિયા કો ઉમગ અતિ નાગી ગી—

૩૬

રામ મિલણુ રો ઘણો ઉભાવો, નિન ઉં જોજિ વાટડિયા
 દરસ બિના મોહિ કણુ ન સુહારે, જક ન પડત હે આખડિયા—
 તકકત તકકત બકુ દિન બીતે, પડી વિગદ કી દાસડિયા
 અબ તો વેગિ દયા કગે પ્યારા, મે છ થારી દાસડિયા—
 નૈણુ દુખી, દગસણુ કે તરસે, નાલિ ન બૈકે સાતડિયા
 રાતદિનસ યહ આરત મેરી, કમ હગિ ગણે પાસડિયા ?—
 લગી લગન છટણુ કી નાહી, અબ કૂ જોગે આટડિયા ?
 મીરા કે પ્રભુ ! કબ રે મિલોગે ? પૂરો મન કી આસડિયા—

૩૭

રે પપઈયા પ્યારે, કબ ગા મૈં ચિતાર્યો ?—
 મૈં સૂતીતી અપને લવન મે, પિય પિન કરત પુકાર્યો
 દાધ્યા ઉપર લણુ લગાયો, હિનડે પ્રરત સાચ્યો—
 ઉકિ બૈઠો અચ્છ કી ડાલી, જોન જોન કઠ સાચ્યો
 મીરા કે પ્રભુ ગિરધ નાગર, હગિ ચરણા ચિત ધાર્યો—

૩૮

વિરહણી બાવરી સી લઈ—

જોયી ચઢ ચઢ આપને લવન મેં, ટેરત હાથ દઈ—
 હો અંચરા, મુખ અંસુવન પોંછન, ઉધરે ગાત સહી—
 મીરાં કે પ્રભુ ગિરધર નાગર, વિહુરત કછુ ના કહી—

૩૯

શ્યામ બિન, પલક ન લાગે મેરી—

હરિ બિન મથુરા એસી લાગે, શશિ બિન રૈન અંધેરી—
 પાત પાત વૃન્દાવન દૂંઢચો, કુંજ કુંજ ધિજ કેરી—
 જોયે ખડે મથુરા નગરી, તલે બહી જમુના ગહેરી—
 મીરાં કે પ્રભુ ગિરધર નાગર, હરિચરણ ની મેરી—

૪૦

શ્યામસુંદર પર વાર, જીવડો મેં વાર ડારુંગી હાં—
 તેરે કારણુ જોગ ધારણા, લોકલાજ કુલ ડાર :
 તુમ દેખ્યાં બિન કલ ન પડત દે, નૈન ચલત દોઈ ખાર—
 કહા કરું ? કિત બજી ? મેરી સજની, કહિન ગિરહ ફી ધાર :
 મીરાં કે પ્રભુ ! કબ રે મિલોગે ? , તુમ ચરણા આધાર—

૪૧

સઈવાં, તુમ બિન નીદ ન આવે હો—

પલક પલક મોહિ જુગ સો ખીતે, જિનિ જિનિ ગિરહ જરાવે હો—
 પ્રીતમ બિનિ તમ બઈ ન, સજની ! દીપક લવન ન લાવે હો :
 ફૂલન સેજ સૂજ હોઈ લાગી, જગતિ રૈષ્ટિ બિહાવે હો—
 કસે કહું ? કણુ માનૈ મેરી ? કલાં ન ઓ પતિયાવે હો :
 પ્રીતમ પત્રગ કર મેરે, લહરિ લહરિ જિવ જાવે હો—

દાદુર મોર પપઈયા બોલૈ, મઈન સગદ સુણાવૈ હો
 ઉમટિ ધન ધન હલરિ આઈ, બીટૂ ચમક ડગાવૈ હો—
 હ ડોઈ જગમે ગમ સનેહી, જૈ હગિ સાન મિગાવૈ હો ?
 મીરા કે પ્રણ હરિ અવિનાશી નૈણા દેખ્યા ભાવૈ હો—

૪૨

સખિ ! મોરી નિંદ નસાની હો—સખિ૦
 પ્રિય કો પય નિહાગત, સગરી રૈણુ બિહાની હો—સખિ૦
 સખિયન મિલ કઠ સીખ દડ, મન એક ન માની હો
 બિન દેખ્યા કવ નાહિ પડત, જિય ઐસી દાની હો—સખિ૦
 અગઅગ, બ્યાકુલ ભઈ, મુખ "પિવ પિવ" બાની હો
 અતર વેદન બિગ્હ ફી, વેહ પીગ ન જાની હો—સખિ૦
 જ્યુ ચાતક ધન ફૂ રટૈ, મછબી જિમિ પાની હો
 મીરા બ્યાકુલ બિરહણી, સુધસુધ બિસગની હો—સખિ૦

૪૩

સાજન ! ધગ આઓની મીડાઓના —સાજન૦
 કદ ફી ઊભી મે પય નિહારૂ, ચારો આયા હોસી ભેના—
 આઓ નિસક, સક મત માનો આયા હી સુકખ રહેવા
 તન મન વાર કરૂ નૌજાવર, દીજ્યો સ્યામ મોય હેલા—સાજન૦
 આણુ બહુત, વિલમ મત ફીજ્યો, આયા હી ગગ ગદોના
 હુમ રે કારણુ સખ ગગ ત્યાગ્યા, કાજજ તિન તમેવા—સાજન૦
 હુમ દેખ્યા બિન કલ ન પડત હૈ, પ્રગ ધગ ગ્હી કપોવા
 મીરા દાસી જનમ જનમ ફી, દિન ફી ગુડી જોવા—સાજન૦

૪૪

સોવત હી પયકા મે મેં તો, પવક લગી, પન મે પિવ આયે
 મેં જૂ હી પ્રણુ આદર દેણુ, જાગ પડી પિવ દૂદ ન પાયે
 ઓર સખી પિવ સોઈ ગમાયે, મેં જૂ સખી પિવ જાગિ ગમાયે !
 મીરા કે પ્રણ જિશ્વર નાગ, સગ મુખ હોય સ્યામ ધગ આયે—

੪੫

ਦੇਰੀ ! ਮੈਂ ਤੇ ਦੁਹ-ਦਿਵਾਨੀ, ਮੇਰੇ ਦਰਦ ਨ ਆਉਂਦੇ ਫਾਇ—
ਧਾਇਓ ਭੀ ਗਨਿ ਧਾਇਓ ਆਉਂਦੇ, ਜੇ ਫਾਇ ਧਾਇਓ ਫਾਇ :
ਜੇਠਰਿ ਭੀ ਗਨਿ ਜੇਠਰੀ ਆਉਂਦੇ, ਭੀ ਗਿਨ ਜੇਠਰ ਜੇਠਰ—
ਸੁਲਿ ਉਪਰ ਸੇਝ ਦਮਾਰੀ, ਸੋਧਯੁ ਕਿਸ ਜਿਥ ਫਾਇ ? :
ਗਗਨਮੰਡਲ ਪਰ ਸੇਝ ਪਿਆ ਭੀ, ਕਿਸ ਜਿਥ ਮਿਲਯਾ ਫਾਇ ?—
ਦਰਦ ਭੀ ਭਾਰੀ ਯਨ-ਯਨ ਖੇਵੂ, ਜੇਠ ਮਿਲਿਆ ਨਹਿ ਫਾਇ :
ਮੀਰਾਂ ਭੀ ਖੇਵੂ ਪੀਰ ਮਿਟੇਗੀ, ਜੇਠ ਜੇਠ ਸਾਂਵਲਿਆ ਫਾਇ—

੪੬

ਫੇ ਗਏ ਭਯਾਮ ਫੁੱਲਾਂ ਦੇ ਖੰਡਾਂ !—
ਮਧੁਯਨ ਭਯ ਲਏ ਮਧੁਯਨਿਆ,
ਦਮ ਪਰ ਡਾਢੇ ਖੇਮ 'ਮੈਂ' ਖੰਡਾਂ—ਫੇ ਗਏ॥
ਮੀਰਾਂ 'ਤੇ ਖੇਵੂ ਗਿਰਦਰ ਨਾਗਰ,
ਅਯਾ ਤੇ ਨੇਫ ਪਧੋਂ ਕਛੁ ਮੰਡਾਂ—ਫੇ ਗਏ॥

੪੭

ਫੇ ਭੁ ਫੁਲ ! ਕਿਸ ਜਥੇ ਨੇਫ ਲਗਾਏ ?—
ਨੇਫ ਲਗਾਏ, ਮੇਰੇ ਮਨ ਉਰ ਲਿਖੇ, ਰਸਲਰੀ ਟੇਰ ਦੁਨਾਏ :
ਮੇਰੇ ਮਨ ਮੇਂ ਐਸੀ ਆਏ, ਮਰੂ ਜੁਠਰ-ਪਿਸ ਆਏ—
ਭਾਡਿ ਜਥੇ ਪਿਸਵਾਸ ਧਾਨ ਕਰਿ, ਨੇਫ ਭੀ ਨਾਏ ਖੇਵਾਏ—
ਮੀਰਾਂ 'ਤੇ ਖੇਵੂ ! ਕਯ ਰੇ ਮਿਲੇਯੇ ? , ਰਫੇ ਮਧੁਧਰੀ ਭਾਏ—

ઝળ-વૃંદાવન-વિહારીનાં પદો

૧

આલી ! મહાને લાગે શિદ્ધાવન નીચ—

ધર ધર લુલસી હાકુરપુળ, દગસન ગોપિદગ્ધ દે—

નિરમલ નીચ બહત જામના મે, ભોજન દૂધ દહી દે—

ગતન સિધાસણુ આપ બિરાજે, મુગ ધર્યો લુલસી દે—

કુજન કુજન ફિગત રાધિકા, સખદ સુષુત મુલી દે—

મીરા કે પ્રભુ ગિરધ નાગર, લજન બિના નર ફીક્ર—

૨

આવત કુજગલિયનમે ગિરધારી,

રાધે છૂપ ગઈ લાજ કી મારી—આવત

ઠસુબલ પાધ કેસરિયા વાધા, ઉપા ફૂલ હજારી

મોરમગટ પગ જન બિરાજે, કુડલ કી જામિ મારી—આવત

પેસની ચીર, પીતાબજ પટકુલ ઉપા અગિયા લારી

આવત દેખી કૃષ્ણ ઓગરિ, છૂપ ગઈ ગધે પ્યારી—આવત

મોતનમાલ બિગજત કે ઠે નયની લગકે મારી

મીરા કે પ્રભુ ગિરધ નાગર, ચગચકમલ બલિહારી—આવત

૩

આવના આવના આવના રે, સ્યામ ! મેરી ગલીમે આવના—

આવના તો, દૂર સે બનાવના રે—સ્યામ

તેરે રે ખાતર બામ બનાવ્યા, ફૂલ કેગ હાગ ગુઆવના રે—સ્યામ

તેરે રે ખાતર દર્દી જમાયા, પ્યાલા ભરી ભરી પીવના રે—શ્યામ
તેરે રે ખાતર લવિંગ સોપારી, પાન કી ખીડીના ચાવના રે—શ્યામ
મીંગ કે પ્રભુ ગિન્ધર નાગર, ચગણુકમન ચિત લાવના રે—શ્યામ

૪

કણુ દોષ નહી કુખજાને, બિગે અપના શ્યામ ખોટા—
આપ ન આવે, પતિયા ન ભેજે, કાગજ કા કાઈ તોટા ?—
નવનખ ધેનુ નન્દ ઘર દૂઝે, માખણ કા કાઈ તોટા ?—
આપ હી જાય દ્વાગિકા જાયે, લે સમુદ્ર કી ઓટા—
કુખજ દાસી કે સગવડ કી, વે ન દણ મ ટોટા—
મીંગ કે પ્રભુ ગિન્ધર નાગર, કુખજ બડી, હરિ છોટા !—

૫

કણુ બાથે ખાતી મિના પ્રભુ કણુ બાથ ખાતી ?
કાગદ લે લેધાણ આયો, કહા રચા સાથી ?
આવત જનન પાવ ધિસ્યા રે, અખિયા ભઈ રાતી—
કાગદ લે નાધા બાચણ બડી, ભગ આઈ છાતી
નૈયુ નિગર મે અબ મહે રે મગા બહિ જતી—
પાના જ્યૂ પીલી પડી રે, ધાન નહી ખાતી
હરિ બિન છવરો ચૂ જલે રે, જ્યૂ દીપક સગ બાતી—
મહાને ભરોસો નામ મ રે, કૂળ તીરોં હાથો
દાસી મીંગ લાલ ગિન્ધર, સાન્ડા રો સાથી—

૬

કાઈ શ્યામ મનોહર હ્યો રે
સિંગ ધરે મટુકિયા ડોલે—કોઈ
દધિ કે નાવ બિસગ ૧૬ જ્વાલન
‘ હરિ હ્યો ’ ‘ હરિ હ્યો ’ બોલે—કોઈ

કૃષ્ણ-૨૫ છકી હૈ જ્વાલીન
 આ હી ઝોર હી ખોલે—કોઈં
 મીરા કે પ્રભુ ગિન્ધર નાગર
 ચેરી ભઈ બિન મોલે—કોઈં

૭

ગિરધર ! દુનિયા દે હે ખોલ—
 ગિન્ધર ચ્હારે, મેં ગિન્ધર કી, કહો તો બજાજી ઢોલ—
 આપ તો બધ દાગિકા છાયે હમરૂ પડ ગયો ઝોલ—
 મીરા કે પ્રભુ ગિન્ધર નાગર, પિછલે જનમ કે કોલ—

૮

ગોપાલ પ્યાર, માગત માખન રેની—
 મેગ ગોપાલજી કુ, અ ગિયા બના દહં, માયે કલકા ટોપી—ગોપાલ
 મેગ ગોપાલજી કો બિહા કડુ ગી, ગોકુલ ગામ કી ગોપી—ગોપાલ
 મીરા કે પ્રભુ ગિન્ધર નાગર, ચરપુકમત મત લોપી—ગોપાલ

૯

ચલો મન, વા જમુના કા તોર—
 વા જમુના કા નિન્મન પાની, સીતલ હોત સરીર—
 બસી બજાવત ગાવત કાન્હા, સગ લિયા બલખીર—
 મોગ મુકુટ પીતાબર સોહૈ, કુડલ ઝલકત હીર—
 મીરા કે પ્રભુ ગિન્ધર નાગર, ચગલુક વલ પગ સીર—

૧૦

જોસીકાને લાખ બધાઈ રે અમ ઘર આયે સ્યામ—
 આજ આનદ ઉમ જિ ભયો હૈ છવ લહે સુખધામ—જોસીકાને
 પાચ સખી મિલિ પીવ પગસિ, કે આનદ કામ-કામ—જોસીકાને

બિસર ગઈ દુખ નિરખ પિવા ફૂં, સુદલ મનોરથ કામ—જોસીડાને
મીરા કે સુખસાગર સ્વામી, લાવન ગવન કિયો ગામ—જોસીડાને

૧૧

તોસો લાગ્યો નેહ રે, પ્યારે નંદકુમાર—
સુરલી તેરી મન હર્યો, બિસર્યો ઘર-વ્યવહાર—તોસો
જાપતેં શ્રવન નિ ધુનિ પરી, ઘર અંગણા ન સુહાય :
પારધિ જ્યૂં ચૂકે નહીં, મિત્રી વેધિ 'છઈ' આપ—તોસો
પાની પીર ન જાનઈ, જ્યો મીન તડક મગિ જાવ :
રસિક મધુષ કે મગમ દો, નહીં સમુજત કમલ સુભાય—તોસો
દીપક દો જો દયા નહી, ઉડિ-ઉડિ મરત પતંગ :
મીરા પ્રભુ ગિરધર મિલે, જૈસે પાણી મિલિ ગયો ગંગ—તોસો

૧૨

નંદનંદન બિલમાઈ, બદગ ને ઘેરી માઈ—
ઈત ધન ગગ્ગે, ઉત ધન ગગ્ગે, ચમકત વિજ્યુ મવાઈ—
ઉમડધુમડ ચહ દિસ સે આયા, પવન ચલે પુગવાઈ—
દાદર મોગ પપીહા જોલે, ક્રેચલ મગદ મુણાઈ—
મીરા કે પ્રભુ ગિરધર નાગર, ચગ્ગુક વલ ચિન લાઈ—

૧૩

પાયો છુ મે તો, રામ ગતન ધન પાયો—પાયો છુ
વસ્તુ અમોલક હી મહારે સતચરુ, કિરપા કર અપનાયો—
જનમ જનમ કી પૂછ પાઈ, જગ મેં સલી જોવાયો :
ખરચો ન ખૂટે, વા દો ચોર ન છૂટે, દિન દિન બદલ સનાયો—
સત કી નાવ ખેવટિયા સતચરુ, લાસાગર તગ આયો :
મીરા કે પ્રભુ ગિરધર નાગર, હરખ હરખ જસ ગાયો—

•••

૨૪

બસો મેરે નૈનન મે નદવાન—બસો
 મોહની ચૂત, સાવની ચૂન નણા બને વિતાલ—બસો
 અધઃ સુધાન્ત મુલી નાનત, હો વેજલીમાલ—બસો
 દુઃખગિમ કટિતટ સોલિન નૂપુર સખદ ગલાલ—બસો
 મીંગ પ્રભુ સતન મુખદાર્ધ, ભગત-વદલ ગોપાલ—બસો

૨૫

માઈ ની મે તો લિયો ગોવિંદો મોલ—માઈ રીં
 મોઈ કહે ધને, મોઈ કહે છૂપ કે લિયો ની બજનતા દોલ—
 દોઈ કહે મુઠવો, મોઈ કહે સુહવો, લિયો ની તાજૂ તોલ—
 અઈ કહે કાળો, કોઈ કહે ગોરો લિયો ની અમોલ—મોલ—
 દોઈ કહે ધનમે, દોઈ કહે બનમે, નાધા કે સગ મિલોલ—
 મીંગ કે પ્રભુ ગિન્ધઝ નાગઝ, આવન પ્રેમ કે મોલ—

૨૬

મ્હારા ઓલગિયા ધર આયા છ
 તન કી તાપ મિટી, સુખ પાયા, દિલ મિય મગલ આયા છ—
 ધન બી ધુનિ સુનિ મોગ મગન લયા ય મેરે આયુદ્ધ લાયા છ
 મગન ભઈ મિન પ્રભુ અપણા સ, ભવ કા દગ્દ મિટાયા છ—
 ચદ દ નિન્ખી કમોદણી ફૂલે, લખ લયા મેની કાયા છ
 રગ રગ સીતલ ભઈ મેની સની હાંતિ મેરે મદલ સિધાયા છ—
 સગ ભક્તન કા કાગળે કીન્દા, સોઈ પ્રભુ મે પાયા છ
 મીરા વિગહણિ સીતલ હોઈ, દુખ-દદ દૂર નસાયા છ—

૨૭

મે ગિન્ધઝ કે ધર બાજી—મૈં
 ગિન્ધઝ મ્હારો તાવો પ્રીતમ દેખત રૂપ લુલાઈ—મૈં

देखु पडे तण्णी छि जखि, सोर लये छि आखि :
 देखु दिना वा के संग जेवूं, न्यूंत्यं ताछि रिआछि—मैं०
 जे पछिरावै सोछि पछिरूं, जे दे सोछि भाजि :
 मेरी छेयु की प्रीत पुराणी, छेयु गिन पल न रदाछि—मैं०
 जहां जेदावे तित छी जैहूं, जेयै तो गिक जखि :
 भीरां के प्रभु गिरधर नागर, गार गार गलि जखि—मैं०

१८

मेर तो गिरधर गोपाल, दूसरो न छैछि—
 न के सिर मोरमुगट, मेरा पनि मोछि :
 तात भात आन जधु, अपनो न छैछि—मेरे तो०
 छाडि छै कुल की कानि, कछा करि छे छैछि ? :
 सतन दिग जैकि जैकि, लोकलान्ज जोछि—मेरे तो०
 युनरी के किये टूके, जोढ लीन्ही लोछि :
 मोती भूधे छिता, जनमाया जोछि—मेरे तो०
 अंसवन जल सीय सीय, प्रेमजेल जोछि ।
 अग तो जेल देव गठ, आयुं दइल छैछि—मेरे तो०
 दूध की मयनिया, जडे प्रेम से गिलोछि :
 भाजन जग काढि लियो, छाछ पिये छैछि ?—मेरे तो०
 लगन देजि गल हूछि, जगत देजि रोछि :
 फसी भीग लाल गिन्धर, तावे अग मोली ।—मेरे तो०

१९

मेरा मन नाम छि नाम नटे रे—
 गमनाम जप लीजे आखी, छिटिक पाप कटे रे—मेरा मन०
 जलम जलम के अन छु पुगने, नाम छि लेन कटे रे—मेरा मन०

કનક કરોરો અમનીત ભગિયો, પીવત કૌન નટે રે ?—મેરો મન
મીરા કે પ્રભુ હરિ અવિનાશી, તન મન તાહિ પટે રે—મેરો મન

૨૦

યા જિન્ન મૈ કધુ દેખ્યો રી ટોના—

લે મટમી મિત ચની શુન્નિયા, આજે મિલે બાબા નદણ કે હોના—

દધિ દે નામ બિત્ત ગયો પ્યારી, 'લે લેનુ ગી, મહિ સ્વામ સલોના'—

બિદ્રામન કી કુલગનીન ને, આખ લગાય ગયો મનમોહના—

મીરા કે પ્રભુ મિત્ત નાગ, સુદ્ધ સ્વામ સુવર રસ લોના—

૨૧

રમધિયા બિન ગે જીવડો કુખ પાવ—

કરો કુલુ ધીર બધાવૈ ?—રમધિયા બિન

યા સ તાર કુલુધ ગે ભોગે, સાધ-સગન નહો ભાવૈ

રામનામ મી નિંદા હાલે મમ હી કમ કમાવૈ—રમધિયા બિન

સાધ-સગત મે કમ ન જાવૈ, મુખ વનમ મમાવૈ

મીરા પ્રભુ મિત્ત નાગ, તાહિ કે મગ મે ભીલૈ—રમધિયા બિન

૨૨

ગમનામ મન પીલૈ, મનુઆ ! ગમનામ રસ પીલૈ—

નગ કુમગ, સનસગ બહ નિત દગિય-યા સુનિ લીલૈ—

કામ કોધ મદ લોભ નોહ કૂ, બહા ચિત્ત સે દીલૈ—

મીરા કે પ્રભુ મિત્ત નાગ, તાહિ કે મગ મે ભીલૈ—

૨૩

શ્રી નિધન આજે નાનૂગી—

નાય નાય પિવ ન્તિક ગિઆલી, એમી વત કુ બાનૂગી—

પ્રેમ પ્રીતિ મ બાધિ ધૂધૂ, કુનત મો કહની કાણૂગી—

લોક-લાલ કુન મો મગજદા, યામે એક ન નાનૂગી—

પિવ કે પલગા બ પોહૂગી, મીરા હરિ-ગ ગયૂગી—

૨૪

સખિ ! ગહારો કાનૂડો કલેજે ફા ઘ્રાર છે—
 મોરમુગટ પીતાબર સોઢે, કુંડલ ફા અકઝોર છે—સખિ૦
 પિંદ્રાબન ફા કુંજગલિન મેં, નાયત નંદકિશોર છે—સખિ૦
 મીરા કે પ્રભુ ગિરધગ નાગર, ચરણકંવલ ચિત્ત ચોર છે—સખિ૦

૨૫

સખિરી, સાજ વૈરણુ લઈ—સખિરી૦
 શ્રી લાલ ગોપાલ કે સગ, કાઢે નાહિં ગઈ ?—સખિરી૦
 કઠિન ફૂર અફૂર આયો, સાજ રથ કહું નઈઃ
 રથ ચઢાય ગોપાલ લે ગયો, હાથ મીજત ગહી—સખિરી૦
 કઠિન છાતિ સ્નામ બિછડન, બિરહતે તન તઈ.
 દાસી મીરા લાલ ગિરધગ, બિખર કયું ના ગઈ ?—સખિરી૦

૨૬

સહેલિયા ! સાજન ધગ આયા હો
 બહોત દિના ફા બેવતી વિરહણી, પિવ પાયા હો—
 ગતન કરૂં નેવછાવરી, લે આગતી સાગૂ હો .
 પિવ કા દિયા સનેસડા, તાહિ બહોત નિવાખૂં હો—
 ખાય સખી ઈકઠી લઈ, મિલિ મગલ માવે હો .
 પિયા કા ગલી વધાવણા, આણુ દ અગ ન માવે હો—
 હરિ સાગર સૂં નહેરો, નેણા બધ્યા સનેહ હોઃ
 મીરા સખી કે આગણૈ, દૂધા વુડા મેહ હો—

૨૭

હરિ ! તુમ કાચ હું પ્રીત લગાઈ ?—હરિ
 પ્રીત લગાઈ પરમ દુઃખ દીયો, કૈસી લાગ ન આઈ ?—હરિ
 ગોકુલ છાડિ, મથુરા કે ભલું, વા મેં દેણુ બાઈ ?—હરિ
 મીરાં કે પ્રભુ ગિરધર નાગર, તુમ હું નન્દ-કુલાર્થ ?—હરિ

૨૮

હો કાન્હો ! કિન ગૂંથી જુલ્હા કારિયાં ?—હો કાન્હો
 સુધર કલા-પ્રવીન હાથ સો, જસુમતીજૂ ને સંવારિયાં—
 જો તુમ આગ્રો મેરી બાબારિયા, જરિ રાખું ચંદન-કિવારિયા—
 મીરાં કે, પ્રભુ ગિરધર નાગર, ઈન જુલ્હા પર વારિયાં ?—

૪

પ્રાર્થના-વિનતિનાં પદો

૧

ઐસા પ્રભુ જાન ન દીજૈ હો—
તન મન ધન કરિ વારણે, હિરદે ધર લીજૈ હો—
આવ સખી, મુખ દેખિયે, નૈણા રસ પીજૈ હો :
સ્થામ સલોનો સાવરો, મુખ દેખત જીજૈ હો—
જિણુ જિણુ વિધ રીઝે હરિ, સોઈ વિધ ફીજૈ હો :
મીરા દે પ્રભુ ગિરધર નાગર, બડ-ભાગણુ રીઝે હો—

૨

તુમ સુણો દયાલ ! ગહારી અગ્ન—
જલસાગર મેં બહી જાત ફ, કાબે તો થારી મરજ—
ઋણુ સંસાર સગો નહિં ઝાઈ, સાચા સગા રધુમરજ—
માંતપિતા ઔ કુટુંબકબીલો, સમ મતલમ કે ગગજ—
મીરાં કી પ્રણુ ! અગ્ન સુણુ લો, ચરણુ લગાવો : યાગી મરજ !—

૩

થેં તો પલક ઉગાડો, દીનાનાથ !

ગૈ હાજિગ-નાજિર કદ કી ખડી—
સાજનિયા દુશમન હોય બેડયા, સખને લગૂં કડી :
તુમ બિન સાજન ઝાઈ નહિં હૈ, ડિગી નાવ સમદ અડી—

દિન નહિં ચેન, દેણ નહિં નિદ્રા, 'સખૂ' ખડી ખડી :
બાણ બિગ્ડ કા સત્યા દિયે મેં, જૂલું ન એક ધડી—
પથ્થર હી તો અદિસા તારી, બન કે બીચ પડી :
કહા બોજ મીના મેં કહિયે, સો પગ એક ધડી—

૪

નનન લગ ત્યાહાસો નાયણ, ૧ તો થારે ચરણ રી દાસી—
મેં અબલા છુન સગલા સ્વામી, નડોં મિલણા દો ટાલો રે :
ફૂંક ફૂંક પગ ધરું ચરણી પગ, મતિ સગાઓ દોઈ કાસો રે :
આપ તો જાય દાગિકા છામે, હમણ દે ટાલો રે :
બ સપને દો બાલસનેડી, પ્રીતિ વચન પ્રતિપાસો રે—
આર મહિના આયો મિયાસો, આર મહિના ઉનિયાસો રે :
દૂધા કાંઠે મોહિ દગસણ દીન્યો, અમજતુ આયો બગસાસો રે—
સમ જગ ગદારી નિન્દા કરતું, કોન્દો મુખડો કાસો રે :
સન્ધુ છુમ્હારી સર્ધ તાપના, છુમ બી દિયો શું ટાલો રે :—
ગદાગે ધગ મેં બયો અધેરો, આણુ કરો ઉનિયાસો રે :
મીંગા કે પ્રજા પ્રિયગ નાગર, વિગ્ડ-અગન મત જાસો રે—

૫

નોંદણી નહોં આવે સારી મત -

કિત્તવિધ દોઈ પગલાત—નોંદણી

ચમકે હી, સુપને સુધ જૂલી, ચક્રકલા ન સોદાલ .

તલક તલક નિય જાય હમારો, કળ રે મિલે દીનાન ૨—નોંદણી

લઈ ૧ દિગની, તન-સુધ જૂલી, દોઈ ન જાની મહારી જાન :

મીના કહે બીલી સોઈ જાને, મગણુ છપન ઉન દાય—નોંદણી

૬

પિયા જી ! મહારે નૈણું આગે રહજ્યો જી—
 નૈણું આગે રહજ્યો જી, મહાને ભૂલ મત જાજ્યો જી—
 ભવ સાગર મેં બહી જાત હું, બેગે મહારી કૃપ લીજ્યો જી—
 મીરાં કે પ્રભુ ગિરધર નાગર, મિલ વિષ્ણુડન મત કીજ્યો જી—

૭

લજ લે રે મન જોપાલ-ગુના—

અધમ તરે અધિકાર લજન સૂં, જોઈ આગે હરિ-સગના :
 અ-ખિસખાસ, તો સાખિ બતાજિ: અન્નમીલ, ગણિકા, સદના—લજ૦
 જો કૃપાલ તન મન ધન દીન્હો, નૈન નાસિકા મુખ રસના :
 જા કો રચત માસ દસ લાગે, તાહિ ન સુમિરો એક છિના—લજ૦
 બાલાપન સખ ખેલ ગમાયો, તરુણુ લયો જગ્ગ રૂપ ધનાં :
 વૃદ્ધ લયો જગ્ગ આલસ હિપજ્યો, માયા મોહ લયો મગના—લજ૦
 ગજ અરુ ગીધ હુ તરે લજન સૂં, કાહિ તયોં નહિ લજન વિના :
 ધના લગન પીપા મુનિ સગરી, મીરા કી હુ કરો ગણુના—લજ૦

૮

ભાજેં મહારો દાવણુ મીર, સાવણિયો લૂમ રહિયો કે—
 આપ તો જાવ વિદેસા છાગે, જિવડો ધગત ન ધીર—
 લિખ લિખ પતિયા સદેસા ભેજૂં, કળ ધન આવે મહારો પીવ? :
 મીરા કે પ્રભુ ગિરધર નાગર, દરસ દીયો ને બવ-વીર ।—

૯

મહારે ધર હો તા જાજ્યો રાજ—
 અખ કે જિને ટાળા કે જાઓ, સિરપર રાખૂં ગિગજ—
 મહેં તો જનમ જનમ કી દાસી, થે મહાકા સિરતાજ :
 પાવણુડા મહાકે લલા લી પધાર્યા, સખલી સુધારણુ કાજ—

ગહે તો છુરી છા, થાંકે લલી છે ઢણેરી, તુમ હો એક ગસગજ
થાને હમ સમ હી દી ચિંતા, સખ દે હો ગરીમ નિવાજ—
સમ દે મુગટ-સિરોમણિ સિરપગ, માનો પુન્ય કી પાજ
મીંગ કે પ્રભુ મિરધર નામગ, બાહ ગહે કી લાજ

૧૦

ગદારી સુધ, જ્યુ જાણો ત્યુ લીજો—
પલપલ જીભી પથ નિહારૂ, દગસણ મહાને દીજો—
મેં તો હ બહુ ઓશુનવાની, ઓશુન સખ હર લીજો—
મેં તો દાંસી થારે ચગલુક વય કી, મિલ બિછડન મત કીજો—
મીરા દે પ્રભુ ગિગધગ નાગર, હગિ ચરણા ચિત દીજો—

૧૧

મીરા લાગો રગ હરિ—

ઓગ ન રગ અટક પરી—મીરાં
ચૂડે મહારે તિલક અરુ માલા, સીન વગત સિધુમારો
ઓગ સિંગાર મહારે દાય ન આવે, યો ગુરુમાન અમારો—મીરાં
ઢાઈ નિંદો ઝાઈ બિંદો મહે તો, શુણુ ગોવિંદ કા ગાર્યા
જિણુ માગગ મહોગ સાધ પધારે, હિણુ મારગ મહે જાસ્થા—મીરાં
ચોરી ન કરચ્યા, જીવ ન સતાસ્થા, કાઈ કગસે મહારો ઝાઈ ?
ગજ સે ઉતર કર ખગ નહિ ચઢસ્થા, યા તો બાત ન હોઈ—મીરાં
મીંગ લાગો રગ હરિ—

૧૨

મેં તો તેરી સગણુ પરી રે, રામા ! જ્યુ જાણે ત્યુ તાર—
અડસકં તી ચ જમ જમ આયો મન નહિ માની હાગ—
યા જગ મેં ઢાઈ નહિ અપના, સુષ્ટિયો શ્રવણુ, મુગર ।—
મીરા દાંસી રાગ લરોસે, જમ કા ફલ નિવાર—

૧૩

મ તો સાવરે કે રગ ગચ્છી
સાજિ સિંગા બાધિ પગ ધુધરૂ, લોક નાજ તજિ નાચી—મૈ તો
ગઈ કુમત, લઈ સાધુ કી સગત, ભગતરૂપ લઈ સાચી,
ગાય ગાય હરિ કે શુન નિસદ્દિન, કાલ વ્યાલ સૂ બાચી—મૈ તો
ઉન બિન સખ જગ ખારો લાગત, ઓગ બાત સગ કાચી
મીગ શ્રી ગિરિધનલાલ સૂ, ભગતિ ગસીની જાચી—મૈ તો

૧૪

યા મોહન > મૈ રૂપ લુલાની—
સુદર વદન કમલદલલોચન બાહ્યા ચિતવન મદ મુસકાની—યા
જમુના કે નીર તીરે ઘેન ચગવૈ, બસી મે ગાવૈ મીઠી બાની—યા
તન મન ધન ગિન્ધા પર વારૂ, ચગણુક વલ મીગ લપટાની—યા

૧૫

સાજન ! સુધ જ્યુ જણો ત્યુ લીજૈ હો—
તમ બિન મોરે ઓગ ન અઈ ક્રિપા ગવ રી કીજૈ હો—
દિન નહો જુખ, રૈણુ નહો નિંદગ, યુ તન પલપલ છીજૈ હો—
મીરા કે પ્રણુ ગિન્ધા નાગ, મિલ બિહુડન મન કીજૈ હો—

૧૬

સાવગ ! મહારી પ્રીત નિલાજ્યો છ—
થે હો મહાગ શુણુ ન સાગ ઓગણુ મહાગ મતિ લાજ્યો છ
લોક ન ધીજૈ, મહારો મનન પતીજૈ, મુખડા ગ સખદ સુણાજ્યો છ—
મૈ તો દાસી જનમ જનમ કી, મહારે આગણુ રમતા આજ્યો છ
મીગ કે પ્રણુ ગિરિધા નાગ, બેડો પાર લગાજ્યો છ—

૧૭

સ્વામી ! મોરી બાહલી જ મહો—

યા લવસાગર મઝધાર મેં, યે હી નિલાવણુ હો—

૧ મહા મે ઓગણુ બહોત હૈ પ્રભુજી !, યે હી સહો-તો સહો—

મીરા કે પ્રભુ હરિ અવિનાસી, લાજ મિત્ત કી બહો—

૧૮

હરિ ! તુમ હરે જન કી હીર—

દ્રોપદી કી લાજ રાખી, તુસ્ત બદાયો ગીર—

લગત કાગણુ રૂપ નરહરિ, ધર્યો આપ સરીર—

હિચ્છાકર મારી લીન્હો, ધર્યો નારિં ન ધીર—

બૂકતો ગજરાજ રાખ્યો, કિયો બાહર નીર—

દાસી મીરા લાલ ગિરધર, ચરણ કવન પર સીર—

૫

દાસ્યનાં પદો

૧

આલી ! સાંવરે છી દષ્ટિ, માનો પ્રેમ છી કટારી હે—
 લાગત બેહાલ લઈ, તન છી સુધ છુધ ગર્ભ :
 તનમન સખ વ્યાખ્યો પ્રેમ, માનો પ્રેમ છી મતવારી હે—
 સખિયા મિલ દોષ ચારી, બાવરી-સી લઈ ન્યારી :
 હોં તો વાંક નીકિ જનોં, કુંજ ઝે વિહારી હે—
 ચંદ ઝે ચંદ્રેર ચાહે, દીપક પનંગ દાહે :
 જલ વિના મીન જૈસે, તૈસે પ્રીત પ્યારી હે—
 ખિનતિ કરું હે સ્થામ, લાગૂ મહં તુમહારે પાવ :
 મીરા-પ્રભુ જૈસી જનો, દાસી તુમહારી હે—

૨

કરુણા સુણે સ્થામ મેરી મેરી,
 મૈ તો હોષ રહી તેરી મેરી—
 દરસણુ કારણુ ભઈ બહાવરી, ખિરહ-ખિયા તન ઘેરી :
 તેરે કારણુ બેગણુ હું, દુગી નમ બિચ ફેરી :
 કુંજ-ખન હેરી-હેરી—કરુણા ૦
 અંગ લખૂત, ગલે મૃગછાલા, મો તન લસમ કરુ રી :
 અબજૂ ન મિલે રામ અવિનાશી, ખન-ખન બિચ ફિરૂરી :
 રાહ નિન ટેરી-ટેરી—કરુણા ૦

જન મીંગ ફૂં ગિન્ધર મિલિયા, દુખ નેટપુ સુખ ફેરી :

રમ-રમ શાતા લઈ ઉં મે, મિટાઈ દે-દેરી :

ગદુ ચણુ નિન ચેરી—કરુણા૦

૩

ડાઁ ગયો મનનોદન કાસી—

આખા ફી કાળી કોથલ ઇક બોલે, મેરે મગણુ અરુ નાગ ફેરી દાસી—

વિગ્ધ ફી મારી મે બન બન ડોડ, પ્રાણુ તજૂ, કરવત વ્યૂં કાસી—

મીંગ કે પ્રણુ ગિન્ધર નાગર, હુમ મેરે કાકુર મે તેરી દાસી—

૪

નહિં એસો જનમ બારે બાર—

કા જનુ કહુ પુન્ય પ્રગટે, માનસા અવતાર .

બદન છિન છિન, ધન્ય પવ પલ, જાત ન લાગે બાગ—નહિં એસો૦

મિગ્ધ કે બચૂં પાત દૂટે, લગે નહિં પુનિ ડાર .

ભવસાગર અતિ જોગ કહિયે, અનત જિડી ધાગ—નહિં એસો૦

રામ નામ દા બાધ બેડા, હિતગ પગલે પાર

શાન-ચે સગ મડા ચોહટે, સુગત પાસા સાર—નહિં એસો૦

સાધુ સત મહત આની, કરત ચલત પુકાર

દાસી મીંગ લાલ ગિન્ધર, જીવણા દિન વ્યાગ—નહિં એસો૦

૫

લજ મન, ચરણ-કવલ અગિનાસી—

જેતા ઈંદીસે ધણુ મન બિચ, તેના ઈં સચ હક બાસી .

કહા લયો તીરથ મત કી-હે ? કહા વિચે કરવન કાસી ?—લજમન૦

धनु देही का गरव न करना, भाटी में मिल जलसी :

या संसार यहर की पाछ, सांज पक्यां डंड जलसी—लज मन०

कहा लयो है लगवा पड़यो ? धर तज लये संन्यासी :

जोगी होय जुगन नहिं, जलसी, उलट जनम द्विरे आसी—लज मन०

अरज करै, अणला कर जेडै, स्वाम तुम्हारी दासी :

भीरां डे प्रभु गिरधर नागर, काटो जम की दासी—लज मन०

भारा डे प्रभु साथी दासी जनाओ :

भूठे धंधों से मेरा इंद्र छुड़ाओ—

छूटे ही लेत विवेक का डेरा, छुधिणव जदपि करूं जहुतेरा—

हाथ ! हाथ ! नहिं कछु अस मेरा, भरत हूं विवश प्रभु ! धाओ सवेरा—

धर्म-उपदेश नितप्रति सुनती हूं, मन-कुत्थाल से ली उरती हूं—

सदा साधु-सेवा करती हूं, सुमिरण ध्यान में रित धरती हूं—

सक्ति मारग दासी डे दिग्विजयो, भीग डे प्रभु साथी दासी जनावो—

मोहि लागी लटक गुरु-चरणन की—

अरण्य जिन कछुवे नहिं लावै, जग भाषा मम सपनन की—

लवसागर सम सूक गयो है, दिकर नही मोहि तरनन की—

भीना डे प्रभु गिरधर नागर, आस वही गुरु-संगनन की—

श्याम ! गहाने याकर राधो छ, गिरधारीलाल ! याकर राधो छ—

याकर रदस्यूं माग लगास्यूं, निन डंड दसस्यूं पारस्यूं :

प्रिंदानन की कुंज गलिन मे, यारी लीला जास्यूं—

याकरी में दरसस्यूं पाछ, सुमिरण पाछ जरस्यूं :

लाव लगति जगिरी पाछ, तीन पाता सगसी—

મોર મુગટ પીતાબર સોહે, ગલ વૈજંતી માલા :
 શિંદ્રાબન મેં ધેનુ ચગવે, મોહન મુલીવાલા—
 હરે હરે નિત બાગ લગાઈ, બિચ બિચ ગણુ ક્યારી :
 સાવરિયા કે દરસણુ પાઈ, પહર કુસુમ્મી સારી—
 જોગી આપા જોગ કુણુ કું, તપ કુણે સંન્યાસી :
 હરિ-લજન કું સાધુ આપા, મિદ્રાબન કે બાસી—
 મીરા કે પ્રભુ ગહિર ગંભીર, સદા ગહો જી ધીર :
 આધી રાત પ્રભુ દગસણુ દી-હે, પ્રેમ નદી કે તીર—
 ગહાને ચાકર ગણોજી—

૧૦

હરિ બિન કુણુ ગતિ મેરી ?—
 તુમ મેરે પ્રતિપાલ ઠહિયે, મેં ગવ રી એરી—
 આદિ અંત નિજ નાવ તેરો, હીયા મેં ફેરી :
 જોગેર પુકાર કહું, પ્રભુ આરતિ હે તેરી—
 યો સંસાર બિકાર-સાગર બિચ મેં ઘેરી :
 નાવ ફાટી, પ્રભુ ! પાળ બાધો, બૂઝત હે એરી—
 ગિરહણી પિવ ફી બાટ જોરે, ગખ લ્યો નેરી .
 દાસી મીરા ગમ ગટત, મેં સગણુ હું તેરી—

૬

હોરીનાં પદો

૧.

ફિણ મમ ખેનુ હોરી ?

પિયા તનિ ગયે હે અકેની—ફિણુ

માણિક મોતી હમ સમ છોડે, ગલે મેં પહની સેલી

મુઝે દુઃ કયુ હેની ?—ફિણુ

અબ તુમ પ્રોત ઓઃ સ. જોડી, હમ સે કયુ કરી પહેની ?

બહુ દિન ખોતે અજફ ન આયે, લમ ગહી તાલાવેલી

ફિણુ બિનાયે હેની ?—ફિણુ

- શ્યામ બિન છવડો મુઝાવે, જૈસે જલ બિન વેની .

મીંગ કે પ્રણુ દરસણુ દીબ્યો, જનમ જનમ કી ચેલી

દાસ બિન ખડી દુહધી !—ફિણુ

૨

જૂલન રાધે સમ, ગિન્ધર, જૂલત રાધે સમ—

અમીત ગુલાલ કી ધૂમ મયાર્થ, ભગ પિયકારી ગમ—ગિન્ધર

લાલ લઈ જમુના વૃદાવન, દેસર ચુવત અનગ—ગિન્ધર

નાચત તાલ આધારે સુરવર, ધિમિ ધિમિ બાજે મૃગ—ગિન્ધર

મીંગ કે પ્રણુ ગિન્ધર નામગ, હરિચરણન રુઝ સમ—ગિન્ધર

૩

ફાણન કે દિન ચાગ, હોલી ખેલ મના રે—

મિન કમ્તાવ પખાવજ ખાજે, અણુહદ કી અણુકાર રે :

મિનિ સૂર રાગ છતીસ ગાવે, રોમ-રોમ ગણુકાર રે—હોલી૦

સીલ સતોષ કી કેસર ઘોળી, પ્રેમ પ્રીત પિચકાર રે :

હિત ગુનાવ, લાલ ભયો અખગ, ખરસન રંગ અપાર રે—હોલી૦

ધટ કે ધટ મન ખોલ દિમે હૈ, લોકલાજ સખ કાર રે ॥

મીરા કે પ્રભુ ગિરધર નામર, ચણુ કંવલ બલિહાર રે—હોલી૦

૪

રંગ ભરી, રાગ ભરી, ગય-સૂં ભરી રી :

હોલી ખેચ્યા સ્વામ સગ, રંગ-સૂં ભરી રી—રંગ૦

જિહ્વ રુલાલ લાલ, બાદલ કો રંગ લાલ :

પીચ કા હિજવા રંગ, દુરંગ કી અરી રી—રંગ૦

ચુવા ચંદન અગમખ ઓગ, કેમક કી ગાગર ભરી રી :

મીંગ દાસી જનમ જનમ કી, લીના ચેરી કો ચરણ ધરી રી—રંગ૦

૫

હોરી ખેન દે ગિરવારી :

મુન્હી ચંગ ખજત કદ ન્યાયો, સંગ જીવતી વજનારી—

ચંદન કેસર છિરકત મોહન, અપને હાથ ખિહારી ॥

ભરિ ભગિ મુક ગુનાલ લાલ ચહુ, દેત સખન પૈ કારો—

દૈલ ખીલે નવવ કાન્હ સગ, સ્વામ ! પ્રાણુ-પિયારી :

ગાવન ચાગ ધમાગ રાગ તહ, દૈ દૈ કર-કર તારી—

ફાગ ભૂં ખેલન ગસિક સાવરો, બાદયો ગસ પ્રગ ભારી :

મીંગ કે પ્રભુ ગિરધર મિલિના, મોહનવાલ ખિહારી—

૬

હોરી પિયા ખિન મોહિ ન લાવે :

ઘર આગણુ ન સુઠાવે—હોરી૦

દીપક જોય કહા કરૂં સજની ! પિય પરદેસ ગુલાવે .

સૂતી સેજ જહઝ જ્યૂં લાગે, સિસક સિસક જિય જાવે .

નૈણુ નીદગ નહીં આવે—હોરી૦

હખ હા હાડી મૈં મગ જોજી, નિસદિન ખિગડ સલાવે

કહા કહું ? કણુ કહત ન આવે, હિવડો અતિ અકુલાવે .

હરિ કળ દગસ દિખાવે ?—હોરી૦

ઐસો હૈં જાઈ પરખ સનેહી, ઘુગ્ત સનેહો લ્યાવે ?

વા ગિગિયા કહ હોસી, મોકૂં હસ કરિ નિકટ લુલાવે :

હરિ હસ કંઠ લગાવે :

મીંગ મિલિ હોરી ગાવે ?—હોરી૦

સાવન-મહારનાં પદો

૧

બદલા રે ! તૂ જલ ભરી લે આવી—
છોટી છુદન બગસન લાગી, કોયલ સજદ સુનાવે
ગાળે બાજે, પનન મધુગિયા, અબગ બદલા જાવે—બદલા રે
સેજ સવારી વિવા ધગ આગે, દિલગિલ મગલ ગાયો.
મીંગડે પ્રભુ હરિ અવિનાશી, લાગ્ય બલો જન પાયો—બદલા રે

૨

બન્સે બદગિયા સાવન કી, સાવન કી મન લાવન કી—
ઝૂક આઈ રે બદગિયા સાવન કી—
સાવન મેં ઉમઝો મેરા મનના, લનક સુની હરિ આવન કી—
ઉમક ધુમક ચા દિસ સે આયો, દામન દમકે જ લાવન કી—
નન્દી નન્દી ખૂદન મેઢા બન્સે, સીતલ ખરન સોહાવન કી—
મીરા કે પ્રભુ ગિરધર નામ, આનદ મગલ ગાવન કી—

૩

બાદલ દેખ કરી હો, શ્યામ !

૩ બાદલ દેખ કરી—

કાળા-પીળા ઘટા લીમડી, બગસો એક ઘરી—
જિત જીતિ તિત પાણી પાણી, દુઈ સજ લોમ ઘરી—
ભકા પિય પગદેસ બસત હે, લીજૂ બહાર ખરી—
મીંગડે પ્રભુ હરિ અવિનાશી, કીજો પ્રીત ખરી—

૪

બોલે ઝીણા મોર, રાધે । તારા કુંગરિયા પર,

બોલે ઝીણા મોર—

મોર હિ બોલે, પપૈયા હિ બોલે, કોયલ કરત કલશોર—રાધે ०
કાલી બદરિયા મેં બિજલી ચમકે, મેઘ હુવા ધનધોર—રાધે ०
અરમર અરમર મેહા બરસે, લાંબે મેરી સાલૂ કી ઢાર—રાધે ०
મીરાં કે પ્રભુ ગિરધર નામર, પ્રભુ મેરે ચિત ઠે ચોર—રાધે ०

૫

સાવન દે ગ્હી જોરા રે,

ધર આયો જી શ્યામ મોગ રે—

ઉમડ ધુમડ ચહ્ન દિસ સેં આયો, ગરજત હે ધનવોગ રે—
દાદૂ મોર પપીહા બોલે, ઢાયલ કર ગ્હી રોહોગ રે—
મીગ કે પ્રભુ ગિરધર આયે, જ્યો વારૂ મો હી યોગ રે ।—

૬

સુની હો મં હગિ-આવન કી અવાજ—

મહલ ચઢ-ચઢ જોજી મેરી સજની, કબ આવે મહારાજ ?—સુની ०

દાદૂ મોર પપીહા બોલે, ઢાયલ મધુરે સાજ :

* ઉમંગ્યો ઈદ્ર, ચહ્ન દિસિ બગસૌ, દામિન છોડી લાજ—સુની ०

ધરતી રૂપ નવા નવા ધરિયા, પિયા મિલાયુ કે કાજ :

મીગ કે ચિત ધીર ન માને, બેગે મિલો સિગતાજ—સુની ०

* પાકાન્તર ' બરસે બદરવા મેઘા બોલે '

૮

સંત-મતનાં પદો

૧

ચલો અગમ કે દેસ, કાવ દેખત કરે :

વહા લગ પ્રેમ કા હૈન, હંચ ઠેવ્યા કરે—

ચોટણુ લજ્જ-ચીઝ, ધીન્જ દે ઘાધરો :

છિમતા કાકણ હાથ, સુમત મ મુદરો—

દિસ દુલડી દગિયાવ, સાચ કે દોવડો :

ઉમટપુ ઝુરુ કે ગ્યાન, ખાન દે દોવડો—

કાન અકોટા ગ્યાન, જુગત કે મૂટવો :

ખેસર હરિ કે નામ, ચૂડે ચિત ઈશ્વરો—

પૂચી હે ગિસવાત, કાજળ હે ધન્મ મ .

દાતા ઈશ્વર રેખ, દયા કે બોવડો—

જેવર સીવ સતોષ, નિગત કે ધૂધરો :

જિંદની ગજ ઓઝ હાગ, તિલક હરિ પ્રેમ દે—

સજ સોવા સિણગાર, પદરિ સોને ગખડી :

સાવલિયા સૂ પ્રીત, ઓગ સૂ આખડી—

પતિગના કી સેજ, પ્રભૂજ મધાગિયા :

ગાવે મીનાગઈ, દાગી કર ગખિયા—

૨

✓ જોગી ! મત જ મન જ મન જ,

પાવ પરૂ મે તેરી—જોગી૦

પ્રેમ લક્ષિ કે પેડે દિ ન્યારો, હમ મ ગેલ જતા જ—જોગી૦

અગર ચંદન ફી ચિતા રચાઈ, અપને હાથ જલા જા—જોગી૦
જલ ખલ લઈ લસમ ફી ઢેરી, અપને અંગ લગા જા—જોગી૦
મીરાં કે પ્રભુ ગિરધર નામર, જ્યોત મેં જ્યોત મિલા જા—જોગી૦

૩

તેરો દોઈ નહિં રોકણુહાર, મગન હોઈ મીંગં ચલી— ✓
લાજ સરમ કુવ ફી મરજદા, સિર સૈં દૂર કરી :
માન અપમાન દોણે ધર પટકે, નિકસી ગ્યાન-ગલી— ✓
હોયી અટરિયા લાલ કિંવડિયા, નિરગુણ-સેજ ગિછી :
પંચ રંગી આલર સુલ સોઢે, ફૂલન ફૂલ-કલી—
બાજૂમંદ કડૂલા સોઢે, સિંદૂર માગ ભરી :
મુમિરણ ચાલ હાથ મેં લી-હો, સોલા અધિક ખરી—
તુમ જાવો, રાણા ! ધગ અપણે, મેરી ધારી નાહિં સરી— ✓
સેજ સુખમણા મીંગા સોવે, સુલ ટે આજ ધરી :

૪

બહાલા ! મેં જોગગણુ ફંગી—

જિન ભેષા મહારો સાહિબ રીઝે, સોહી બેષ ધરૂંગી—બહાલા૦
સીલ સંતોષ ધરૂ ઘટ ભીતર, સમતા પકડ રહૂંગી :
જાકો નામ નિગંજન દહિયે, તાકો ધ્યાન ધરૂંગી—બહાલા૦
ગુરુ કે જ્ઞાન રંગૂં તન કપડા, મન મુદ્રા પેરૂંગી :
પ્રેમ-પ્રીત સૂં હરિગુણ ગાજે, ચરણન લિપટ રહૂંગી—બહાલા૦
યા તન ફી મેં કરૂ કીંગરી, રસના નામ કહૂંગી :
મીરાં કે પ્રભુ ગિરધર નામર, સાધા સંગ રહૂંગી—બહાલા૦

૫

મેં જિરધર ગંગ રાતી, સૈયા,

મેં જિન્ધર રંગ નાતી—

પયરંગ મોહા પહર સખી રી, મેં જિરમિટ ખેલન જાતી :

જિરમિટ મેં મોહિ મોહન મિલિયો, ખોલ મિલી તન ગાતી—

કાઈકે પિયા પરદેશ બસત હૈ, લિખ-લિખ બેજ પાતી :

મેંગ પિયા મેરે હીય બસત હૈ, ના કચદં આતી જાતી—

ચંદા જામગા, સુગં જામગા, જામગી ધગ્યુ અકાસી :

પવન પાણી દોનું હી જામેગે, અટલ -હૈ અખિનાસી—

ઝોર સખી મદ પી પી જાતી, મેં બિન પીયા હી માતી :

પ્રેમ-લટ્ટી છે મેં મદ પીયો, છકી ફિરુ દિન-ગાતી—

સુગત નિગત મેં દિવસો જોયો, મનસા કી કર લી જાતી :

અગમ ધાણી મેં તેલ સિંચાયો, ખાલ ગહી દિન-ગાતી—

જાળ ની પીઠગિયે, જાળ ની સાસગિયે, હરિ મું સૈન લગાતી :

મીંગ કે પ્રજુ જિરધર નાગર, હરિચણ્યા ચિત લાતી—

૬

ગમ-નામ મેરે મન બલિયો, રક્ષિયો ગમ ગિજાઈ : એ માય :

મેં મદ-લાગણ્યુ કરમ-અલાગણ્યુ, કીગત હૈસે ગાઈ ? : એ માય—

બિગદ પિંતર કી બાડ સખી રી, હિંડ કર છુલુલસાઈ : એ માય -

મન કે માગ, સજૂં સતજુગ સું, ફુગમત દુગ ગમાઈ : એ માય—

કકા નામ, સુગત કી ડોરી, કકિયા પ્રેમ ચઢાઈ : એ માય :

પ્રેમ છે દોલ બજોયો અતિ જારી, મગન હોય ગુણ ગાઈ : એ માય—

તન કરૂ તાલ, મન કરૂ દહલી, સેાતી જુગત જગાઈ : એ માય :

નિરત કરૂ મેં પ્રીતમ આગે, તો પ્રીતમ પદ પાછી : એ માય—

મેં અબલા-પગ ફિરખા કીબ્યો, ગુણ ગોવિંદ કા ગાઈ : એ માય :

મીંગ કે પ્રજુ જિરધર નાગર, રંગ ચણ્યુન કી પાઈ : એ માય—

ગુજરાતી પદ્ય

૧

આજે રંગીલી ગણગોર છે

આજે રંગીલી ગણગોર છે, સાવલિયા ।

મહારે આજે રંગીલી ગણગોર છે—

કાળા પીળા બાદલી, વીજલી ચમકે

મેઘ-વન ધનવોર છે—મહારે આજે૦

દાદુ મોર પપીલા બોલે

ત્રિવલ કુર મહી સોહોર છે—મહારે આજે૦

મીરા ૩ પ્રભુ ગિરધર નાગ,

ચળ્યા મે મહારે જોર છે—મહારે આજે૦

૨

આળીગારો આળ કહે છે

આળીગારો આળ કહે છે જસોદા ।

વારો તમાગ દાણીને—આળીગારો૦

સાડકવાયો બાઈ લાલ જ તમને

તેથી ઘણું રાધા ગણીને—આળીગારો૦

જળ જમુના અમે જતાતા પાટે,

પાલવ દુમટો મારો તાણીને—આળીગારો૦

એક વાગ સાખ્યું, બીજી વાગ સાખ્યું,
 શગમ તમારી ઘણી આણીને—આળીગારો
 બાઈ મીંગ કે પ્રભુ ગિરધર નાગર,
 ચરણ કમળ ચિત્ત માણીને—આળીગારો

૩

ઊઠાણી માહારી આસો

ઊઠાણી માહારી આસો રે—
 ગામગિયા બેઠા દળશે—ઊઠાણી
 જળ જમુનાના ભગવાને ગયા'તા :
 ચીંગ ખસ્યા ને બેઠું પડશે—ઊઠાણી
 સાવ સોનાની માહારી જડિત ઊઠાણી :
 સોનેરી તાગ માહારો ખડશે—ઊઠાણી
 જળ જમુનાનો બહાલા, મોટો છે આરો રે—
 નિત્ય બિડી નંદાવા બાતુ પડશે—ઊઠાણી
 કસરાયતુ કંઠનાં ગળ્યે ફૂકું છે
 કસને માહારે કહેવું પડશે—ઊઠાણી
 મીરા કે પ્રજા ગિરધર નાગર—
 ચરણ કમલ ચિત્ત દગશે—ઊઠાણી

૪

ઊપાડી ગાંસડી વેઠની

ઊપાડી ગાંસડી વેઠની રે,

	કેમ નાખી દેવાય ર
	કેમ નાખી દેવાય ર
એ છે ગણુછેડગવ રોઠની રે,	કેમ નાખી દેવાય ર—
એ છે શામળશા રોઠની રે	કેમ નાખી દેવાય ર—

ઉન્હી ઉન્હી રેતીમાં પગ તપે છે : લૂ વાય છે માસ જોડની રે :
કેમ નાખી દેવાય ?—
ખાઈ મીરાં કે પ્રજુ ગિરધર નાગર, હો લાગી છે મને દેડની રે :
કેમ નાખી દેવાય ?—

૫

ઓ આવે હરિ હસતા —

ઓ આવે હરિ હસતા, સજની ! ઓ આવે હરિ હસતા :
મુજ અળસા એકલડી જાણી, પીતાંબર કેડે કસતા—
પચરંગી પાદ, ફેસરિયા રે વાગા, ફૂલડા મેહેલ્યા તોરા :
માહારે આંગણિયે દ્રાખ બીજોરા, મેવસે સરાજી તાહારા ખોળા—
પ્રીત કરે તેની પૂઠ ન મેસે, પાસેથી તે નથી ખસતા :
મીરાં કે પ્રજુ ગિરધરના શુણ, વહાલો હૃદય કમળમા વસતા—

૬

કઠણ થયા માધવ —

કઠણ થયા માધવ મથુરા જઈ, કાગળ ન સખ્યો કટકો રે :
અહિયાં થકી હરિ હવડા પધાર્યા, ઓધવ સાથે અટક્યો રે—કઠણ
અંગે સુવરણ્યા વાધા પેહેયાં, સિર પીતાંબર પટકો રે—
મથુરામા એક રાસ રચ્યો છે, કહાન કુળજ સંગ અટક્યો રે—કઠણ
કાળી શી કુમળ, અંગે છે કૂબડી : એ શું કરી જાણે લટકો રે ?
કાનજ છે કાળો ને એ થે છે કૂબડી, રંગે રંગ જાણે અટકો રે—કઠણ
કોઈ કહે દંતુશળ મારી, સિર મેલ્યો રંગ કટકો રે :
મીરાં કે પ્રજુ ગિરધર નાગર, ખોળેથી ઘૂંઘટ ખટક્યો રે—કઠણ

સાસુ મસરાથી હું અછતી જીડી,
 હળવેથી દાર જિઘાડી—કાનુડાં
 વ્યાકુલ થઈ હું તો તનડામા મારા,
 પહેરતા 'ભૂલી ગઈ સાડી—કાનુડાં
 કયો રે કબાડી તુને કાપીને લાવ્યો ?,
 કયે રે સૂતારે સમારી ?—કાનુડાં
 શરીર બેને તારું સંધાડે ચડાવી,
 તારા તનડામા છિદ્ર પડાવી—કાનુડાં
 મોઢલી કહે 'હું કામણુગારી વ્હાલા,
 હું છું મજ્જેરી નારી'—કાનુડાં
 બાઈ મીંગ કહે પ્રભુ ગિરધરના ગુણ,
 તનડામા તાપ સમાવી—કાનુડાં

૧૦

કાનુડો શું જાણે મારી પીડ ?

કાનુડો શું જાણે મારી પીડ ?

'બાઈ ! અમે બાળકુવાગ રે—કાનુડોં

જળા ર જમુનાના અમે, લગવાને બ્યા'ના રે :

કાનુડે ઉગ્યા આછા નીંગ : જિઘા ફગ ગર ગર રે—કાનુડોં

જમુનાને કાઠે વ્હાલે, ગસ રચ્યો છે રે :

કાનુડે ખેંચ્યા અમાગ ચીંગ : ફાટ્યા ચર ગર ગર રે—કાનુડોં

હું તો વગણાગા વ્હાલા, પ્રભુના નામની રે :

કાનુડે મેહેલના તાકી તીર, વાગ્યા ચર રર રર ગર રે—કાનુડોં

બાઈ મીંગ કે પ્રભુ, ગિરધર નાગર વ્હાલા :

કાનુડે બાળીને કીધા ખીંગ, જીડી ફર ગર રર રર રે—કાનુડોં

૧૧

કીધી છે કાકિર-યાળી —

મેં તો કીધી છે કાકિર યાળી રે :

હાં રે પધારો વનમળી, વનમળી—

પ્રભુ હજાય તારી દારી, હાં રે પ્રભુ એમના છે નમે ચાસી :

દારીની પૂગો આથી—પધારો

પ્રભુ જ્ઞાનભાતના લાડુ મેવા, તમે પધારો વાસુદેવા :

માગ જીવનમા રજની રહેવા—પધારો

મેં તો તજી છે લોકની ચકા, પ્રીતમકા ધગ છે બંકા .

બાઈ મીરાએ કીધા કંકા—પધારો

૧૨

કુંવરને કાલે પરજીવશું જોખી

કાલે પરજીવશું જોખી, કુંવરને

કાલે પરજીવશું જોખી—કુંવરને

સાજ મગ્ગદ સજ્જ, લોખી—કુંવરને

અતલસી પાથ ને જરકસી જામા, પહેરી કલજી ટોપી .

હદાનવર મારો ઘોડે ચઢશે, માથે મુગટ આરોપી—કુંવરને

ગધિકા જ્યારે મંદિર પધારશે, મંદિર રહેશે જોખી :

મીરા કે પ્રભુ ગિરધર નાગર, લીલા વાધા ને પીળા ટોપી—કુંવરને

૧૩

કાઈ માધવ હ્યો —

કાઈ માધવ હ્યો, હાં રે માધવ હ્યો . વેચતી વ્રજનારી રે—હા રે

માધવને મટુકીમા ઘાલી, જોખી લટકે મટકે ચલી રે—હા રે

હા રે જોખી, ઘેલું શુ જોલતી જાયે?, માધવ મટુકીમા ના સમાયે—હા રે

‘નવ માને તો જીવે હિતારી :’ માંહી જીવે તો કુંજવિહારી રે—હાં રે
 વૃંદાવનમાં જતાં દહાડી, વા’લો ગૌ ચારે છે ગિરધારી રે—હાં રે
 ગોપી ચાલી વૃંદાવન-વાટે, સૌ પ્રજની ગોપીઓ સાથે રે—હાં રે
 મીરાં-પ્રજુ ગિરધર નાગર, જેનાં ચરણકમલ સુખસાગર—હાં રે

૧૪

કાણુ ભરે રે પાણી ? ✓

કાણુ ભરે રે પાણી, કાણુ ભરે રે ?
 જમનાનાં પાણી કાણુ ભરે રે ?—
 મારું ઘર દૂર છે : ગાગર શિર ભારી :
 ખોટી થાઉં તો ઘેર નણુદી વહે રે—જમનાનાં
 શિર પર ગાગર : ગાગર પર આરી :
 આરી પેં બેઠી આરી મોજ કરે રે—જમનાનાં
 આણી તીરે ગંગા : પેલી તીરે જમના :
 વચમાં કાનુડે રંગ રાસ રમે રે—જમનાનાં
 સાવ સોનાનો મારો ઘાટ ધડુલો :
 જિઠાણીએ રતન કનક ગમે રે—જમનાનાં
 મીરાં કે પ્રજુ ગિરધર નાગર :
 ચરણકમલ ચિત્ત ધ્યાન કરે રે—જમનાનાં

૧૫

ગાય લાવી ઘોને ગોતી

ગાય લાવી ઘોને મારી ગોતી, પ્રજવાસી ગોવાળિયા !
 ગાય લાવી ઘોને મારી ગોતી—વજ્ર
 નંદના ગોવાળી, તમને ભગાવી’તી : કેમ કો’ણે કે ગાય નહોતી ?—
 આંખે છે આંજણી, ને મોઢે છે મૂંઝણી । દેયા સમાજી ગાય હોતી—વજ્ર
 સોના શીંગડીએ ને રૂપાનો ખરીએ, હીરલાની દોરીએ ગાય હોતી—વજ્ર

હાથમાં છે ચૂડલો ને ગાંધુમાં ઘોંણીયો, લટકે શું માવડી દો'તી—મજા
માખણનો પિંડો હું મોટો બેસાડતી, હળવે શું મહીડાં વહેતી—મજા
ગ્રામ્ય જોયું, વૃંદાવન જોયું, જમુના તીરે ગાય નો'તી—મજા
મીરાં કે પ્રભુ ગિરધર નાગર, ગવત આપતી'તી સાચાં મોની—મજા

૧૬

ગિરધરને મન લાવી

રાણાજી ! હું તો ગિરધરને મન લાવી—

પૂર્વ જનમની હું પ્રજાગ્રામી, ચૂક ચતાં અહીં આવી—રાણાજી
જન્મ લીધા નૃપ જયમલને ઘેર, તમ સંગે પરધ્યાવી—રાણાજી
ગિરધર નાગર હું તો ઘડી નવ છોકું, ભલે નાખોને મરાવી—રાણાજી
બાઈ મીરાં કે પ્રભુ ગિરધરના ગુણ, ગાવા લગની તો લખાવી—રાણાજી

૧૭

ઘેલાં ભલે થયાં રે

ઘેલા અમે ભલે થયાં રે, બાઈ !

મને ઘેલામાં ગુણ લાધ્યો—ઘેલાં
ઘેલાં તો અમે હરિનાં ઘેલા, નિર્ગુણ કૃપાં નાથે :
પૂરવ જનમની પ્રીત હતી સારે, હરિએ જાણ્યાં હાથે—ઘેલાં
ઘેલાની વાતો ઘેલાં જાણે, અવર દુનિયા શું જાણે ?
જે રસ તો દેવનાને દુર્લભ, તે રસ ઘેલાં જાણે—ઘેલાં
આટલા દિવસ હરિ જાણ્યા વિનાનું, મન માયામા બાધ્યું :
લવસાગરમાં ભૂલા પડ્યાં ત્યારે, મારગ મળિયા મધુ—ઘેલાં
ઘેલાં મટી અમે કાલાં ન થઈએ, જે સંતનાં ચરણા લીધાં :
બાઈ મીરાં કે પ્રભુ ગિરધર નાગર, સમજ્યે કારણ સીધ્યાં—ઘેલાં

ચાલોને બેવા જમ્યો —

ચાલોને બેવા જમ્યો રે,
 મા, મોઢી વાગી—ચાલોને
 ભરનિદ્રામાં હું રે સૂતી'તી,
 અંધારીને બેવા જાગી—ચાલોને
 વૃંદાવનને આગળ જતા,
 સામે મળ્યો સુહાગી—ચાલોને
 મીઠા કે પ્રભુ ગિરધર નાગર,
 ચરણકમલ લેહે લાગી—ચાલોને

જાગો રે અલબેલા કા'ના —

જાગો રે અલબેલા કા'ના, મોટા મુકુટ ધારી રે:
 સહુ દુનિયા તો સૂતી જાગી, તમાની નિદ્રા પ્રભુ ભારી રે—જાગો
 ગોકુલ ગામની ગાયો છૂટી, વચ્ચળ કરે વ્યાપારી રે:
 કાતજી કરો તમે આદિ-દેવા, મુખ ધુવે મોનારિ રે—જાગો
 માતલાતના મોજન નિપાયા, ભરી સોવગળ્ય યાગી રે:
 રવંગ સુપારી અને એલચી, પ્રભુ પાનતી ખીડી વાળી રે—જાગો
 રીત કરી ખાઓ પુરુષોત્તમ, ચવગાવે વજની નાની રે:
 રસની તમે વશ કાઢી, માથી પૂતના મારી રે—જાગો
 માતાને જઈ કાળિનાગ નાથ્યો, અવળી કરી અસવારી રે:
 મીરા કે પ્રભુ ગિરધર નાગર, હું છું દાસી તમારી રે—જાગો

૨૦

✓ જૂનું થયું રે દેવળ ✓

જૂનું થયું રે, દેવળ જૂનું થયું :
 મારો હંસલો નાનો ને દેવળ જૂનું થયું—મારો
 આ રે કાયા તો હંસા, ડોલવાને લાગી રે :
 પડી ગયા દાંત, માંજલી રેખું તો રહ્યું રે—મારો
 તારે ને મારે હંસા, પ્રીત બધાણી રે :
 બિડી ગયો હંસ, પિંજર પડી તો રહ્યું રે—મારો
 બાઈ મીરા કહે છે પ્રભુ ગિરધરના ગુણ :
 પ્રેમનો પ્યાલો તમને પાજી ને પાજી—મારો

૨૧

ઝૂમકહાર શીદ તોડ્યો ?

ઝૂમકહાર શીદ તોડ્યો ? હો રાજ,
 મારો ઝૂમકહાર શીદ તોડ્યો ?—હો રાજ
 જળ જમુનાનાં સરવાને ગ્યાતાં,
 ઘડલો મારો શીદ ફોડ્યો ?—હો રાજ
 જુદા તે વનને મારગ જતા,
 કાકું આવીને દાર તોડ્યો—હો રાજ
 પ્રીત કરી ચણુ કરતાં ન આવડી,
 નંદ આવીરે નો હારો—હો રાજ
 બાઈ મીરા કે પ્રભુ ગિરધર નાચર,
 નંદલાલ ! આવને મારો—હો રાજ

૨૨

ઝેર પીધાં છે બાણી બાણી

ઝેર તો પીધા છે બાણી બાણી, મેવાડા રાણા !

ઝેર તો પીધા છે બાણી બાણી—મેવાડાં

દ્રવ્ય ને કામ, ગણા ! એક જ વર્ણા રે

કડની લાગે છે કામવાણી—મેવાડાં

ઝેરના કટોરા બ્યારે ગણાજી મોકલે રે

તેના બનાવ્યા દૂધ પાણી—મેવાડાં

રીસ કરીને ગણો ખડગ જ તાણે,

ક્રોધ રૂપે દગ સાણી—મેવાડાં

‘ સાધુનો સગ, મીઠા, છાડી દીધો રે,

તમને ગણીશુ પરાણી ’—મેવાડાં

બાઈ મીઠા કહે છે પ્રભુ, ગિરધના ગુણ,

મને રે મળ્યા શરૂ મપાણી—મેવાડાં *

૨૩

દવ તો લાગેલ કુંગળિયે

દવ તો લાગેલ કુંગળિયે, કા'ના અમ ! કળિયે ?—દવ તો

હાલવા જઈયે તો વાતા, હાવી ન શકિયે

બેસી ગલિયે તો અમે બગી મળિયે રે—દવ તો

આ રે વસ્તીએ રે નથી દેકાણુ રે

હેરી પન્નવસ્તીની પાખે અમે કુળિયે રે—દવ તો

* શ્રી ‘ દશક ’ (મનુષ્ય પંચાંગ)—અગત્યે પોતાની એક નવલવાતીને

મારે આ આખું ચરણ ‘ નામ ’ તરીકે વપરાયેલા લીધું છે

સ સાગ-સાગ મહા-જળ ભગિયે, હેરી
 બાહેડી આલો, નિકા જૂડી મગિયે રે—દલ તો
 બાઈ મીંગ કે પ્રભુ, ગિંધર નાગર હેરી
 ચુરુજ તારે તો અમે તારિયે રે—દલ તો

૨૪

દિવ ખોલીને દીવા કરે.

✓ તમે જાણી લ્યો, સાચા સગા માગ વીગ રે
 દિલ તો ખોલીને દીવા કરે રે, હો જી—
 આ રે કાયામા છે વાડીઓ રે હો જી,
 માહે મોર કરે છે ઝીંગારા રે—માગ વીરાં
 આ રે કાયામા છે સરોવર રે હો જી,
 માહે હસે તો કરે છે મલોલા રે—માગ વીરાં
 આ રે કાયામા છે હાટડા રે હો જી,
 તમે વણ કરોને અપા પાગ રે—માગ વીગ
 બાઈ મીંગ કે પ્રભુ ગિંધર નાગર હો જી,
 દેજો અમને સતયજ્ઞે બસેગ રે—માગ વીરાં

૨૫

દીવડા વિના અધારુ

દીવડા વિના રે અધારુ, મદિગિયામા—
 ખજાલામા દેવળ, જિભી ગ્ધી થાલલી રે
 ત્રાડુ વિના નહિ ઝીલે ભારુ રે—મદિગિયામા
 હાથમા વાટકડી ને ઘાતઘાત ધૂમતી રે
 ઘાઈ તો આલો ને ઝધારુ—મદિગિયામા

ભડી ગયો વાણિયો ને પડી ગઈ હાટડી રે :

જમડા કરે છે ધી ગાણુ — મ દિરિયામાં

બાઈ મીંગા કે પ્રભુ ગિગ્ધ નાગર :

આવતા જમડાને પાછા વાળુ — મ દિગિયામાં

૨૬

ધ્યાન ધણી કેરું ધરિયે

ધ્યાન ધણી રૂઝુ ધગિયે રે,

બીજાને અમે શુ કગિયે રે ? સુદા સ્થામ—

નિત્ય ભડીને અમે નાહીએ ને ઘોઈએ રે,

ધ્યાન ધણી કેરુ ધગિયે રે—બીજાને અમેં

સ સાગ સાગ મહાજળ ભગિયો રે,

તારે ભરોસે વાલા અમે નગિયે રે—બીજાને અમેં

સાધુ તે જનને ભોજન જમાડિયે રે,

જૂઠું વધે તે અમે જમિયે રે—બીજાને અમેં

વૃદ્ધ તે વનમા નાસ ગયો રે,

ગસ મડગમા અમે જમિયે રે—બીજાને અમેં

હીંગ ને ચીંગ અમને કામ ન આવે રે,

ભગવા પહેરીને અમે ભમિયે રે—બીજાને અમેં

બાઈ મીંગા કે પ્રભુ ગિગ્ધ નાગર,

અણુ દમજમા ચિત્ત ધરિયે રે—બીજાને અમેં

૨૭

નહી રે વિસારું હરિ

નહી રે વિસારુ હરિ,

અતગમાથી નહી રે વિસારુ હરિ—

જવ જુમનાના પાણી રે જતા, સિંગ પગ મટકી ધની—નહીં

આવતા ને જતા માગ્ર વચ્ચે, અમુલ્ય વસ્તુ જડી—નહીં
 આવતા ને જતા જુદા તે વનમા, ચળુ તમારે પડી—નહીં
 પીળા પીતામઝ જગસી જમા, રસ આડ કરી—નહીં
 મોગ મુગટ ને કાને રે કુડન, મુખ પર મોગલી ધરી—નહીં
 બાઈ મીંગ કે પ્રભુ ગિન્ધરના ગુણ, વિહલવગને વરી—નહીં

૨૮

નદકુવર ! તારું નામ સુણીને

નદકુવર ! તારું નામ સુણીને સાસ-લય્યાં અમે આવ્યા રે
 વ્યાકુળ થઈને વનમા આ-આ, બાગક વણુ ધરગ-આ રે—નદકુવર
 ગાય દોહોતા દોહોણી રે જૂ-આ, વાછરુને ધવગ-આ રે
 પ્રેમે પય પાણીમા ભેળી, સાકર સ તા ધી તાવ્યા રે—નદકુવર
 અવગા તો આજુપણુ પહેર્યા, નનણે સિંદૂર સાચા રે !
 નદકુમારે જઈ વેણુ વગાડી, શા કાળે બોલા-આ રે—નદકુવર
 માય માપની લજ્જા મેહેની, સખીઓએ સમજા-આ રે
 મીંગ કે પ્રભુ ગિન્ધર નાગર, ચળુકમન ચિત્ત લા-આ રે—નદકુવર

૨૯

નદલાલ ! નહીં રે આપુ

નદલાલ ! નહીં રે આપુ મજ પે મમ છે
 છલસીની માગામા રામ છે, વ્હાલા—નદલાલ
 સોના ઈંદોણી માથે રૂપાનુ બેડલું,
 પાણી લરવાનુ મારે કામ છે વ્હાલા—નદલાલ
 ગાયના વલોણા, મારે મહીના વલોણા
 મહીડા ધૂમ્યાની ધણી હામ છે—નદલાલ
 જુદા તે વનને માગ જ જાના
 રાધા ગોરી ને મન રામ છે—નદલાલ

વૃદ્ધા તે વનમા ગસ રચ્યો છે,
 સોળસે ગોપી ને એક કહાન છે—નંદલાલ
 વૃદ્ધા તે વનને માગ્ગ જાતા,
 દાણુ આપ્યાની ઘણી હામ છે—નંદલાલ
 વૃદ્ધા તે વનની કુંજ ગલીમા,
 ઘેર ઘેર ગોપીઓના હામ છે—નંદલાલ
 આણી તીરે ગગા વા'લા, પેલી તીરે જુમના,
 વયમા ગોકુળિયુ ગામ છે—નંદલાલ
 બાઈ મીંગ કે પ્રભુ ગિન્ધર નાગર,
 ચગણામા સુખ સમાન છે—નંદલાલ

૩૦

નાંખેલ પ્રેમની દોરી

નાખેલ પ્રેમની દોરી, ગળામા અમને
 નાખેલ પ્રેમની દોરી—ગળામા અમને
 આણી ખેરે ગગા વ્હાલા, પેની ઢોરે જુમના :
 વયમા કાનુડે નાખે ફેગ ફેરી—ગળામા અમને
 વૃદ્ધા તે વનમા વ્હાલે ધેનુ ચગલી .
 વાસળી વગાડે ઘેરી ઘેરી—ગળામા અમને
 જળ રે જુમનાના અમે ભગવાને ગા'તા
 ભરી ગાગ નાખી દોરી—ગળામા અમને
 વૃદ્ધા તે વનમા વ્હાલે રાસ રચ્યો છે
 કાનક કાળા ને ગધા ગોરી—ગળામા અમને
 બાઈ મીંગ કે પ્રભુ ગિન્ધર નાગર .
 ચરણાટી દાસી હુ હુ દોરી—ગળામા અમને

૩૧

પ્રેમની કટારી

પ્રેમની પ્રેમની પ્રેમની રે,

મને લાગી કટારી પ્રેમની—

જળ જમુનાના લગ્નવા ગયાંતા, હતી ગાગઝ માથે હેમની રે—મને૦
 કાચે તે તાતણે હગિજીએ બાધી, જેમ ખેચે તેમ પ્રેમની રે—મને૦
 મીરાં પ્રભુ ગિન્ધર નાગર, શામળી સૂત શુભ એમની રે—મને૦

૩૨

ફૂલડા વીણે કાયા-વનમાં

ફૂલડા વીણે રે કાયા-વનમાં

હો મીરાં, ફૂલડા વીણે રે કાયા-વનમાં—

લાગી શબ્દની કટારી ગાગ મનમાં રે

હો મીરાં, ફૂલડા વીણે રે કાયા-વનમાં—

વન સકી રે એક પાંખી ધૂતારે

મને બાણુ મારેલા તનમાં રે—હો મીરાં૦

ધાયલની ગતિ ધાયત જાણે

પેલો તુમરો શુ જાણે એના મનમાં રે—હો મીરાં૦

રોષીદાસની એલી, મીરાંબાઈ બોલ્યા

મને શામળા મળ્યાંતા સૂતમાં રે—હો મીરાં૦

૩૩

બલિહારી રસિયા ગિન્ધારી

બલિહારી રસિયા ગિન્ધારી,

સુદૃઝ સ્યામ હો । તજી અમને રે,

મથુરાના વાસી, આવા ન બનિયે છ—

વાંસલડી વાગી એવા લણ્ણકારા વાગે છે :
 ધિજ વાટ લાગે હવે ખારી—મુંદર૦
 જમુનાનો કાંદો વ્હાલા ખાવાને ધાયે છે :
 અકળાવી દે છે અમને ભારી—મુંદર૦
 જુદાવન દેરી સોભા, તમવિળ અમને રે :
 આંખે દોડે નવ લાગે સારી—મુંદર૦
 ગાયર્ધન તોળ્યો વ્હાલા, ટચ્છી આંગળીએ રે :
 અમ પર ધાયો ગિરધારી—મુંદર૦
 બાઈ મીરાં કે પ્રભુ ગિરધર નાગર :
 સહાય કરી, સેજે શુધ મારી—મુંદર૦

૩૬

બોલે ઝીણા મોર -

બોલે ઝીણા મોર,

ગધે ! તારા કુંગરિયા પર, બોલે ઝીણા મોર—
 મોર હી બોલે, બપેયા હી બોલે, કમલ કરે કલરોર—રાધે૦
 કાળી કાળી વાદળીમા વીજળી ચમકે, મેઘ કરે ધનધોર—રાધે૦
 અરમ અરમર મેલુલો વરસે, લીંન્ને મારા સાનુડાની દોર—રાધે૦
 બાઈ મીરાં કે પ્રભુ ગિરધર નાગર, પ્રભુ મારા ચિતડાને મોર—રાધે૦

૩૫

બોલ મા ✓

બોલ મા, બોલ મા, બોલ મા રે :

રાધાકૃષ્ણ વિના બીજું બોલ મા—

સાકડ સેલડીનો સ્વાદ તજીને,

વા તે લીમડો ઘોળ મા રે—રાધાકૃષ્ણ૦

ચાદા સૂજનુ તેજ તજને,
 આગિયા સઘાતે પ્રીત જોડ મા રે—ગદાદૃષ્ટુ૦
 ધીંગ માણેક ઝવેર તજને,
 કથીર સઘાતે મણિ તોલ મા રે—ગદાદૃષ્ટુ૦
 મીંગ કહે પ્રભુ ગિરધર નાગર,
 શરીર આપ્યું સમતોલમા રે—ગદાદૃષ્ટુ૦

૩૨

મન લીધા રે લટકે

લીધા રે લટકે મારા મન
 લીધા રે લટકે—
 ગાતર લગ કીધા ગિરધારી જેમ માર્યા ઝટકે—
 મનકુ મારુ મોગલિયે મોહ્યુ, પેના વાસતણે કટકે—
 મીંગ દે પ્રભુ ગિરધર નાગર, હો ગગ લાગ્યો ચટકે—

૩૩ ✓

મુખડાની માયા લાગી રે

મુખડાની માયા લાગી રે મોહન પ્યારા૦
 મુખકુ મે જોયુ તારુ, સર્વ જગ થયુ ખારુ
 મન મારુ ગદુ ન્યારુ નારુ રે—મોહન પ્યારા૦
 સસારીવ સુખ એવુ, ગાઝવાના નીર જેવુ
 તેને તુચ્છ કરી ફરીએ રે—મોહન પ્યારા૦
 પગલુ તો પ્રીતમ પ્યારો અખડ સૌલાગ્ય મારો
 ગાઝવાનો લર ટાળ્યો રે—મોહન પ્યારા૦
 મીંગનાઈ બલિહારી, આશા મને ગેર તારી
 હવે હું તો બડલાગી રે—મોહન પ્યારા૦

૩૮

મુજ અબલાને મોટી મિરાંત ✓

મુજ અબલાને મોટી મિરાંત બાઈ,
 ચામગો ઘરેણું મારું સાચું રે—મુજ૦
 વાળી ધડાડુ વિદુલવર ઢેરી,
 હાર હરિનો મારે હમએ રે :
 મિનમાળા મતુર્થુજ ચુકલો,
 શિદ સોની ઘેર જમએ રે ૧—મુજ૦
 ગાઝરિયા જગજીવન ઢેરા,
 કૃષ્ણજી કલ્સાં ને કાળી રે :
 મિંહુવા ધુધગ રામનાગપણના,
 અણુવટ અંતરજામી રે—મુજ૦
 પેટી ધડાડુ પુરુષોત્તમ ઢેરી,
 ત્રિકમ-નામનુ તાણું રે :
 કુન્તી કરાણું કરુણાનંદ ઢેરી,
 તેમા ધરેણું મારું ધાણું રે—મુજ૦
 સાસરવાસો સજીને બેઠી,
 હવે નથી કાઈ કાચુ રે :
 મીંગ કે પ્રણુ મિરધર નાગર,
 હરિને ચરણે જાયું રે—મુજ૦

૩૯

મહી લૂટે ✓

મહી લૂટે, મહી લૂટે રે,
 મોહન મહી લૂટે, મહી લૂટે—
 વળમા ઝૂમી શાને કરે છે ?
 હાર હેયાનો લૂટે—મોહન૦

પીઓ તો હરિ પેઠે ભરીને,
 તારે પીધે નહી ખૂટે—મોહન૦
 મીરા કે પ્રભુ જિઘ્ઘ નાગ,
 ચરણુ કમલ પગ ખૂંકે—મોહન૦

૪૦

✓ રામનામ સાકર કટકા —

રામનામ સાકર કટકા, હા રે મુખ આવે અગીસ ધપકા—
 હા રે જેને રામભજન પ્રીત થોડી, તેની જીલનડી લ્યોને તોડી—
 હા રે જેણે રામતણા ચણુ ગાયા, તેણે જમના માર ના ખાયા—
 હા રે શુણુ ગાય છે મીરાબાઈ તમે હરિચરણે ભઓ ધાઈ—

૪૧

રામ રમકડું

રામ રમકડું જડિયું રે, ગણાજી !
 મને ગમ રમકડું જડિયું—
 રમજીમ કરતું મારે મદિરે પધાર્યું,
 નહી કાઈને હાથે ધડિયું રે—રાણાજી૦
 મોટા મોટા મુનિજન મથી મથી શાકયા
 મઈ એક વિગ્લાને હાથે ચડિયું રે—રાણાજી૦
 ધન્ય સિખગના રે ધાળી ઉપર,
 અગમ અગોચર નામ પડિયું રે—ગણાજી૦
 બાઈ મીરા કે પ્રભુ જિરધર નાગ,
 માત્ર મન શામળિયા—શુ જડિયું રે—રાણાજી૦

૪૨

લાલને લોચનિયે

લાલને લોચનિયે દિલ લીધા રે, માડી ।

મારા, લાલને લોચનિયે દિલ લીધા રે—

મંત્ર લણીને વ્હાલો, મુજ પગ નાખે :

વેળા કવેળાના કામણુ કાધા રે—

જળ જમુનાના વ્હાલા, લગવાને ગ્યાતા .

ધુ ધટકા મા ઘેરી લીધા રે—

સુનસુન કલિયા વાણી સે'જ જનાડુ :

શ્રમગ પલગ સુખ લીધા રે—

મીંગા કે પ્રભુ ગિરધગ નાગર .

ચગ્ગે તો ચિત્ત ચોરી લીધા રે—

૪૩

લેતાં લેતાં રામ-નામ

લેતા લેતા ગમ-નામ રે,

લોકડિયા તો લાજી મરે છે—લોકડિયાં

હઝિમ દિગ જાતા પાવલિયા રે દૂખે,

ફની આવે ગાધુ ગામ રે—લોકડિયાં

અધડો થાય લા દોડીને ભયે,

મૂકીને ઘગ્ના કામ રે—લોકડિયાં

લાડ લવૈયા ગણિકા નૃત કરે ત્યા,

ખેસી રહે આઠે જામ રે—લોકડિયાં

મીરાના પ્રભુ ગિરધગ નાગર,

ચરણકવલ ચિત્ત હામ રે—લોકડિયાં

૪૪

‘લેને તારી લાકડી’—

લેને તારી લાકડી, ને લેને તારી કામળા
 વાળરું ચગવના નૈ જાઈ, આવડી—લેને૦
 માખણુ તો બલભદ્રે જ ખાધુ અમને મળી ખાટી જાસલડી—લેને૦
 વૃદાવનને માગ્ય જાતા, પગમા ચૂમે ઝીણી કાકડી—લેને૦
 દાદુ મોર પપૈયા જ બોલે, ખીજવે કહી કાળા કચ્છનડી—લેને૦
 મીરા કે પ્રભુ ગિરધર નાગર, ચરણકમલ ચિત્ત રાખલડી—લેને૦

૪૫

લેશે મહીડાં કેરાં દાણુ

લેશે રે મહીડા કેરા દાણુ આ મોડુ ?
 લેશે રે મહીડા કેગ દાણુ ?—
 અમે અબલા કાઈ સમલ સુવાળા, પ્હાલા,
 આવડી શી ખેચાતાણુ ?—
 ન દના ઘડના ઝોવા લિયા રે,
 ઝોળખ્યા વિના રે ભખુલાણુ—
 મધરાતે મથુરાથી રે નાઠો,
 તે તો અમને નથી રે અબણુ—
 વૃદા તે વનને માગ્ય જાતા,
 તું તો શાના માગે છે દાણુ ?—
 મીરા કે પ્રભુ ગિરધરના ગુણુ પ્હાલા,
 ચરણનું ચિત્તગા ધ્યાન—

૪૬

લેહે લાગી

લેહે લાગી મને તારી, સાંવરિયા ! લેહે લાગી મને તારી—
કામ જ મૂક્યું ને ધામ જ મૂક્યું,
મનમાં ચાહું છું મોરારિ—સાંવરિયા૦
ખભે છે કામળા ને હાથમાં છે વાંસળી,
ગોકુળમાં ગાયે ચારી—સાંવરિયા૦
સોળ સહસ્ર ગોપીઓને તમે ચરિયા,
તોય તમે બાળબલચારી !—સાંવરિયા૦
મીરાં કે પ્રભુ ગિરધર નાગર,
ચરણકમલ બલિહારી—સાંવરિયા૦

૪૭

મનમાં ના'વ્યા ફરીને

મનમાં ના'વ્યા ફરીને, ગોપીનો વ્હાલો,
મનમાં ના'વ્યા ફરીને—ગોપીને વ્હાલો૦
ગામ ગોકુળિયુ મેહેલી, મથુરા પધાર્યા વ્હાલો :
જઈ વર્ષા કુબજ કાળને—ગોપીનો વ્હાલો૦
સાત દિવસનો હરિ, વાયલો ફરી ગયા'તા :
પ્રતમાય થયા છે હરિને—ગોપીનો વ્હાલો૦
મીરાં કે પ્રભુ ગિરધરના ગુણ વ્હાલા,
ચરણકમલ ચિત્ત હરીને—ગોપીનો વ્હાલો૦

૪૮

✓ વાગે છે રે વાગે છે

વાગે છે રે વાગે છે, વૃંદાવન મોરલી વાગે છે :

તેનો શબ્દ ગગનમાં ગાળે છે—વૃંદાવન

વૃંદા તે વનને મારગ જાનાં,

વા'સો દાણુ દધિનાં માગે છે—વૃંદાવન

વૃંદા તે વનમાં રસ-રચ્ચે છે,

રાસ મંડળમાં બિરાળે છે—વૃંદાવન

પીળાં પીતાંબર વરકદી જમા,

માથે પીળા તે પરકા બિરાળે છે—વૃંદાવન

કાને તે કુંડળ, મસ્કે મુગટ,

વા'સા મુખ પર મોરલી બિરાળે છે—વૃંદાવન

વૃંદા તે વનની કુંજ ગલનમાં,

વા'સો યનક ધૈ ધૈ નાચે છે—વૃંદાવન

મીરાં કે પ્રભુ ગિરધર નાગર,

વા'સો દર્શનથી દુઃખ ભાગે છે—વૃંદાવન

૪૯

વાટ જુવે છે મીરાં

વાટ જુવે છે મીરાં રાંકડી રે : જાની જાની—

અરબ કરે છે મીરાં રાંકડી રે : જાની જાની—

માણિગર સ્વામી મારે મંદિરે પધારે :

સેવા કરુ' દિન રાતડી : જાની જાની—અરબ

ફૂલના રે દાર ને ફૂલના રે ગન્ડા,

ફૂલના તોરા ને ફૂલ-પાંખડી : જાની જાની—અરબ

ફૂલની ઝે ગાદી ને ફૂલના રે તકિયા,
 ફૂલની તો પાથરી પછેડી : જિભી જિભી—અરજી
 પપ્પ પપ્પવાળ મીઠાઈ ને મેવા,
 ઘેમર જલેખી શીંગે સુખડી : જિભી જિભી—અરજી
 લવંગ સોપારી ને એલચી-દોડા,
 કાથા ચૂનાની વાળી બીણી : જિભી જિભી—અરજી
 સેજ બિછાવું ને પાસા મગાવું,
 રમવા આવો તો જય રાતડી : જિભી જિભી—અરજી
 બાઈ મીરાં કહે પ્રભુ ગિરધર નાગર,
 તમને જોતામાં હરે આંખડી : જિભી જિભી—અરજી

૫૦

શાને રોકો છે વાટમાં ?

શાને રોકો છે વાટમાં ? જવા દો મને,
 શાને રોકો છે વાટમાં—
 આજ અમારે પ્રભુ કામને દિન છે :
 હા રે મારે જીવુ સહિવરોના સાથમાં—
 માગ સમ, મારી ગાગર નાહાની,
 હા રે એવું વચન આપ્યું મારા હાથમાં—
 જુદાવનની કુંજ ગલનમાં,
 હા ઝે લલો તપારયો આ લાગમાં—
 તે માટે કા'ના કાલા શું થાવ છે ?
 હા રે સૌ પેષે સહિવરોના સાથમાં—
 બાઈ મીરાં કે પ્રભુ ગિરધર નાગર,
 હા રે પ્રભુ આવ્યા છે માગ હાથમાં—

૫૨

શામળિયે મેહેલ્યાં વિસારી

શામળિયે મેહેલ્યાં તે વિસારી, ઓધવને વહાલે,
 શામળિયે તે મેલ્યાં વિસારી—
 પ્રીત કરીને વહાલા પાલવ પકડ્યો,
 પ્રેમની કટારી મુને મારી—શામળિયે
 ગોકુલથી, મથુરામાં ગયો છે વહાલો,
 કુબળની લાગી છે તાળી—શામળિયે
 બાઈ મીનાં કે પ્રજુ ગિંધરના શુભ વહાલા,
 ચરણ કમલ બલિહારી—શામળિયે

૫૨

સાધુ-જનનો સંગ

સાધુ તે જનનો સંગ, બાઈ!
 મારે ભાગ્યે મળ્યો છે—
 સાધુ તે જનનો સંગ જો કરિયે,
 ચહે છે, ચોખ્ખો રંગ : બાઈ!—મારે
 માટ્ટ જનનો સંગ ન કરિયે,
 પાટે ભજનમાં ભંગ : બાઈ!—મારે
 અડમ્બરી તીરથ મારા સંતોને ચરણે,
 ઔટિક કાશી ને ઔટિક ગંગ : બાઈ!—મારે
 નિંદાના કરન ન નકે કે જરો,
 ચારો આધના અપમન : બાઈ!—મારે
 બાઈ મીનાં કે પ્રજુ સંત-ચરણે,
 આસિને લાગે મારે રંગ : બાઈ!—મારે

* પાઠાન્તર : ' જાનવરો રહી બોલીયો. '

परिशिष्ट १

मीराबाईकी परची

(चौपड़)

बदू सदगुरु साचा देन । ज्या मोय दियो भक्तिरो भेन ॥
बदू रामराम महाराज । सिंग स्वास रै मनोरथ काज ॥ १ ॥
बदू अनन्तमोति निज सत । आद अत मध्य भणै अनत ॥
राम सतगुरु निरपा कीजौ । करू भगति जस आग्या दीजौ ॥ २ ॥
बारबार सतन सिर नाड । मीराबाईकी परची गाऊ ॥
मरुधर देश भरतरखडमाही । नगर मेढतै भगतक माही ॥ ३ ॥
रतन राय दूदाकौ जायौ । जिण इव कुकडी नगर वसायौ ॥
जिण घर जनमी मीराबाई । बहिन अनोपम और न भाई ॥ ४ ॥

(दोहा)

मीरा जनमी मेढते, भगत करण कालिकाळ ।
निना बजाया वागिआ, महला सोनन धाल ॥ ५ ॥
जनम सुणत इचरज भयो, सग कोई करै विचार ।
कई काई पुरुस परावमी, कई सत लीयौ अवतार ॥ ६ ॥

—विश्राम १-

(चौपड़)

पूख जनमनी वरणू गाथा । तनमन अपरण भयौ रिधाता ॥
पूख जनम ब्रह्मकुलमाही । अग छत्राय राखेड कहाही ॥ ७ ॥

मेडतणी मवही जग जाणी । गद चितौड-घरां पटराणी ॥
 बडे घराणे जो जन आवै । भगति स्फुरे तप तेज बधावै ॥ ८ ॥
 भूपर दृष्ट भये कइ राजा । निष्ण औतार लियो जिण काजा ॥
 मातपिता को बंध छुडायो । लीला करण नंद-घर आयो ॥ ९ ॥
 कुलको किसन मिटे नहि कोई । ऊंच नीच भावे सो होई ॥
 ग्यालां के संग गऊ चरावै । प्रात गयां संज्ञा घर आवै ॥ १० ॥
 और सुजस कहा करुं बखाना । सो गावे भागवत पुराना ॥
 जेतो तात्परज सो कहहूं । इण परचीकी विच रा कहहूं ॥ ११ ॥

(दोहा)

एक दिन हरि आग्या करी, ' सुणौ संगरे बाल ।
 बरसाणा दिश आनजौ, गऊ चरात्रण ग्याल ' ॥ १२ ॥
 गऊ ग्याल बहुते हुते, साझ सुणाते डेर ।
 जिण दिस ग्याला गायकू, लेते फजर ऊंटेर ॥ १३ ॥

—विश्राम २.

(चौपाई)

बरसाणा के विप्र अग्यानी । भगति न भावै कुल-अभिमानी ॥
 पदक्रम करे जिग्य व्रन साजे । नाम कृष्णके सुण सुण दासै ॥ १४ ॥
 एक दिना भोजन नहि आया । ग्यालां कू द्विज पास पटाया ॥
 जिग्य करता विप्रनके जायो । कर जाच-या भोजन लावो ॥ १५ ॥
 जब ग्याला विप्रनके आया । कृष्ण कछा सो वचन सुणाया ॥
 देख्या ग्याल, रीसभर ध्याया । ले ले लठ मारण कू आया ॥ १६ ॥

दूर दूर दूर वचनां मार्या । जग ग्याल हारि पास पुरार्या ॥
 कहै भगवान 'मति दुःख पावै । एक बेर पतन्या घर जावै' ॥१७॥
 जब ग्याल पतन्या-घर आया । विसन का सो वचन सुणाया ॥
 वचन सुणत सबही हारखाई । ले ले भोजन वे चल आई ॥१८॥
 'धन्य दिन घडी, माग्य धन्य मोरे' । दरसन को सत्रही ऊठ दोरे ॥
 चलती बेर त्रिप्र शक आयो । अपनी तिरियाकू धर लायो ॥१९॥
 बाध, रोक मंदिर मैं दोनी । कृष्ण-देवकी निंदा कीनी ॥
 परबस पडी, गहोत पिछताई । प्राण छांड आगे चल आई । ॥२०॥
 बे हरि भगत प्रेमरस भीनी । भोजन पचाय नीनती कीनी ॥
 'अन रहे वरा न जाना स्वामी' । पति बिदारे अतरजामी' ॥२१॥
 कह भगवान 'ऊसी सू जावै । धारा पति करै नहि दावै ॥
 देख दृष्ट दासातन करही । कुडा वीण वीण जल भरही' ॥२२॥
 जग बोली वा तन तज आई । 'मुझ राखो तू माहि समाई' ॥
 परसन होय कहै भगवाना । होय सरजी तन सौ घटप्राना ॥२३॥
 सो देह भरी त्रिनारा माहि । तुम त्रिन एक निमेय सुख नाही ॥
 नर देही बिन मक्त न होई । वेद पुराण कहै सन सोई ॥२४॥
 परगट भगति हमारी कीजौ । जबहु टाज आण मिलीज्यो ॥
 कलजुग भगति करेगी ग्हारी । सोय जाणै बहुत नरनारी ॥२५॥

(दोहा)

वरसाणाकी ब्राह्मणी, तज्यो प्रांत सुजाण ।

सो मीरा भई दूसरी, आग्या विसनकी मान ॥ २६ ॥

आया. गुरु गोविंदकी, चलते सुधरे काज ।

जैसे ध्रुप्रह्लादको, भगति काज दियो राज ॥ २७ ॥

—विश्राम ३.

(चौपद)

पूरा भगति उदय होइ आई । जन्मत ही हरिसुं लिप लाई ॥

गुहियां गोटा सहीयां रमावै । मीरां संग सेवा पधरावै ॥ २८ ॥

रंग रूप सहीया मिल राचै । मीरां हरिके मंदिर नाचै ॥

सहीयां मिलमिल मंगल गावै । मीरांकू हरिका जस भावै ॥ २९ ॥

हार डोर सहीयां गल पहारै । मीरा कंठीमाला हारै ॥

सहीया फिर फिर आन मनावै । मीरां हरि गिन सिर नहि नावै ॥ ३० ॥

सब सहीया मिल गवरल पूजै । मीरां भगत सताने बूजै ॥

सहीयां हसहस करे तमासा । मीरा बोलै नयन उदासा ॥ ३१ ॥

सहीयां सीखै विध दुहारा । मीरां सिमै सिरजणहारा ॥

सहीया झूठी झीकर चलावै । मीरा तु उनमुन हरिगुन गावै ॥ ३२ ॥

सहीयां वरत-बडोल्या करही । मीरांवाहै भूख न मरही ॥

सहीयां साधु संतांसुं लाजै । मीरां हिलमिल संगत साजै ॥ ३३ ॥

(दोहा)

रमता लाघ्यो कांकरो, करि सेव्यो सालिगराम ।

पूरा जनमकी प्रीतिही, धुर निरवाज्यो राम ॥ ३४ ॥

पग पग ही तुलछी बीज्यो, रमता ऊगो आय ।

अजहू परचो भगतको, देखो कुडकीमाय ॥ ३५ ॥

—विश्राम ४.

(चौपाइ)

था रिणोडि द्वारका पूग । कदमवृच्छ तिण भारग ऊग ॥
 रसो ममो लिखियो बन सीता । अजहू परसि न जुग बर्दाता ॥३६॥
 सन सहीया मा पाम पुनारी । ' माजा । म्हासू मीरा न्यारी ॥
 हमै न धोले, सग न खेले । वचन सतांरा सुण सुण सेले ॥३७॥
 कयहि बूझा मूल सभावे । रामनाम जपता दिन जावे ॥
 गील गचीयो बटनाके माहि । बूझ्यो बहोत बतानत नाहि ॥३८॥
 अत्र उनकु समजाय री लीग्यो । म्हातु दोष मनी कोई दीयो ' ॥
 यू कह सहीया सवे ऊठ आइ । माता मीरा लई बुलाइ ॥३९॥
 माय कहै " सुण मीरानाई । ऐसी भगति कठासू लाई ? ॥
 हे बाई ! काई पपज ज्ञाल्यो ? । सब दुनियामें जिऊँ चाल्यो ॥४०॥

पद १

“ ग्हाने रामइयो वीत पिपारो—टेर०

माई ! पीहर रामइयो, सासरा रामइयो,

पुरन जनमको लेख रामइयो—१

माई ! में तो लीयो है रामइयाने मोल—टेर०

काई कहे सूधा, कोई कहे मूषो ।

में तो लियो है तराजु तोल ॥—

ओइ बिरन रे लोग सुणे हे !

में तो लियो बाजते ढोल ॥—

ग्हार रामइयेरा पार न पायो । जेसे समुद्रको याग ।

मीरा ने सदगुरु मिलिया । बाई बेटा साधा रे पास—रामइयो०

पद २

मत घरजो गहारी मागडी, साधा दरशण जाती ।
 रामनाम हिरदे बसे, मनदामें माती—मत घरजो०
 माय कहे, “ हे धीगडी, किसके गुण फूली ? ।
 लोक सुये सुख निंद में, तु काई रैन ज भूली ? ” ॥—मत घरजो०
 “ घेली दुनिया बावली, जाकु राम न भाये ।
 उपारे हिरदे हरि बसे, ताको निंद न आवे ॥—मत घरजो०
 चोन्वाराकी बावडी, जांको जल नहि पीजै ।
 हरि-नाला इम्रत सरे, जांकी आश करीजै ॥—मत घरजो०
 रूप सरूपा रामजी, मुख देख्या जांजै ।
 मीरा व्याकुल ब्रह्मनी, अपनी करी लीजै ॥—मत घरजो०

(चौपाइ)

“ कठी माला दूर निवारो । सालिंगराम मिंदरमे डारो ॥
 साधु सताकी सेग पूजा । हारडोर पहिरो गल गुज्जा ॥४१॥
 सयणी ! झूठ वाद न कीजै । सहीयां रमै ज्यां सग रमीजे ॥
 रामैयाकी आण निवारो । भात्र भगतिकु दूर पिडारो ॥ ४२ ॥
 साधु सताको कछो न कीजै । मातपिता कह्यै ज्यू रीक्षे ॥
 अग्रहू बालक कल्या क्यारी । नहीं अगार अस्था थारी ॥ ४३ ॥
 हे बाई ! तोय किण भरमाई ? । आ भगति तोय किण बतार्ई ? ॥ ”

मीरा उवाच

“ जिण माजी मानव-तन दिन्ही । गर्भवासमे रक्षा कीन्ही ॥४४॥

कौल वचन हगिसू कर आई । ज्या मोनौ आ भगनि सिखाई ॥
 भज्यानो दिन कहो, कब आवै ? । बालक तरुण मरे मर जावै ॥४५॥
 आयु घट्या पिटे कहा कीजै ? । करुणा सौ पहेला कर लाजै ॥
 ज्यू बालापण गया मिलाइ । अस हि जोवन चल जाय ॥ ४६ ॥
 जोवन बात बुढापो आवै । सुमरण सुकृत कीयो न जावै ॥
 धन जोवन धिर राज न कोई । मूरख जाण धिर रहे साई ॥४७॥
 कहा धनउत राणा रक राजा । सिरपर बजै कालका बाना ॥
 जो कछु व्है तो सुकृत काजै । रामनाम हिरदे धर लाजै ॥४८॥
 को काहूरो सगी नाही । क्यू भूला माया मोह माही ? ॥
 अतकाल जीव एकाएक । हरिनिन पड चोरासा देख ॥ ४९ ॥

(दृष्ट)

" रामईयो नहीं बीसरू, ग्हारो प्राण आधार ।
 जीव छोड न्यारा कीया, क्यू जाये ससार ? ॥ ५० ॥
 छोड तो छूटे नहिं, रामईया की वाह ।
 जेस अमला अमलक, सूण्या तनमन प्राण ॥ ५१ ॥
 मैं रामईया-बस भई, रामईयो मुन बम होय ।
 ग्ह व माजा । एर ही, कहणे का मुख दाय ॥ ५२ ॥
 जाय रामईया नहा वसे, याहे ग्वाला ग्वाट ।
 किण-मू जोडू प्रातडा, रामईया-सू तोड ? ॥ ५३ ॥
 जनम जनम री प्रीतिडा, हिस्दे रहा सनाय ।
 जो रामईयो निसर, तो तलफ तलफ जाय जाय ॥ ५४ ॥

मनप्राप्ति मूरत वसे, निस दिन निरखू लाल ।
 एक निमखे देख्या मिना, जीव हौत वेहार ॥ ५५ ॥
 क्रिणरो पियर सासरो ? क्रिणरी माय मुसाल ? ।
 एक रामईया बाहिरो, झूठो मायाजाल ” ॥ ५६ ॥

माता उवाच ।

“बडा घराकां ओलचा, आया मीरा मोय ।
 राम भगति भूलावज्यो, जत्र समझाऊ तोय ” ॥ ५७ ॥

—विश्राम ५.

पद ३

“रामनाम मेरे मन वसियो रसियो । राम रिझास्या हे माय—टेर
 ब्रेह बिजलनी माल सखी री । देखत मन डुलसासां रे माय ॥१॥
 मनकु मार शवद सद्गुरुका । रामनाम लिखलास्या रे माय ॥२॥
 तन कर ताल, मन कर मदग । सुतोडी सूरत जगास्या रे माय ॥३॥
 निरत करू अपणा हरि आगे । प्रेम मगन गुण गास्या रे माय ॥४॥
 डांरो नात्र सुत कर डोरी । रसणा प्रेम बटायस्या रे माय ॥५॥
 ज्ञानको टोल वण्यो अत भारी । हरख निरख गुण गास्या रे माय ॥६॥
 काम क्रोध मद लोभ त्रिषय तज । दुरमत दूर गमास्या रे माय ॥७॥
 मीरा के प्रभु गिरधर नागर । भगतिरो चिट्ठ नधास्या रे माय ॥८॥

पद ४

नहीं जाऊ सासरे माय । म्हाज मीलिया हे सिरजणहार ॥—नहीं०
 एक वाप दो दीनरी रे वाला । दोनो अन्न वज्रोर ।
 एअण सन जग मोहियो रे गाला । दूनी नद विचार ॥ १ ॥

सासू हमारी सुपमणा रे वाला । सुसरो परम सतोष ।
 जेठ जुगत कर जाणियो रे वाला । पाँच भयो निर्दोष ॥ २ ॥
 नाक मे नथ नहीं पेरसू रे वाला । हिवडे नै पेहेरू हार ।
 लख चोरासी रो चूडलो रे वाला । नहीं पेहेरू दूर्जा वार ॥ ३ ॥
 अमर लोक ग्हारो सासरो रे वाला । पीहर सताके पास ।
 अनत सता को साहिनो रे वाला । गाने मीरा दास ॥ ४ ॥

(चौपई)

यू अमली के अमल अधारा । यू रामईयो प्राण हमारा ॥
 कोई निंदे बदे दु ख पाये । मौकू तो रामईयो भाये ” ॥ ५८ ॥
 माय कहे, “ तू सुण हे बाई । बडे धराणे जुडि लगाई ॥
 राम भगति निण के मन भाये ? । सीसोदिया छीजे दु ख पाये ॥ ५९ ॥
 आ भगनि तू केम निभास्या ? । बेटी धरा पराया जास्या ॥
 राजा राणा द्वेष चलाये । तब तेरी कैसी बस आवे ” ॥ ६० ॥

पद ५

मीरा उवाच ।

“ सीसोदियो गठो तो ग्हारो काई कर लेसी ? ॥
 ग्हे तो गुण गोविंदका गास्या हे माय ॥ टेर० ॥
 राणोजी खूठा तो बारो देश रम्बासी,
 हरि खूठा कुमलास्या हे माय ॥ १ ॥
 लोक लाज की काण न मानू,
 निरभे निशाण घुरास्या ह माय ॥ २ ॥

राम नाम की जहाज चलास्या,

भयसागर तिर जास्या हे माय ॥ ३ ॥

मीरा शरण सबल गिरधरकी,

चरण कमल लपटास्या हे माय ॥ ४ ॥

(चौपई)

कुण माजी ! सीसोदिया सोरे । सत्रलो घणी शीश हे म्हारे ॥

कुण हे राजा ? कुण हे राणो । मेरे शिर त्रिभुवनपति जाणो ॥ ६१ ॥

त्रिणी जन्म को हुतो जु दावो ? । जइ मोकू सीसोदियों व्यारो ॥

‘हे बाई ! उत्तर त्रिम दिजे ? । सगा सरीसा बैर बसीजे ॥ ६२ ॥

मागे माग कहाते लाजा ? । जिण कारण में तोकू व्यावा ? ’ ॥

‘व्यात्र नव्या रागो चढ अत्रि । मिनख मर अरजस हो जावे ॥ ६३ ॥

साचे मन जो सिमरण कीजे । तो ग्रिह साध का सान हि सीजे ॥

जो अपणो मन साच न होई । तो गृहत्याग भात्र सो कोई ’ ॥ ६४ ॥

जब मीरा करुणा कर माई । गदगद रोम, नैन जल छाई ॥

‘हू अनाथ अवला तु ताई । तुम विन और हमारे नाई ॥ ६५ ॥

जे मोकू कोई नाम छुडासी । मेरो मरण, तुमारी हासी ॥

जनम जनमकी दास तुमारी । मत काजो चरणाम्बू न्यारा ॥ ६६ ॥

सीसादियो वर मोय न मात्रि । माता पिता जोरी कर व्यात्रि ॥

ओ त्रिमचार बणेलो सामी । तुम जाणो सब अतरजामी ’ ॥ ६७ ॥

(दाहा)

‘ यह पुनार यह विनती, मीराजी महाराज ।

ले निभायो रामजी, बाहिं गहवा की लाज ॥ ६८ ॥

मैं अरधया आपकी, तुम मेरे भरतार ।

‘ज्यों कारज आगे क्रियो, सोई त्रिद विचार’ ॥ ६९ ॥

—विश्राम ६.

पद ६

(राग सोरठ)

माई ! गहारी हारे नहि घुझी बात ।

पिंडमामू प्राण पापी, निकस क्यू नहि जात ? —टैर०

रेण अवेरी, बिरहन घेरी, तारा गणत निश जात ।

— लेई कटारी कठ मारू, करूगी अपघात—माई०

पाट न खोल्या, मुग्धा न बोल्या, साझड लग परभात ।

अत्रोल्लामैं अरध वीती, काहेकी कुशलात ? —माई०

सपनामैं हरि दरसन दिन्हो, मैं नहि जाण्यो हरि जात ।

नैण हमारा ऊघडा आया, रही मन पिछतात—माई०

आरण आवण होय रखा रे, नहि आरणकी बात ।

मीरा ब्याकुल मेहनी रे, आवो बालक-मिल्लात—माई०

पद ७

जोगियाने कह्यो रे आदेश—

आऊगी में, नाथ रहू रे, कर जटाधारी वेश—जोगीयाने० टैर.

चीर ज फारू, कया पहेरू, लेसू यौ उपदेश ।

गिणता गिणता घस गई मोरी, आगलीया री रेप—जोगीयाने०

मुद्रा माला मेखला रे, खापरा लेसू हाथ ।

जोगन होई जग दूटस्यू रे, इण रात्रलीया री साथ—जोगीयाने०

प्राण हमारा वहा वसे रे या है खाली खोड ।
मातपिता परिवारसू रे रही तिणा ज्यू तोड—जोगीयानै०
पाचपचीसू वस किया रे, पला ने पऊडे कोय ।
मीरा व्याकुल ब्रेहनी रे, कोई राम मिलावै मोय—जोगीयानै०

पद ८

घडी एरु न आउडै रे वाला, तुम दरसन त्रिण मोय ।
तुम छो जी मेरे प्राण काया, कासू जीतण होय ?—टेर०
धान न भावे, निंद न आये वाला, ब्रेह संतापे मोय ।
घायल ज्यूं घूमती फिरु रे वाला, मोय दरद न जाणे कोय—घडी०
दिवस खाय गमाईयो रे वाला, रण गमाई सोय ।
प्राण गमायो झूरता रे वाला, नैण गमाया रोय—घडी०
जो मैं ऐसी जाणती रे वाला, प्रीत कीया दुःख होय ।
नगर ढढोलौ फेरती रे नाला, प्रीत करो मत कोय—घडी०
पय निहारू, डगर बुहारू वाला, ऊभी मारग जोय ।
भीराके प्रभु कब मिलोगे ? वाला, तुम मिलीया सुख होय—घडी०

पद ९

लिख भेजू हो पाती, म्हारा प्रीतम प्यारा रे रामने ।
लिख भेजू ही पाती—टेर०
इयाम सदेशो कबुए न मेल्यो, जाण त्रिण गुज जाती—लिख०
ऊची चढ चढ पय निहारू, रोय रोय अंखिया राती—लिख०
औ मन मस्त कह्यो नहि माने, अकुस देत चलाती—लिख०
मीरा के प्रभु हरि अग्निनाशी, जनम जनम का साथी—लिख०

(दोहा)

करुणा कर मीरा रही, महला भयां ऊजाल ।

सग नारद ले आयीया, परण्या गिरधरलाल ॥ ७० ॥

हायां वांछण दोरडा, सूधे भीनो गात ।

राज लोक इचरज भया, केसर अरण्या हात ॥ ७१ ॥

—विश्राम ७.

पद १०

माई ! ग्हाने सपनैमें परण गयाजी गोपाल—टेर०

सूती नै सपनो आरीयो जी, सपनो रिसरा बांस ।

माई ! ग्हाने परण गया जगदाश—

घेहेली तो दीसे मीरां बावली ए बाई, सपनो आल पपाल ।

अग अग हल्दी ग्हींकी बीजा, माजी ! सूधे भीनो गात ।

माई ग्हाने सपनामें परण गया दीनानाथ—

छप्पन कोट जादव जान पधारे, दूल्हो श्री भगवान ।

माई ग्हाने सपनामें परण्याजी राम—

सपनामें तोरण ग्राधीयो जा, सपनामें आइ ग्हासि जान ।

माई ग्हाने परण गया भगवान—

मीराने गिरिधर मिल्या जी, पूरव जनम के भाग्य ।

माई ग्हाने पाया वर सोहाग—

(चौपाई)

व्याह कर्यो कछु मना न भायो । राणो परण घरा ले आयो ॥
कुलदेवी सासु पूजावै । मीरा तिनको सिर नहि न्यावे ॥ ७२ ॥

“ मेरे रामकृष्णकी सेवा । और न पूजु देवी देवा ” ॥

“ देवी सोहाग भाग्यकी दाता ।

दोऊ कर जोर निवाबो माता । ” ॥ ७३ ॥

“ सोहागभाग्य देवी कै सारै । तो काऊ विधवा घरा तुमरै ? ॥
तन मन सिर सताकूं दीया ।

सिर के साटे सिरजण लिया ॥ ७४ ॥

सिर सताको निब्यो न जायै । वस्त पराई राम रीसावे ॥
देवी देव आन सब झूठे । हरि बे मुखको खोसै छूटे ॥ ७५ ॥

साचा सत रामजी मेरा । भेट्या सगल आन उरझेरा ॥
आन देव आसा कर सेवे । जमराय जमको दड लेवे ॥ ७६ ॥

आन देवको दड न भरही । धमेराय दासातन कर ही ” ॥
ऐसे सुण सामू रीसाई । सासभरी पीया पै जाई ॥ ७७ ॥

“ न्यारो महल रहणको देवो । याका जीउको निश्चो लेवो ” ॥
अन राणो पैल्या पग धारे । सो भेटतणीके महल पधारे ॥ ७८ ॥

कुंडल कडा केसरिया धागा । मोतीयन माल होत रग राना ॥
खमा खमा होती सो आवै । चरर चिराक सुरापण पावै ॥ ७९ ॥

मीरा कहे “ प्रभु ! दरुण दीज्यो । वेग पधारो बिलस न क्रियो ॥
पतिव्रताके एक पति होई । विभचारण देखी नहीं कोई ॥ ८० ॥

पतितपावन परमेश्वर स्वामी । भगत बल्लभ भगवद् धन-नामी ॥
 परब्रह्म परमात्म देवा । अनन्त सत्ता लामे तुम सेना ॥ ८१ ॥
 जिनकी इच्छा पूरण कर ही । बिषय विस्तार व्याधि दुःख हर ही ॥
 मैं जुगणी गुण ऐकी नाहि । तुम गुणसागर समरथ साई ॥ ८२ ॥

पद ११

म्हारे घर आज्यो प्रीतम प्यारा । तुम तिन सत्र जग खारा—
 म्हारे घर—दे०
 तन मन धन सत्र भेट करू धो । भजन करूगी मैं
 धारा—म्हारे घर०
 तुम गुणगत बड़ा गुणसागर । मैं छुंजी औगुणगारा—म्हारे घर०
 मैं जुगुणी गुण ऐकी नाहीं । तुम छोजी गुणसारा—म्हारे घर०
 मीरा के प्रभु कबही मिलोगे ? । तिनदरदाण दुःखियारा—म्हारे घर०

(चौपई)

विसन विसन गोविंद गिरिधारी । राखीज्यो परतंग्या म्हारी ॥
 पुरुषरूप नारायण कीज्यो । जनसू सागर दूर रखीज्यो ॥ ८३ ॥
 सत्ता साकुट के संबंध कैसे ? । केल बोर, हस बायस जैसो ॥
 कोटिकला तेज तपधारी । आय बिराज्या आप मुरारि ॥ ८४ ॥
 अब राणो महेला जाय पोहोतो । देख्यो पुरुष सेजा पर सूतो ॥
 औगुण पुरुष अठे कुण आयो ? । ” मीरासू राणो रीसायो ॥ ८५ ॥
 मीरा की अवग्या मन आई । राज लोक मैंसे न जणाई ॥
 सन राजा राणीया मलि दीठा ।

एक मीरा एक गिरिधर बैठा ॥ ८६ ॥

रीस भरे राणा सब रूता । "हा, मारो" जाँच नहि जीता ॥
 ले ले खाडा मारण धाया । कोटि कला तप तेज दिखाया ॥ ८७ ॥
 नरता अपणौ जीव ले भागा । मिग अरु पीछे ऊठ लागा ॥
 राजलोक इचरज भयो मारी ।

“आ राणी कोई धूत धूतारी” ॥ ८८ ॥

अब इण दिशा कोई मत जोयो । राणाको दूजी परणायो ॥
 मेडतणी कु त्याग ही दीजै ।

महला दिशा पाव नहि कीजै ॥ ८९ ॥

(दोहा)

यूं हरि नरको स्वरूप धर, घर—फद दियो छुडाय ।
 मीराको निर्बंध करी, सिसोद्या भडकाई ॥ ९० ॥
 शिव पीछे भस्मा लग्यो, धर्यो त्रियाको रूप ॥
 मीरा के पुरुषा हना, सो होत ब्रह्म अनूप ॥ ९१ ॥

—विश्राम ८.

*

*

*

पद १२

मै'लडो रग आयो, मेडतणी रो मै'लडो रग छायो ।

मीराबाई रो मै लडो रग छायो—टेर०
 कोटिक भाण मै ला री शोभा, मानव गिरधर आयो—मेडतणी रो०
 कथा कीर्तन निशदिन होवै हो, दिन दिन प्रेम सवायो—मेडतणी रो०
 सुरनर मुनि वाको ध्यान धरत है, वेदपुराणा मै गायो—मेडतणी रो०
 मीरादासी बहु बडभागण, नाम पदाग्र्य पायो—मेडतणी रो०

(चौपई)

काज कीयो हुय अंतर ध्याना । भगत बटल ऐसा भगवाना ॥
 यूं भगवत भगतां-रखवार । जगत न जाणे मूढ गिंवार ॥ ९२ ॥
 हरिको चरितर किणी नहो जाण्यो । मीरांको औगण मन आप्यो ॥
 हरि वे मुखको भगति न भावै । सीसोद्या छोडै दुःख पावै ॥ ९३ ॥
 निंदा करे नगर के लोगूं । मीरां के मन हरख न सोगूं ॥
 महलां में सेवा पधरावै । संझा सहवार आरती लावै ॥ ९४ ॥
 ज्यूं ज्यूं गावै बजावै नाचै । त्यों हि त्यों रामईयो राचै ॥
 प्रेम भगति परभूने भावै । दंभ पाखंडके निकट न जावै ॥ ९५ ॥
 कूड कापटकी यां कया होई ? । साच बिना सीसे नहि कोई ॥
 एक दिनां इचरज दिखलाया । सीसोद्या हरि-मिंदर आया ॥ ९६ ॥
 मिंदरमें मीरांवाई गावै । निरत करे अरु ताल बजावै ॥
 मिंदर दुसरे वे फिर जाई । वां देखे तो मीरांवाई ॥ ९७ ॥
 तीजे मिंदर सीसोद्या पैठा । निरत करे मीरांवाई बैठौ ॥
 चौपे मिंदर चल वे चल आया । जहां मीरांवाई रास रचाया ॥ ९८ ॥
 निरभै निःसंक भरोसै साचै । मिंदर मिंदर मीरां नाचै ॥
 सीसोद्या कर सकयान झांकी । बिन मीरां मिंदर नइ बाकी ॥ ९९ ॥
 जत्र महलां सू खबर मंगार्ई । मीरां बैठौ ध्यान लगाई ॥
 केदी राणी नांकी नहि आवै । महलां में कीजै ज्यूं भावै ॥ १०० ॥
 मीरां केह हरि-मिंदर जायां । बिन दरसन अन्नजल किम पावां ? ॥
 दडौन अन्न संतां नै कीजै ।

बिन संगत मन नाहि पातिजै ॥ १०१ ॥

जिस्यो मेढतौ गढ चीतोड । सीसोचा जैसा राठोड ॥
महला रहसी राणी रांन । मैं तो धर्या फकीरी बाना ॥ १०२ ॥

(दोहा)

सीसोचा सासे पड्या, राजलोग भयो सोग ।
गढसू हेठी उत्तरे, राणी कहै अजोग ॥ १०३ ॥
चौकमा राख्यो जानतौ, ताला देवो जडाई ।
पिन अन्नजल जाँवै नहि, महलामैं भर जाई ॥ १०४ ॥

*

*

*

—विश्राम ९.

पद १३

हरि पिन रखौ न जाय, हेली ।

गहासू, हरि पिन रखौ न जाय—टेर०
सासू लडै, गहारी ननद खिजावै, पियौजी रक्षा हे रीसाय—हेली०
पोहोरो भी राखौ, चौकी बैठारौ, ताला देवोनी जडाई—हेली०
पूरब जनमकी प्रीत पुरातन, सो क्यू छाडी जाई ?—हेली०
भीरा के प्रसु गिरवर नागर, और न आये गहारी दाय—हेली०

(चौपाई)

ज्यू ज्यू राणो ताला जडही । ऊजड है नै झडझड पडही ॥
मीरा भिंदर आये जाये ॥ देख देख राणो रीसाये ॥ १०५ ॥
जौ तिरियापर हाथ चलावै । ता लौ मिनख पदवी नहि पाये ॥
मार्या बडौ घराणो छाजै । कै वे सूर गिनारही बाजे ॥ १०६ ॥

तिरिया सबल निबल तोहि नारी । अदवै गरु कहै जग सारी ॥
ता तै पुरुषाधरम विचारौ । अपने हाथ मत कोई मारौ ॥ १०७ ॥

अब इनको विष दीजै पाई । विन-मारी आपो मर जाई ॥
राणै विषप्यालो भर भेज्यो । मेढतणो राणीकुं देख्यो ॥ १०८ ॥

दयाराम पंडो इक नामा । राज भिंदर सेवै अठ जामा ॥
सीसोधा बहु भात सिखायो ।

यूं कह्यो : 'चरणामृत लायो' ॥ १०९ ॥

गुप्त दान बाको दै घाल्यो । सो मरण मीरांको चाल्यो ॥
पिंडो कहै, 'भाग्य धिन राणी ! ।

जिण परभू की भक्ति पिछाणी ! ॥ ११० ॥

हरिजी की आग्या भइ रहनि । चरणामृत हरि भेज्यो यनि ॥
कैं लेवो कैं पूठौ फेरो । पिण लियां पण जै हैं तेरो ॥ १११ ॥

जाप्यो जहर मरणके काजै । विण लीयां मेरो बिडद लाजै ॥
चरणामृत सुण मीरां लीयो । राम-भरोसे प्यालो पीयो ॥ ११२ ॥

उयूं मृतक इमृत पी जीयो । अधिक रूप नारायण दीयो ॥
गोहित जाय कचेडी कई । 'राणी विष-प्यालो पी गई' ॥ ११३ ॥

सीसोधा कहै, 'मरी के जीवी ?' । अजूं न देखी विष की पीवी ॥
जहर न व्यापो गरल न आई । विष होतो कन इमृत राई ॥ ११४ ॥

पद १४

प्यालो म्हाने कयूं रे पठायो, सीसोधा राणा !

प्यालो म्हाने कयूं रे पठायो ?—टेर०

भली बूरी तो मैं नहीं कीनी, राणा कयूं रीसायो ! ।

याने म्हाने देह दिवी है, यारो हरिगुण गायो—प्यालो०

कनक कटोरे ले विष घोयो, दयाराम पंडो लायो ।
 अठी उठी तो मैं नहीं देख्यो, कर चरनामृत पायो—प्यालो०
 आजकाल की मैं नहीं राणा !, जद ओ ब्रह्मद लायो ।
 मेढतीया घर जनम लीयो है, मीरा नाम कहायो—प्यालो०
 प्रेह्लादकी प्रतग्या राखी, खभ फाड बेगै धायो ।
 मीरा के प्रभु गिरिधर नागर, जिण औ ब्रिडद बधायो—प्यालो०

पद १५

(राग कान्हो)

मैं मेरो मन, हरिजीसू जोयो । हरिजीसू जोड सकलसू तोयो ॥—
 टेर०

जब संतनकी टहल ऊपाई तब, राणो मारणकू दोयो
 मेरी प्रीत निरतर हरिसू, ज्यू खलत बादी गर गोयो—मैं मेरो मन०
 जहर करणकी बात विचारी, तब मोही तुलडीदल घोयो :
 जब चरनामृत सुण्यो मेरे श्रवणा,
 गमभरोसे मुखमें दोयो—मैं मेरो मन०

नाचण लगी जब घूषट कैसो ? , लोकराज तिण तोयो
 नेकी बदी मेरे सिरपर धारी,
 मन-हस्ती आकुस दे गोयो—मैं मेरो मन०

प्रगट नीसाण बजाय चली हैं, राजा राणा सब झगरो झोयो ।
 मीरा सरण सखल गिरिधरकी,
 कहारि मयो दुनिया-मुख मोयो ?—मैं मेरो मन०

पद १६

राम तणे रग राची रे , राणाजी ! मैं तो राम तणे रग राची ॥
 सासरीये रग राची रे, मेरादा राणा, राम तणे रग राची—टेर-
 ताल मृदग जंत्र धाजते रे वाला,

जाय नै साध रे आगे नाची रे—राणाजी०

योई तो कहै रे मीरा भई रे बावली,
 कोई तो कहै मदड़े माती रे—राणाजी०

त्रिपना प्याला तो राणे भरभर मेल्या नै,
 इम्रत करनै आरोगी रे—राणाजी०

मीरा के प्रभु गिरधर नागरनी रे,
 जनम जनमकी हू दासी रे—राणाजी०

(चौपई)

बाबे लूने, करे सो पावै । सहस्र-गुणो साहिब भुगतावै ॥
 राणे विन मीराकू पायो । घर सीसोवा बल्लो सनायो ॥ ११५ ॥
 गादी बैठत हा मर जायै । त्रिपनी घात अजू होय आवै ॥
 अग्र राणा दूजी घात ऊपाई । अन्नके मेडतणा मर जाई ॥ ११६ ॥
 सरन सोवनी पेई मगाई । देख्यो मेडतणीकू जाई ॥
 माहीं कालो नाग मरायो । चदन हार दूर तैं आयो ॥ ११७ ॥
 कह्यो राणीकू गल पहरे । बड़े जेठ त्रिपरा करी तेरे ॥
 खोल्पो देख त्रिसर कालो । पेहरत गलमें बियो ऊजालो ॥ ११८ ॥
 हीरा पना लाल कण मोती । कण कणमें दीप की ज्योति ॥
 देख हार राण्या सन रुती । अनजल तज राणा पर सूती ॥ ११९ ॥

इनके हार हमारे नाही । म्हासू आइ धनी है काही ।
 हरिचंद्र बहोता घर होता । वे तो दीपक उनमें जोता ॥ १२० ॥
 राणे घात दूती ज्यू कही । सुण राण्या परसण न्है गइ ॥
 अग एक छल उपजायो भारी । सुणताही डरपे नरनारी ॥ १२१ ॥
 गिरिकदर निपजे विष कीरा । लागत ही फट जाय सरीरा ॥
 बटवा में चिछू जड दीन्हा । ए राणा के चिच्छा लीना ॥ १२२ ॥
 बहज्यो मेढतणी पग पहेरे । खोली ज्या अशक्त अंधेरे ॥
 खोले तो चिछू अरु चिछण्या । हाय लीया हीराजी कणीया ॥ १२३ ॥
 द्वार पहर हरि-मंदिर जाई । चिछाया चिछा पग माई ॥
 उन्नत पीयो बदन भल लाये । तिन दीपक अजीयारो जाये ॥ १२४ ॥
 जेठ कहे महला रह बेठी । जे तु बडा बापकी बेटी ॥
 द्रोह दगा कीया बह धाता । अजु जीवती मारु हाता ॥ १२५ ॥

(दोहा)

राणो मारण नीसयो । हाथा लीयो कटार ।
 आगे होय औढा कीयो । महला में भीरा चार ॥ १२६ ॥
 सीसोधा पयपय मूरा । कीनी बहोत उपाय ।
 तिण जनकू डर काहिको, जाके राम सहाय ॥ १२७ ॥

—विश्राम २०.

*

*

*

पद १७

हो राणाजी ! म्हासी प्रीति पूरवली, मैं सू करौं ?—टेरं०
 रामजी रा नाम तिन रे, घडांअ न सुहाय ।
 रामजी मित्यां तो म्हारो, दिलडो राजा थाय—हो राणाजी०

भूल गईजी माहरा, घरको सगही काम
 भोजनीयो नहि भावे ग्हाने, नींदबली नीहि आम—हो राणाजी०
 विस का प्याला भेजिया रे, जाये मारा पास
 कर चरणामृत पी गई, ग्हारा रामजाके विसवास—हो राणाजी०
 विस रा प्याला पी गईजी, भजन करे राठोड
 पारी मारी ना मरू, ग्हारे राखणहारा और—हो राणाजी०
 छपा तिलक बनायीया जी, मनमें नह चौधार
 रामजी का जस गावता, ग्हाने भावे गरदन मार—हो राणाजी०
 पेयां वासग भेजीया जी, बै है चदनहार
 नाग गलामें पैरीयो, ग्हारे महला भयो ऊजार—हो राणाजी०
 सुधा नै बजारा, मीरा चाला गजराज
 पाछे सू कूतर भसे, ग्हाने नेक न आवै लाज—हो राणाजी०
 राठोडा री घीवडी जी, सीसोचा रा साथ
 ले जाती वैकु में, ग्हारा रति न मानी बात—हो राणाजी०
 मीरा दासी रामकी जी, राम गरीब निराज
 जन मीराका राख्यो, फाई बाहि गहवा का लाज—हो राणाजी०

पद १८

भीरु रग लागो राम हरि और रग अटक परी—मीरा रग०—टर०
 चुडलो ग्हारे तिलक ज माला, सील वरत सिणगारा
 और सिणगार ग्हारे दाय न आवै, औ गुरुभ्यान अमारो—मीरा०
 कोई नदो, कोई बंदो, ग्हे ता गुण गाविंदजी रा मास्या
 जिण मारग ग्हारा साज पधारे, उण मारग मेंइ जास्या—माया०

चौरी न करस्या, जीव न सतास्या, जब कांई करसी म्हारो कोई ? :
 गजसूं ऊनर, खर नइ चढस्या,—आ तो बात न होई—मीरा०
 सती न होस्या, गिरधर गास्या, मन मोह्यो छै घण-नामी :
 जेठ बहू को नातो नई राणाजी, ये सेनक, म्हें सामी—मीरा०
 गिरधर कहूं बौ, गिरधर-घरणी, म्हारे मात पिता वे इ भाई :
 ये धारे, म्हें म्हारै राणाजी ! —युं कहे मीराबाई—मीरां०

पद १९

(उदाको संवाद)

साधा रो संग निवारो, बहूजी, भाभी मीरा !

बहूजी, थारी लोक निंदा करे—टेर०

लोका रो काने भार, बौजी, में म्हारी जनम सुधारस्या—

घराइ सेवोनी सालगराम, चुणाइदा थाने देशै—

कुलनै लगायो काट, वडां घरां रा आया ओलंवा—

‘कुल रो नातो थारे म्हारे नाम, भेलानै वसता रा आया ओलंवा—

मीरानै मिलीया सिरजणहार, बाहि पकड हरिजन छे तीस्या—

(चौपाई)

अब ऊदां समजावण आई । “ ये भाभी, हूं नणदल बाई ॥

अब इक वचन हमारो मानो । छाडो भगति घनी मत तानो ॥ १२८ ॥

साधा रो संग छाड हि दीजै । नांव लेवौ तो घरही लीजै ।

संग साधा कै नाहि भलाई । मुखी नाख रु जीव भमाई ॥ १२९ ॥

जप तप केरे त्याग व्रत साजै । तिहुं रूत सहै राजके काजै ॥

भैरूं झाफ हि वारै गरही । कासी जाय करग्रत सिर धरही ॥ १३० ॥

और कष्ट वहाँ करे पिरानी । जब होये राजा अरु रानी ॥
मनवञ्चित मिलीयो सुख सारो ।

नाच कूद लाजा क्यूँ मारो ? ॥ १३१ ॥

पुख जनम भगति मै कीनी । साध सगत आ माँग र लीनी ॥
बड़ी भगती राजफल स्वाग्यो ।

हरि तज मागे अय अभाग्यो ॥ १३२ ॥

सो मनटा प्रभु पूरण कीनी । भगति मुगति सतसंगति दीनी ॥
राज करता नरक पडता । भगति करता मोक्ष पहता ॥ १३३ ॥
जप तप कर, राजा न्है कोई । कराय अनीति नरक पडे सोई ॥
धरम पून कर धनकू पासी । अधर्म करे अलेखे जासी ॥ १३४ ॥

राम भगति कोइ कर करावे । परभू मिले परमपद पावे ॥
गावण बजावण इष्ट हमारा । प्रेममक्त परभूने प्यारा ॥ १३५ ॥
विण गाया गोविंद नहीं रीतै । नर देही विण नाव न लीजै ॥
नाव बिना गति मुगति न पाये । न्है मुख जीव अधोगति जाये ॥ १३६ ॥

सुरनर भूप इद्र दु खदाई । हरि की भगति सत-सुखदाई ॥
भूच्या राज मीले सुख आगे । तो राजा राज काहेकू त्यागे ? ॥ १३७ ॥

साधों को सग छ्यड़ नाहि । विण सगत भरो गत काई ? ॥
राम सत मेरा सिरताजा । तापर वार्यो राणा राजा ॥ १३८ ॥

(रोहा)

धन जोवन सुख साहिबी, नारी पुरुष रजधान ।
कहे मीरा, धिर कौ नहि, दिन दसके मिजमान ॥ १३९ ॥

साधु माई बाप है, साधु भाईबध ।

साधु मिलाये राम सुं, काटै जम का फंद ॥ १४० ॥

—विश्राम ११.

*

*

*

पद २०

अबे मीरा ! मान लो जी ग्हारी, थाने वरजै सखीया सारी—टेर०

राजा वरजे राण्या वरजे, वरजे परजा सारी :

कंवर-पदे थाने सबह्रा वरजे, ओर वरजे नरनारी—अबे०

सीसकल था रे मस्तक सोवै, बिंदली लागै सारी :

हाथा मै काकणा लखु गालो, पात्रा पायल भारी—अबे०

यडा घराका छोरु कहीजौ, नाचो दे दे तारी :

वर पायो हिंदवाणी सूरज, आ काइ मनमै धारी ?—अबे०

साधा रे संग बैस बैस कर, लोकलाज सब डारी :

ऊंच घर छाड, नीच घर जागौ, कुलने लगानो ह्यो गारी—अबे०

लाजै पीहर सासरो जी, और लाजै माई मुसारी :

मीरा तो सतगुरुजीके चरणे, चरणकमल बलिहारी—अबे०

पद २१

अब नहि रहूगी अटकी—

ग्हारो मन लागो हरिजीसू, अब नहि रहूगी अटकी—टेर०

गुरु मिलीया रिबदास ग्हानै, दिवी ग्यानकी गुटरी •

चोट लगी निज नात्र हरि की, सो ग्हारे हिबडे खटकी—अब०

माणिक मोती पर तन पैरू, मैं तो कव की नटकी :
 गैणो तो म्हारे माला दोपडी, और चलयनी कुटकी—अब०
 राजकुल की लाज गगाइ, साध्या रे संग मटकी :
 नित ऊठ हरजी के मिंदर जास्या, नाचां दे दे चुटकी—अब०
 भाष छिछापी म्हातौ साध सगतसू, सारीषादि वटकी :
 जेठ बहू की काण न मानू, पूवट पढ गई पटकी—अब०
 परम गुरा के सरणै रहस्या, परणाम करु कर लुटकी ॥
 मीरा के प्रभु हरि अबिनासी, जनम मरण सैं छुटकी—अब०

(चौपई)

देवर जिठाण्या सब मिल आई । आदर कर मीरा बैठाई ॥
 कहे राण्या ॥ मेढतणी राणी । देवा सीख, बुरो मत मानी ॥ १४१ ॥
 अपनो पति परमेश्वर जानै । सो तिरिया दरगै परवानै ॥
 पति सू गति तिरिया की जानो ।

और थम सत्र झूठ बखानौ ॥ १४२ ॥

अपनो पति कैवै उयू रीजै । आप मुरादे कह्यु न कीजै ॥
 जिण पति-अग्या लोपन कीनी ।

सो तिरिया कहिये मतिहीनी ॥ १४३ ॥

अपणा पतिकु पूठ दिखावै । सो तिरिया गति मुगति न पावै ॥
 भाव भगति सबही रिध झूठी । जो वा रहै पतिसू रूठी ॥ १४४ ॥

तैं अपनौ पति छडाहि दियौ । मोय बता, कदा सुख लियो ? ॥
 याही अत्र सुख देख्यो नाई । कुण जाणै आगैहे काई ? ॥ १४५ ॥

मीरा कहै, “बुरो मत मानो । म्हारो पति नहीं औरानो ॥
मेरो पति सो तोय बताऊ । जिणझी मैं अर्धंग्या कहाऊं ॥ १४६ ॥
मेरो पति त्रिभुवनपति राजा । जिनके बजे हे अनहद बाजा ॥
धरण दलीचा तबू आसमांना । गण गंधर्व करे जाही गाना ॥ १४७ ॥
भार अढार पहुप गलमाला । चंद मूर दीपक ऊजियाला ॥
पवना सेव गद्गड बुहारै । चौदे भजन महल है म्हारे ॥ १४८ ॥
एकवीस ब्रह्मंड ठरुलाई । च्यार पदारथ अग्या माई ॥
अठ सिंध नन निध चेराचेरी । राण्या सुणौ माहिनी मेरी ॥ १४९ ॥
सुर तेतीस क्रोड इदराई । हाजर खडा हाजरी माई ॥
छप्पन कोटि कलस जलधारा ।

सो परभू घर है पनिहारा ॥ १५० ॥

सात समुद्र भरिया जल टका । अनत कोट कि लागट बका ॥
धरमराय कोटनाल कहावै । पाप पुण्यका न्याय चुकावै ॥ १५१ ॥
चितगुपतर दोय दफतरखाने । वासू बात नहीं कोई छानै ॥
लिख लिख दफतर सौ गुदराने ।

जैसा करम तिसा भुगतवै ॥ १५२ ॥

ब्रह्मा जीव रचे, शिष्य भजे । उण परभू पर कौइ न गजे ॥
पुरवै रजक सब आप मुगारि ।

तीन लोक मगण नरनारी ॥ १५३ ॥

सेस महेस सत सेवा लगा । नारद निरत करे रगरागा ॥
सनकादिन मुनिजन ग्यानी ।

ध्यान धै कहे कह निरबानी ॥ १५४ ॥

विश्वकर्मा सिलवट आवै । सरख सोवना महल बनवै ॥
 ठाम ठाम संत विराजै सारा ॥ वरतीजै कुवेरभंडारा ॥ १५५ ॥
 कामधेन जाके कल्पवृच्छा । सर्व भोग पूरे मन-बंठा ॥
 हीरा रतन मिद ऊजियारा । इअत कुंभ घरोघर सारा ॥ १५६ ॥
 अनंता ही राग, रंग सुखक्रीडा । दुःख दारिद्र्य व्यापे नहीं पीडा ॥
 पाच तत्त्व रंगरेजा भाई । रंग रंग चीर अनोखा टाई ॥ १५७ ॥
 भगतां सूं दुष्ट अंतर नाहीं । सग सुख बिलसौ सो घरमांहीं ॥
 ध्रुव हरि-भक्ति मास खद कीनी ।

कंचनपुरी तुरत रच दीनी ॥ १५८ ॥

त्रिप्र सुदामे भक्ति नीभाई । पुरी द्वारिका जिसि रचाई ॥
 सुत-कुवेर काज लंक दीनी । रावण को स जोरावर लीनी ॥ १५९ ॥
 बाकुं पामु मार गीरायो । विभीषणकुं राज धरायो ॥
 भक्तासूं कुठ नाहीं कराये । ज्यू सुतयंधू तिलोदक पाये ॥ १६० ॥

(दोहा)

यह सायद यह साहिबी, सो समझा सरदार ।
 भीरां कहै राध्या सुणै, सो मेश भरतार ॥ १६१ ॥
 वे परभू सबका पति, कहा पुरस कहा नार ।
 बाकुं तजहु जो भजे, सो कहिये विभचार ॥ १६२ ॥

—विश्राम० १२

(चौपई)

साचो पति परमेश्वर चीन्हो । जगों जूठो त्याग ही दीन्हो ॥
 जूठा पति कुं ओ कोई सेये । बिछड बिछड मरगर दुःख देये ॥ १६३ ॥

जूठा पति सू कैसी यारी । जबहु मरे तबही दुःखीयारी ॥
 जूठा पति विषयासुख चाहवे । साचो राम राम सिमरावे ॥ १६४ ॥
 जूठा पति दिन चार संगती । साचो जनम जनम को साथी ॥
 मेरो पति परमात्म देया । मै तो करु उसीकी सेवा ॥ १६५ ॥

पद २२

कूडो वर कुण परणे हे माई ? परणु तो मर मर जाय—टेर०
 कूडोजो छोड कूडो कुण परणे ? कुण कहावे बाली रांड ? :
 गर्भ वसेरा कुण वसे सजनी ?
 कुण घेरे हु जगमें भाड ?—कूडो वर०
 लख चोरासी रो चूडलो, पेयों में कई वार :
 ओ तो पति मेरी देहीको सगी, मो पति सिरजणहार—कूडो वर०
 जनम जनम कीया वर केना ? विषया'त नरनार
 मै तो राची रंग सुरंगी, गोविंदो हरि भरतार—कूडो वर०
 लोकलाज कुल-काण तज कर, करस्या भक्ति नि शक :
 हरिसम्पाळा में पीऊ, सजनी ! म्हारे कुण राणो ने कुण रऊ ?
 —कूडो वर०

सात वरस की सिरपत लईयो, जत्र पायो सुध सार :
 भीरां के प्रभु लगन रामजी, भत्र भवका भरतार—कूडो वर०

(चौपई)

पति आग्या विन पात्र न देह । समर समर बहोता सुख लेऊ ॥
 मेरे न पिठडे साहेब म्हारा । मर मर जाय जिफे वर थारा ॥ १६६ ॥

मेरे पुरुष अचल अभिनाशी । मैं काका चरणा री दासी ॥
मेरे पति मोय आग्या कीना ।

भगति कान मानय देह दीनी ॥ १६७ ॥

मोय भजे सो मोय समासा । मोय तजे चोरासी जासी ॥
गृहसुख की या करो बढाई ? ।

अ सुख लख चोरासी माही ॥ १६८ ॥

पद २३

धन धन आजनी घडा, सतसगमें परी—धन धन—टेर०
भली जो भई मारे सत पधारे, आज सुनाय भई
निरधन ती मैं भई धनवती, तन की तपत गई—धन धन०
श्रवणा सुनै तो श्रीमद् भागवत, रसना रत हरि
सानरी सूरत, माधुरा मूरत, उर विच आर अरी—धन धन०
मारा मायलो छूटे लाळा सागर मे, ऐसा प्रभु पाट धरी
मीराजै प्रभु गिरधर नागर, सरण आण परी—धन धन०

पद २४

मैं ओलग्यो राम रो, जातु तिलग न लागे बार अ
चढी बिलाले नाप रे, जाको बाण न लागे आई अ—टेर०
बाया अ बाया, बनड्या बाया ! पासु भगति न होई अ
भगति करे कोइ शूरा, ज्याना धड पर सीस न कोइ अ—मैं०
शरा खेत बुहार रखा, हरि मिलाके कान अ
कायर कायर भाजिया, शूरा रखा रणमाझ अ—मैं०
रहेसी रामजी का साधवा, ज्यारे रुबुद्धा लबुद्धा न होय अ
मीरा कहे जग जाय ह, यामे रहता न दीसे कोय अ—मैं०

(चौपड़े)

मोहमाया विपथासुख फूलों । भोगो भोगत वे सीर सली ॥
 यू राणा कुं ग्यान चेतायो । काल समौ नेहो चल आयो ॥ १६९ ॥
 सिद्ध साधक मुनि जन सारा । पीर पयगंवर संन ओधारा ॥
 देह अमर किसीका नाहि ।

अमर नार बरिया कलिमाहि ॥ १७० ॥

“अन हें पुरी द्वारका जास्या । परम ज्योत मैं उषोत समास्यां ॥”
 जत्र चलया की करी तयारी । राजलोक वजै नरनारी ॥ १७१ ॥
 राणो कहे “काहेकुं जानो ? । घर ही बैठा हरिगुण गावो ॥
 पंथ प्रदेश द्वारका दूरी । साथ समान चले नहि जोरी ॥ १७२ ॥
 माग माग उण मारग खाणौ । राजा रक कहा कोइ राणो ॥
 काबा दुरा गोपिका छरी । अर्जुन साथ बिचे हूय छूरी ” ॥ १७३ ॥
 “वै गोप्यां अग्या त्रिन आइ । में परभू की आग्या पाइ ॥
 परगट भगति हमारी कीज्यो ।

जत्र इच्छा तत्र आण मिलीज्यो ॥ ” ॥ १७४ ॥

यु परचाय मीरा रम गई । राजा राण्या बरजत रई ॥
 अयू रजनीमें चदाको वासा । हरि मारग दीस्यो प्रजाशा ॥ १७५ ॥
 पार्षद सामौ रथ ले आया । मीरा कारण कृष्ण पठाया ॥
 क्षीरा रतन ब्रह्मा कण मोती ।

कचन कलस झिगमिग ज्योति ॥ १७६ ॥

देख सीसोद्या इचरज मान्यो । औ राणीकै रथ किण आण्यो ? ॥
 जत्र जाण्यो हरि किण कीनी ।

राणीकी भगति प्रभु-चीनी ॥ १७७ ॥

साधा सग विप्र पठाया । तेर तेर उननु समजाया ॥

“वे मूनी दरसन कर आश्रो । राणीको धूळी घर लावो ” ॥ १७८ ॥

छाट्यो देस राज गज गामा । सांझ पडा छीयो निश्रामा ॥

जाग्या पुरी द्वारमामाहा । सगरे विप्र पिडूटे नाहीं ॥ १७९ ॥

जनना पुग्मू मे यो रुक्मण । पुरी द्वारका जाग्यो त्राहण ॥

साक्ष मिथार्यो पयमे मूनी । ऊग सूर द्वारका धूडतो ॥ १८० ॥

सज मंदिर फिर भीस निराया । दरसन देख ब्रह्मोत छुल पाया ॥

परस गोमती हृदा सिनाना । पिया शर मिया प्रनामा ॥ १८१ ॥

देखे परसन और अस्थाना । भीता उठ धर्यो हरि-ध्याना ॥

“अहो प्रभु ! यह नाराज ग्हारो ।

बरखाणा को वचन चितारो ” ॥ १८२ ॥

कवारकू तुलमाहि मिलाया । परगट जगमे कुल दिग्याया ॥

राताका सत परगट जानो ।

माग्या प्यार जमी जय दीनो ॥ १८३ ॥

जन प्रह्लाद कान सभ फार्यो । द्रुपदसुनारो चार वार्यो ॥

गोडुलमें गुजरी जय तारो । पाच बाध से या करी पारी ॥ १८४ ॥

नामदेवजी छान छगई । देव केर्यो गठ चिगई ॥

पापो पर्यो समदके माही ।

यल ही यल जल दीस्यो नाही ॥ १८५ ॥

पद २५

राम मित्रनका घणा उमावो, नित ऊठ जोऊ बाटडीया

दरसन त्रिन माय पलन न सोहावे

क न पडत है आसडीयां—दे०

तलफत तलफ वहोत दिन बीते, पड़ी ब्रेहकी पासडीयां :
 अब तो बेगि दया कर माधन !, मैं हूँ तुमरी दासडीयां—राम०
 नैन दुःखी दरसन कू तरसै, नाभि न वेसे सासडीयां :
 रातदिवस या आरत मेरे, कत्र हरि राखे पासडीयां ?—राम०
 लगी लगन छूटणकी नाहीं, अब कयूँ कीजै आठडीयां ? :
 भीरा के परभू घण-नामी, पूरो मन की आसडीयां—राम०

पद २६

म्हारी सुध ज्युँ जाणो त्यूँ लीजो जी, हरि !
 ज्युँ जाणो त्यूँ लीजो—टेर०
 पल पल भीतर पंथ निहारुँ, दरसन म्हाने दीज्योजी—
 मैं हूँ रामजी ! औगुणगारी, औगुण चित्त मत दीज्योजी—
 मैं तो दासी चरणकवलकी, मिल विछुरन मत कीज्योजी—
 भीरां कहे सतगुरुके सरणे, चरणा मैं चित रीज्योजी—

पद २७

म्हारे नैना आगे रहेज्यो जी, श्याम गोविंदा—टेर०
 दास कबीर घर बालद लायो, नामदेकी छान छवँदा—श्याम०
 दास धना को खेत निपायो, गजकी टेर सुनँदा—श्याम०
 भीलणी रा बोर सुदामे का तंदुल, मरमर मूठडी बुझँदा—श्याम०
 करमाबाई को खीच आरोग्यो, होय परसन पावँदा—श्याम०
 सहस गोप्या बिच श्याम भिराजे, ज्युँ तारा बिच चदा—श्याम०
 सब संतांका काज सुधार्या, भीरां-सुँ दूर रहँदा ?—श्याम०

(चौपई)

प्रगटी जोत मिंदरके मांही । मीरां मूरत मांही समाही ॥
 त्रिप्र कहें "हम तजा पराणां, गद्द कहां मेरी जजमाना ? ॥१८६॥
 इस मंदिरके पंड दूराइ । मीरां मरा जनेउ धाद ॥
 ऐसे शगटो अधिक मचायो । लोक पुरीको को गन आयो ॥१८७॥
 देस देसके होने जाती । मिल कर आणे सबै संघाती ॥
 मीरां मूरत बाहिर आइ । मुख सूं बोल रु राड मिटाइ ॥ १८८-॥
 "मैं तो मूरतमाही समानी । जाउ त्रिप्र ! तिस विध जजमानी ?" ॥
 तुं कहै दूजां माहि समाही । परगट चार अजू लग भाही ॥१८९॥
 शगरत शगरत हुई नभ-वाणी । "मीरां तुम जस जुग जुग जानी ॥
 धन धन मीरां तू बढभागा । घरसै पहुँच द्वंद विभागा" ॥१९०॥
 देख सुजस त्रिप्रन सिर नमाया । कर अस्तन देस चल आया ॥
 सीसोघा त्रिप्रनसूं कह्यो । "तुम आया, राणी कहाँ रही ?" ॥१९१॥
 देखी बरती बरणी सुणार्ह । राजा-राणी ज्योत समाई ॥
 'जय जय' शब्द हुबो पुर सार । राणी पितृ एकोतर तारे ॥१९२॥
 तुं सुण राणो बोहो पिछतायो । "मैं मंदभागी भेद न पायो ॥
 या हरिभक्त भुक्ती प्यारी । निकलें सती अंश-अतारी ॥१९३॥
 अब महलामें मिंदर बणावो । मीराजी मूरत पधरावो ॥
 दरसन करो हुये कल्याणा । अब इनकुं अतार ही जाणा" ॥१९४॥

(दोहा)

आ परची बांचे सुनै, होय सकल सिद्ध काम ॥
 अकरण-करण, तारण-तरण, सुखसारण संत राम ॥ १९५ ॥

घाटवाय जस भगतको, सुगमरण होय जाय ॥
 भगत भगति भगवनकी, मो पै लखा न जाय ॥ १९६ ॥
 हरि सेत गुण वरण जस, रोइ जाण कटु कथ ।
 कष्टो कष्टा लग कथ्यसी, सुखसारण पे अनि ॥ १९७ ॥
 राम सत गुरुदेवगो, सदा तातलो बाल ।
 सुखसारणकु बग सहो, राम सत गुरु दयाल ॥ १९८ ॥
 सुखसारण परची वही, मीरानो जस गाय ।
 घाट-बाध ही जस हुये, तो की-यो सत सहाय ॥ १९९ ॥
 मीरानाईजी परिचयी, प्रेम भगतिको गात ।
 सुखसारण समजू नही, कीउयो राम सनाथ ॥ २०० ॥

—विश्राम १२.

सरल, चौपाई, दोहा २०० । पद २० । इति श्री मीरानाईकी परची सपूर्ण ।

भीरां-पूर्वजन्मः 'परची' भां उल्लेखः

सम्भावो, प्रेमान्दुत 'दशमस्कंध' अध्याय २३, कंड्युं ६६ :
 अपिपन्नीयोः पासे कृष्णे गोवाणोद्गाग अभयायना कगावी. अटले कृष्ण
 भाटे लोगमाभभी सधं जती छती ते ओओने, अपिअे जता रेछी-
 अेभाथी अेकनो—

"नाथे प्रगो चोटले हो, भ्राते तो हाथ ग्रह्या :
 मुनिर सघल्य हो, एक्के रोकी रखा.
 महादुःख पामी हो. नेत्रे नदीं बही :
 'सहु हरि पामी हो, हु एकली रही !
 कोण कर्म माहारु हो, नय निरख्या हरि ?
 सहु सत्यनती हो, असती हु खरी !'
 भिजोगे दाधी हो, प्रेम पीडे घणो :
 तेणीए मूक्यो हो, देह सब आपणो !
 पोहोती हरिचरणे हो, चतुर्भुज रूप थयु .
 माखणना हायमा हो, एकलु शव रह्यु !
 सहु खी-पहेली हो, हरि कने ते गई :
 लक्ष्मी सरखी हो, विष्णु कने ते रही.
 मक्ति प्रीतनु हो, वारण मोटु छे .
 हरिभजन पिना हो, बीलु सहु खोटु छे !"

परिक्षिप्त २

सं. १७६९ मा सन्त प्रियादासे रचेलु
मीरांचरित्र

१

मेरतो जनमभूमि, झुमि हित नैन लगे
पगे गिरधारीलाल पिता ही के धाम में ।
राना के सगाई भई, करी ब्याह स्यामा नई
गई मति बूडि बा रंगले घनस्थाम में ।
भाँयरे परत मन, सायरे सम्प मात,
तानरे सी आँखें, चलिबे कौ पतिग्राम में ।
पूँ मातापिता 'पट आभरन लीजिये जू'
लोचन भरत नीर : 'कहा काम दाग में ?' ।—४७१

२

'देवो गिरधारीलाल, जौ निहाल कियो चाहो
और धनमाल सत्र राखिये उठाय कै ।'
बेटी अति ही प्यारी, प्रीतिरग चट्यो भारी
रोय मिली महतारी, कही लीजिये लडाय कै ।
डोला पधराय, दग दग सो लगाय चली
सुख न समाय जाय, प्रानपति पाय कै ।

पट्टची भजन साधु, देवी पे गजन त्रियौ
तिया अरु वर गढ जोर्यौ है मायकै ।—४७२

३

देवी बे पूनायन को, त्रियौ छै उपाय साधु
वर पे पूजाइ, पुनि 'बधू पूजि' भावियै ।
बोली जू त्रिमायौ मायो, लाल गिरधारी हाथ,
और कोन नै एर, वही अभिलाखियै ।

'यत्त सुहाग जाके पूने, ताते पूना करै
करौ जिनि हठ पायनि पे राखिये ।'

'वही बार बार तुम, यही निरधार जानो,
वही सुकुमार जापै, बारि फरि राखिये ।'—४७३

४

तब तो खिस्यानी भई, अति जरि वरि गई
गई पति पास 'यह बधू नहीं कामरौ ।

अगहीं जगान दियो, कियो अपमान मेरो,
आगे क्यों प्रमान करै, भरे स्वास चामरौ ।'

राना सुनी कोप धर्यो, हिये बाजो मारिबोई
दर्द वौरि म्यारा देखी, रीझा मति वामरौ ।

लालनि लट्ठामै लट्ठ, गुन गायकै मल्लवि
साधु-सग ही सुहावै, (जि हे) लागी चाह स्पामकी ।—४७४

५

आयके ननन्द कहै, 'गहै किन चेत भाभी ।
साधुनि सों हेतु मै, कलंक लगे भारिये ।
राना देशपति लाजै, बाप-खुल रती जात,
मानि छाँजै घात बेगी संग निहारिये ।'
'लागे प्रान सत सुख, पावन अनंत सुख,
जाको दृख होय ताको नीके करि डारिये ।'
सुनि कै कटोरा भरि गरल पठाय दियो,
'लियौ करि पान, रग चढ्यो यों निहारिये' ।—४७१

६

गरल पठायो, सो तों सीस लै चढायो
सग त्याग निप भारी, ताकी झार न सभारि है ।
राना ने लगायो चर, 'बैठे साधु दिग दर
तन ही खर फर, मारी चाहै धारी है' ।
'राजै गिरधारिलाल, निनही सो रग लाल
बोलत हसत रयाल, कान परी ध्यारी है' ।
जाय के सुनाई, भई अति चपलाई :
आयो लिये तलवार, (दै) किंनार खोली न्यारी है ।—४७६

७

“जाके सग रग भीजि, करत प्रसग नाना
कहा वह नर गयो ? वेगी दै बताइये ।”

“आगे ही गिगजे, कहु तो सों नहीं लाजै,
 आसू देखि सुख साजै, आनें खोली दरसाइये ।”
 भयोई पिसानो राजा, लिह्यो चित्र भीत मानो
 उलटि पयानो क्रिये, नेनु मन आइये ।
 देख्यो हूं प्रभाउ दियै, भाउ भैन मिट्यो जाईः
 रिना हरि-कृपा, यहौ कैसे करि पाइये ? ।—४७७

८

विषयी कुटिल एक, भेगधरि साधु लियौ
 बियौ यो प्रसगः “मों सों अग-सग बीजिये ।
 आहा मोरों दई, आय लाल गिरवारीजीने—”
 “अहो सीस धरि लई, करि भोजन हू लिजिये ।
 संतानि समाजमें पिठाय सेज बोली ल्यौ
 सक अर कौनकी ? निसक रस भीजिये ।”
 सेत मुख भयो वाको, निपयभाउ सब गयौ,
 नभ्यो पायन पै आयः “मोंको भक्तिदान दीजिये ।”—४७८

९

रूपकी निवाई भूप अकवरको भाई हिजे,
 लिये सग तानसेन, देखियेको आयो है ।
 निरखि निहाल भयो, छवि गिरवारीलाल,
 पद सुखजाल एक, तब ही चटायो है ।
 वृन्दावन आई जीन-जू सो मिलि झिली,
 तिया मुख देखियेको, पन ले छुटायो है ।

देखो कुज कुज लाल प्यारी मुख पुज भरी -
छरी उरमाझ, आय देस वन गायो है ।—४७९

१०

राना की मलीन मनि देखि, बसी द्वारापती,
रति गिरधारीलाल, नित ही लडाइये ।
लाग चटपटी भूप, भक्तिको सरूप जानि,
अति दुख मानि, पिपश्रेणी लै पठाइये ।
'वेगि लैके आगो, मोकों प्राण दै जिवागो'
अहो गयो द्वार, धरनौ दै बिनती सुनाइये ।
सुनि बिदा होन गई, राय रणछोर जू पै,
'छाडो-राखो' : दीन लिन भई : नहीं पाइये ।—४८०

પરિશિષ્ટ ૩

‘બાલાબ્જેગન’માં મીનાંનાં પદો

શ્રી રમણલાલ દેસાઈએ ‘બાલાબ્જેગન’ (૧૮૫૨)માં મીનાનાં નીચેના પદોને તેની ભાષાને વર્તમાન ગુજરાતી બનાવીને, વાર્તાના પ્રમુખને અનુસરી, ગૂંથી લીધા છે—

- ૧ “બોલ મા, બોલ મા, બોલ મા રે
રાધાકૃષ્ણ પિનાં બીજુ બોલ મા”
- ૨ “વાગે છે રે વાગે છે, વૃન્દાવન સુરલી વાગે છે
તેનો સબ્દ જગનમાં ગાળે છે”—
- ૩ “હા રે મે તો કીધી છે હામર—થાળા
હા રે હવે આવો, પધારો વનમાળા”—
- ૪ “ન દલાલ નહિ રે આવુ ને ઘેર કામ છે !
તુલસીની માળામાં શ્યામ છે—ન દલાલ૦”
- ૫ “આવત કુળઅલિયનમાં ગિરધારી
રાધા કુપ ગઈ લાજની મારી—આવન૦”
- ૬ “માઈ ! હાવા બાલાબ્જેગણુ ચઈશુ
જિન વેષે મારો સાહેબ રીઝે, સોહી વેષ ધરીશુ—માઈ ! હાવા૦”
- ૭ “બંસીવાલા ! આગે હમારે દેશ—
તારી સાવરી સુત ધારે વેશ—બંસીવાલા૦”
- ૮ “મને ચાકર રાખેજી, ગિરિધારી લાલ ! મને ચાકર નખોજી”

૯. "મુજ અબજાને મોટી મિરાત પાઈ!
શામળો ધરેણુ માફં સાચું રે"
૧૦. "હું તો સાવરિયા સંમ રાતી—
પિયુ પરદેશ વસે એ સજની, લખી લખી પ્રેરત પાતી :
મારો પિયુ મુજ હૃદય વસે ત્યા, શુંજ કરં દિન-રાતી—હું તો ॥"
૧૧. "કાનુડો શું જાણે મારી પીડ :
પાઈ! અમે પાલકુંવારા રે—કાનુડો ॥"
૧૨. "લજ મન ! ચરણકમલ અવિનાશી—
અશ્ર ગગનમા જન્ય ઓસરી,
તમ સંસાર વિનાશી—લજ મન ॥"
૧૩. "હે રી ! હું તો દર્દ દીવાની,
માફ દર્દ ન જાણે કોય ॥"
૧૪. "માઈ ! મેં તો ગોવિંદ લીનો મોલ ॥"
૧૫. "બેઠે ઘર તાળી લાગી રે, મારા મનની ઉચારત લાગી રે—
છીલરીએ માફં ચિત્ત નહિ રે, ખાળોચિયે કોણુ જન્ય ?
જમુના-ગંગાનું કામ નહિ, હું તો જઈ મળું દરિયાવ—બેઠે ઘર ॥"
૧૬. "પગે ધુધરુ બાધ મીરા નાચી રે—પગે ધુધર ॥"
૧૭. "દિવસ ગુમાવ્યો વાતલડીમા, રૈયુ ગુમાવી સોઈ,
પ્રાણુ ગુમાવુ ઝુરતા ઝુરતા, નૈન ગુમાવુ રોઈ—"
૧૮. "જોગ જતન નહિ મારા, સ્વામી ! શ્યામ તમારી માયા
મજ દુઃદાવન દર્શન ચાના, કંચન જન મર્ધ કાયા ॥"
૧૯. "મહી લૂટે, મહી લૂટે, મોહનજી ! મહી લૂટે, મહી લૂટે—
પીએ તો હરિ ! પેટ લરીને, તારે પીધે નહિ ખૂટે—મોહનજી ॥"

૨૦. “સુણી રહી હું, હરિ આવનનો અવાજ—”
૨૧. “ભૂલી હું તો, માળા ગુંજનની વનમા :
હોસ રહી, મન ઢેરી મનમાં—ભૂલી”
૨૨. “તુમ અંગ શુ અંગ લગ્યું દેઃ કન્દાર્થ !
ગોરી હું બની કાળા—”
૨૩. “તારી હોયલી હસકાર, મારે બેટ જલું છે જ—”
૨૪. “મારો હંસલો નાનો ને દેવળ જૂનું રે થયું” ✓
૨૫. “દય તો લાગ્યો કુમરિયે, કહાના િ કયાહા જમ્યે ?”

1

પરિશિષ્ટ ૪

જોયેલાં તથા ઉપયોગમાં લીધેલા પુસ્તકોની યાદી
સામાન્ય અથ-સૂચિ :—

Chaitanya's Pilgrimage and Teachings Translated
by Sir J N Sarkar 1913 Calcutta

Early History of The Vaisnava Sect by Rai Chaudhari

Encyclopaedia of Religion and Ethics

History of Hindu Literature by Dr F E Keay,
Heritage of India Series

Gujarat and its Literature by K M Munshi (1953)

Kabir and his Followers Dr F E Keay (Calcutta
1931), Bombay Longmans 1935

Kabir and the Bhakti Movement by Dr Mohansingh
(Lahore 1934)

Medieval Mysticism of India by Prof Kshiti
Mohen Sen

Milestones in Gujarati Literature by K M Jhaveri
(1939 2nd edition)

Modern Religious Movements in India by Dr J N
Farquhar (New York 1915)

Outline of the Religious Literature of India by Dr
Farquhar (New York 1920)

Poems by Indian Women ed by Margaret Macnicol,
Heritage of India Series (1923 Calcutta)

Mysticism in Mahārāṣṭra, by Dr. R. W. Ranade (1933, Poona).

Upanishads of Diddā ed Taradutt Gurola (Benaras, 1929)

Sikh Religion : by M. A. Macauliffe, Volume VI (1919).

Selections from Gujarati Literature, Volume I By Dr. I. J. S. Taraporewala. (Calcutta Univ., 1920)

Selections from Hindi Literature, by Lāla Sitārām (Calcutta, 1921)

Santa Vachanāmṛta, Compiled by Prof. R. D. Ranade (Poona)

Vaisnavism, Śaivism and Minor Religious Movements : By Dr. R. G. Bhandarkar (1913, Strassburg).

Vaisnavas of Gujarat by, Dr. N. A. Thoothu, (1935, Bombay)

Vaisnava Literature of Medinipur Bengal By Dinshesh Chandra Sen. (Calcutta, 1917)

Marathi Jñāna Kosha

Hindi Vēda Kosha

ઇતિહાસની ભૂમિકા

વિશિષ્ટ ગ્રંથ-સૂચિ :—

મહામાલા, નાબાઇસ કૃત (રચના-સવન ૧૬૮૯), પ્રિયદાસની તે ઉપર મહિરજીવેદિની ટીકા (૨. સં. ૧૭૬૬)

Rajasthān, by Col Todd. (1815 A. D.)

ઉદયપુર રાજ્ય કા ઇતિહાસ—મહામહોપાધ્યાય એ. ગૌરીશંકર જોશી કૃત (૧૯૪૨).

રાજપૂતાને કા ઇતિહાસ, ભાગ ૧—જંગદીપસિંહ ગુહિલોત (૧૯૩૭, જોધપુર).

ચોગસી તથા દોસોગવન વૈષ્ણવકી વાર્તા

મક્તિ વિજય—મહિપતિ કૃત (ઈ. સ. ૧૭૧૫-૧૭૯૦).

મિથવંધુ-વિનોદ, પ્રથમ ભાગ—(લખનઉ, ૧૯૨૭).

‘કવિ ચરિત’ ભાગ ૧—શાસ્ત્રી કેશવરામ (૧૯૩૯, ગુ. વ. સોસાયટી, અમદાવાદ).

મક્તમાલા (રામરત્નિકાવલી અથવા હરિમક્તિપ્રવાશિના ટીકા—મહારાજા રઘુરાજસિંહજીદેવ બાહેલા-ગિવાકે: પ્રગટ સં. ૧૯૭૧: વેંકટેશ્વર પ્રેસ). (આ મંથ જોવા મળ્યો નથી)

મવિવ્ય મહાપુરાણ—(શ્રી વેંકટેશ્વર પ્રેસ).

‘The Legend of Mirabai, The Rajput Poetess’—*Indian Antiquary*, Vol. XXXII 4 (1903) pp 329-335.

ભક્તિમાર્ગની ભૂમિકા

મધ્ય-યુગનો ભક્તિ-પ્રવાહ—ક્ષિતિમોહન સેનના અંગ્રેજી વ્યાખ્યાનોને આધારે: લે. મહાશંકર ઈન્દ્ર દવે (બુદ્ધિ પ્રકાશ, ૧૯૩૨ ઓકટોબર-ડીસેમ્બર).

મધ્ય-યુગનો ભક્તિ-પ્રવાહ—(બુદ્ધિ પ્રકાશ, ૧૯૩૫, જન્યુ. માર્ચ).

સારાજૂના ભજનિક સંતો—અવેરચંદ મેઘાણી, (બુદ્ધિ પ્રકાશ, ૧૯૩૨).

ગુજરાતમાં ભાગવત ધર્મનો પ્રચાર ક્યાંથી?—લેખક નટવરલાલ દેસાઈ, બી. એ. (કેશવરામકૃત ‘શ્રીકૃષ્ણલીલા’ કાવ્યનો ઉપોદ્ધાત, કાર્પસ સભા મુબઈ. ૧૯૩૩; પ. ૧-૩૧).

જૂની ગુજરાતીનું સાહિત્ય અને ભક્તિમાર્ગ—લેખક
અબ્બાસ જની, પી એ (‘હરિલીલા પેઠશકલા’નો ઉપોદ્ધાત,
૫ ૧ ૧૩૩ • ગુ વ સોસાયટી, ૧૮૩૦)

વૈષ્ણવધર્મનો ઇતિહાસ—દુર્ગાચ કર શાસ્ત્રી (૧૮૨૭)

મધ્યયુગના હિંદી-ગુજરાતી વૈષ્ણવ કવિઓ—કિશનસિંહ
ચાવડા (વ્યાખ્યાન ૧૯૩૪)

વૃંદાવનીય ભક્તિની પ્રેરણા-મીરાંબાઈ—કનૈયાલાલ મુનશી
(૧૯૨૯)

રાજસ્થાની હિન્દી જૌર કબીર—સૂર્યકાન્ત પારિક, એમ એ
(નાગરી પ્રચારિણી પત્રિકા, સ ૧૯૮૨, ભાગ ૧૬, અક ૨)

૧ મીરાં-પદ સંગ્રહો

મીરાંબાઈ કી શબ્દાવલી વેલ્લકરિયર પ્રેસ—(૧૮૧૦ ઇસાહાબાદ)
(પદની સંખ્યા છેલ્લી આવૃત્તિમાં ૧૬૦) પદની સંખ્યા, ૧૧૩

મીરાંબાઈના પદ ખૂરકાવ્યદોહન ભા ૭—(૧૮૧૧, મુબઈ)

{	કાવ્યદોહન ભા		૧-મા	૧૦,
			ભા ૨-મા	૧૭,
			ભા ૫-મા	૧૫,
	એક દર પદની સંખ્યા ૧૬૦		ભા ૬-મા	૫,

મહિલામૃદુલાળી—સ પાદક મુનશી દેવીપ્રસાદ (૧૮૦૫, નાગરી
પ્રચારિણી સભા, બનારસ) (પદ સંખ્યા ૫૪)

સતવાની સમૃદ્ધ—ભા ૨ બેલવેડિયર પ્રેસ (૧૮૧૫, ઇસાહાબાદ)
(પદ સંખ્યા ૨૩)

શ્રી સ્કલ સત્ત ગાથા—ભા ૪થો સ પાદક શ્રી નાનાસાહેબ સાખરે
જુલા [શકે ૧૮૪૫, સ વર્ધિત આવૃત્તિ, મુલ્યા] (પદ સંખ્યા ૧૫૬)

{ આ 'સંતગાથા' માં નરસિંહ મહેતાના પદ્ય ગુજરાતી 'હારના પદ' વગેરે મળી ૩૦ પદ છે. મહારાષ્ટ્રમાં ગુજરાતના સંતકવિઓની 'બાની'ના પ્રચારની દૃષ્ટિએ આ સંગ્રહ મહત્વનો છે. }

Selections from Gujarati Literature, Vol I, by Dr. I. J. S. Taraporewala, (1924, Calcutta)
(પદ સંખ્યા : ૧૦૬).

મીરા સહજો ઔર દયાવાઈ કા પદસમ્રહ—સંપાદક 'વિયોગી હરિ'
(પ્રયાગ-સં. ૧૯૮૩), (પદ સંખ્યા : ૩૫)

મીરામદાકિની—પ્રો નરૈત્તમ સ્વામી

મીરામાધુરી—મળરત્નદાસ

મીરાગૈફી પદાવલી—સ. પરશુરામ ચતુર્વેદી

આશ્રમ ભજનાવલી—સ પાદક નારાયણ ખરે (૧૯૧૮)

મીરા અને નરસિંહ પદસંગ્રહ—સંપાદક શ્રીહરસિદ્ધભાઈ
દીવેટિયા, સસ્તુ સાહિત્ય

મીરાગૈફ—ડૉ શ્રીકૃષ્ણલાલ

મીરામહાકાવ્ય—પરમેશ્વર 'દ્વિરેક'

મીરા-જીવન ઔર કાલ—શ્રીધર શર્મા

મીરા કી પ્રેમસાધના—ભુવનેશ્વર મિશ્ર, 'માધવ'

ચિન્તામણિ—ભજનો કા સંગ્રહ, સ પાદક ગમનરેશ ત્રિપાઠી,
(૧૯૩૨, પ્રયાગ) (પદસંખ્યા : ૧૨).

મજનસમ્રહ (ત્રિસરા ભાગ)—સંગ્રહક શ્રી વિયોગીહરિજી (ગોરખ-
પુર ગીતા પ્રેસ, સં. ૧૯૯૫, ૫ ચમ સંસ્કરણ).

મીરા પદાવલી—સ પાદિકા વિષ્ણુકુમારી શ્રીવાલસવ—(મનુ)
(૧૯૩૬, હિંદી ભવન, લાહોર) (પદસંખ્યા : ૨૦૧)

મીરાબાઈ કી પરચી—(Miss) (સુખસારણુજી મહારાજનૃત, રામ સનેહી સાધુ પ્રગણે મેડતા) (ચોપાઈ ૭૧૫ મીંગના ૫૬૨૮)

મીરા-ચરિત્ર (અથા-રે)

મીરાબાઈનું સ પૂર્ણ જીવનનૃત—શ્રી તનસુખરામ ત્રિપાઠી (જુ ઠા દો લા હમા અતર્ગત, ૧૮૧૧, પૃષ્ઠ ૮૫૩)

મીરાબાઈ—લાનુસુખરામ મહેતા, શ્રી સયાજી સાહિત્યમાલા પુ ૨૦ (૧૯૧૮ વગેરે), (‘ વસત મના લેખનો અતર્લાવ તેમ કરેલો છે)

મીરાબાઈ—દાજી નાગેશ આપટે બી એ એલએલબી સ સા અ ક ૭૪ ઉપલા મ યનો મરાઠી અનુવાદ (૧૮૨૩ વગેરે)

મીરાબાઈ—માણેકલાલ સુનીલાલ સુતરીયા, એમ એ, એલ એલ એમ (૧ બ મળાશકર સ્મારક વ્યાખ્યાન માલા, (૧૮૨૮ સુરત)

મીરાબાઈ—સૌ પુષ્પા વક્રીલ (શ્રી સયાજી બાલચાનમાલા અ ક ૧૩૫ વગેરે—૧૮૩૫)

મીરાબાઈ—નાગરદાસ પટેલ (અશોક બાલપુસ્તકાલય, ગુજ ૩, પુ ૯ પહેલી આવૃત્તિ ૧૮૩૭ ત્રીજી ૧૮૪૩, મલાક)

મીરાબાઈ (ધર્મશૂલક ઐતિહાસિક નાટક, હિંદી)—પંડિત બલદેવપ્રસાદ મિશ્ર (પ્રથમ આવૃત્તિ ૧૮૮૬ ત્રીજી આ ૧૮૧૨, વેક્ટરપ્રેસ, મુબઈ)

(આ નાટકમાં મીરાબાઈના અસલ ૧૧ પદ ગૂંથી લીધેલા છે)

મીરાબાઈ (સાખી) (મરાઠી ગદ્યપદ્યાત્મક નાટક)—લે સદાશિવ અનંત શુક્લ, (મુબઈ ૧૮૩૦)

(૨ પદ મીરાના મૂક્યા છે ઐતિહાસિક આધાર લાનુસુખગમની ચોપડી પર રાખ્યો છે)

A Monograph of Mirabai—By Shāmbuprasad S. Mehta, B.A. (1918, Bombay).

The Stories of Mirabai—By Bankey Bihari, B Se. LL B. (With 32 Songs) (Gita Press, Gorakhpur 1935, 2nd ed. 1967).

Songs of Mirabai—Translated from original Hindi, By R. C. Tandan, M.A. (Hindi Mandir Allahabad, 1934)

श्री मीराबाई का जीवनचरित्र—मुनशी देवीप्रसाद (पृ. १-३४) (१८८८, लखनऊ).

मीरां चरित्र—(' मीरा-मन मोहन शु मान्यु थी राई थतु ' पृ. ५६) : कवि दयाराम.

मीरां-भाड़ाभ्य—(अलंग वृत्तमा) राधाभाई कृष्ण (प्राचीन काव्यभाषा ग्रंथ १८८८).

मीरांभाई संबंधी छुटक लेख

मीरांभाई—' ज्यंती व्याख्याना ' : नंदा. द. कवि, ऐम.ऐ. (१६०५, अमरवाट) (पुनर्मुद्रित ' साहित्यमंथन ' मा)

मीरांभाईना कालनिर्णय—नटवरदास २. ज. सुसूरीया, पी.ऐ., ऐल.ऐल. पी.

(नवमी साहित्य परिषद, नडियाद : अहोवाल : छत्तीस विभाग पृ. ४८-७१ : १८२८).

मीरांभाई-और दृष्टि—सौ. लीलावती मुनशी, (आठमी साहित्य परिषद, मुण्डः १८२६नो अहोवाल पुनर्मुद्रित ' शुद्धनात ' चैत्र १८८२).

संस्कृत कवि मीरांभाई—' मंथत्रिय ' (साहित्य, १८३३ मार्च).

વૃદ્ધાવનીય ભગિની ગ્રંથા-મીરાંબાઈ—ક. મા મુનશી,
(મધ્યમલના સાહિત્ય પ્રવાહો પ્રત્યુ ૧૫ ગુણધ, ૧૯૦૯)

મીરાબાઈની જીવની ઔર રજિત્તા પર કુદ્ધ વિચાર—કુવરૂપ્પુ
બી એ [પરિષદ પ્રચાવી, દ્વિતીય વિભાગ પ્રયાગ વિશ્વ વિદ્યાન
હિંદી પરિષદ, ૧૮૩૧]

મીરાંબાઈ અને શ્રી વલ્લભાચાર્ય—ડો પીનામ્બર દત્ત
બડવાલ, એમ એ, ડી, લીટ અનુ ગમણિક કિ મહેના (બુદ્ધિ
પ્રકાશ ત્રૈમાસિક, ૧૮૩૮, ૫૦ ૪૧૧ ૪૧૬ બ)

મીરાંબાઈનામ—ડો પીનામ્બર દત્ત, બડવાલ

મીરાબાઈનામ—કે કા ચાલ્સી (જન્મે લેખો 'બુદ્ધિપ્રકાશ'
૧૮૩૬મા પ્રગટ)

મીરાચરિત્ર—કે કા ચાલ્સી, 'બુદ્ધિપ્રકાશ'મા અને પછી
'કવિચરિત્ર'મા અતર્ગિત.)

મીરાબાઈ—ગ સ્વ પદ્માવતી દેસાઈ (અઘેરી સાહિત્ય
પરિષદનો લેખ, ૧૮૪૧ 'માનસી મા કમલ પ્રગટ')

નરસિંહ અને મીરાં એ બનાલાસે કયાથી પ્રગટી ?—
ડો આનંદશંકર ધ્રુવ ('વસત', પુનર્મુદ્રિત, 'કાવ્યતત્ત્વવિચાર',
૧૮૩૮, ૫ ૨૫૬-૨૭)

મીરા અને તુલસીદાસ—ડો આનંદશંકર ધ્રુવ ('વસત'
૧૯૩૩ પુનર્મુદ્રિત 'કાવ્યતત્ત્વ વિચાર', ૫ ૨૭૬-૨૮૧)

મીરાના 'મહાને ચામર રાખોજી' એ પ્રસિદ્ધ પદ્મ
પ્રાચીન પાઠાન્તર—(મ ૨ મળમુદાર, 'ગુણસત', આશ્વિન સ
૧૮૮૪)

મીરાંબાઈ—‘કુમાર’ માસિક, ૧૯૨૪.

સચિત્ર ‘સાક્ષરમાળા’—જયમુખરાય જોશીપુત્ર, એમ.એ.,
(વડોદરા, ૧૯૧૨).

સાહિત્ય પ્રવેશિકા—શ્રી હિંમતલાલ અંબાનિયા, એમ.એ.,
એચ.એલ.બી. (પૃ. ૬-૧૦, મુબાઈ, ૧૯૨૨)

Mile-Stones of Gujarati Literature—(1st edition 1914 :
2nd ed. 1939 Bombay) (દી. જા. કૃષ્ણલાલ અવેરી).

માર્ગસૂચક સ્તંભો—દી. જા. કૃષ્ણલાલ અવેરી (યુ. વ.
સેક્સપીટી, અમદાવાદ, ૧૯૪૮, બીજી આવૃત્તિ)

ગુજરાતી સાહિત્ય : મધ્યકાલીન—પ્રો અનંતનાથ ગવળ
(૧૯૫૪).

મીરાં-ગુજરાતની કાવ્ય મૂર્તિ—શ્રી. કનૈયાલાલ મુનશી.
(‘કેટલાક લેખો ’ ભા ૧ ૧૯૨૬ : ‘ઈસ્ટ એન્ડ વેસ્ટ ’ માના
અંગ્રેજી લેખોને આધારે-૧૯૧૦).

Legends of Mirabai—By M A Macauliffe (Indian
Antiquary, Vol-32, 1903)

મીરાંબાઈ—લે. હાકુમ ગોપાલસિંહ રાઠોડ, મેડતીયા. (મુબા, કાલુજી
જીવસી સંવત ૩૦૫, ૧૯૨૭ નવેમ્બર.)

‘મીરાંની સુંદરી’ (કાવ્ય)—લે ‘ભાનુ’ (પ્રસ્થાન, ૧૯૪૦
ઓકેયજર).

કવિ બોટાદકરના “સોરાષ્ટ્ર” કાવ્યમા મીરા માટેનો એક શ્લોક.

‘મીરા વિરહણી’ —‘સંસ્કૃતિ’ જુન, જુલાઈ ૧૯૫૮મા,
શ્રી. ‘દર્શક’ (મનુભાઈ પયોલી)નો લેખ.

પૂર્તિ

- ૧ “ નરસિંહ અને મીરાનાં પદોનો મારવાડમા પ્રચાર ”—મ. ર. મળ્લુદાર, બારમુ સાહિત્ય પરિષદ સંમેલન, અમદાવાદ (૧૯૩૬).
- ૨ ‘ હાં રે દ્રાઈ માધવ શ્યો ’—એ મીરાના પદનું મૂળ—ડૉ. આનંદ-શંકર કુવ સ્મારક ગ્રંથ (૧૯૪૩)
- ૩ મીરા શૌર અને તેની પ્રેમવાણી—શ્રી જ્ઞાનચંદ્ર જૈન, એમ.એ., કલકત્તા (૧૯૪૫).
- ૪ મીરાં-જીવન શૌર કાવ્ય—લેલક મહાવીરમિહ મહાજેત, બનારસ (૧૯૪૬).
- ૫ મીરાં-એક અપ્યયન—લેલિકા પદ્માવતી શબ્દમ, બનારસ (૧૯૫૧).
- ૬ મીરા-સ્મૃતિપ્રેમ—પ્રકાશક બંગીય હિન્દી પરિષદ (૧૯૫૧).
- ૭ ‘ ભગવાન રવિદાસ (રોહિદાસ) સત્યકથા ’—બાબુ રામચરણુજી ‘ કુટિલ ’, ધનપુર.
- ૮ ‘ બાલાભોગન ’—શ્રી રમણલાલ દેસાઈકૃત (૧૯૫૦) જેમા અવતારેલા મીરાના પદની યાદી ‘ પરિશિષ્ટ ૨ ’મા આપી છે.
- ૯ મીરાં-વૃહત્પદસમૃદ્ધ—સં. પદ્માવતી ‘ શબ્દમ ’ (૧૯૫૨).
ભોડસેવક પ્રકાશન, બનારસ.
- ૧૦ મીરાંદર્શન—પ્રો. મુગલીધર શ્રીવાસ્તવ (૧૯૫૬), ઈલાહાબાદ.